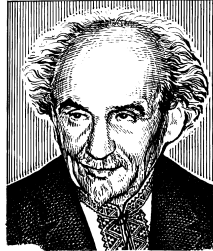

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут психології імені Г.С. Костюка

T. Костюк

**РОЗУМІННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ ЯК ЧИННИК
РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

За редакцією Н.В. Чепелевої

Київ
2013

УДК 159.923
ББК 88.37
Р 65

*Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту психології
ім. Г.С. Костюка НАПН України від 24 грудня 2012 р., протокол № 12*

Р 65 Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / за ред. Н.В. Чепелевої. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 276 с.
300 пр.
ISBN 978-966-189-197-4

Рецензенти:

Член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук професор
Балл Г.О.;
Доктор психологічних наук, професор Швалб Ю.М.

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

У монографії висвітлюються результати дослідження особистісного функціонування й розвитку у контексті постнекласичного методологічного підходу. Визначено характеристики зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі свій особистісний проект і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проекту. Показано вплив процесів розуміння та інтерпретації життєвого досвіду на особистісне зростання людей різного віку та різних соціальних груп. Схарактеризовано наративні практики особистісного зростання залежно від вікових та гендерних чинників.

Монографія адресована викладачам психології вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, працівникам у галузі практичної психології, науковцям-психологам, іншим фахівцям, що розробляють проблеми розуміння, інтерпретації та розвитку особистості.

ББК 88.37

ISBN 978-966-189-197-4

© Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, 2013
© Чепелева Н.В., 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ	7
1.1. Тлумачення особистості в контексті постнекласичної психології	7
1.2. Вплив інтерпретаційних процесів на особистісне функціонування та розвиток особистості	16
1.3. Наративне конструювання ідентичності особистості	25
1.4. Життєвий досвід особистості: шляхи смислоутворення.	36
1.5. Дискурсивні засоби відображення життєвого досвіду	50
1.5.1. Наратив як засіб організації та впорядкування особистого досвіду	50
1.5.2. Футурологічний наратив як засіб реінтерпретації життєвого досвіду	59
1.5.3. Фіксація життєвого досвіду у міфологічному дискурсі.	74
1.5.4. Психологічні особливості відображення життєвого досвіду в Інтернет-щоденниках	91
Розділ 2. ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ РОЗУМІННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ НА ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ ЛЮДЕЙ РІЗНИХ ВІКОВИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ГРУП	105
2.1. Розуміння та інтерпретації життєвого досвіду як чинник розвитку особистості дітей молодшого шкільного та підліткового віку	105
2.2. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості в юності	119
2.2.1. Самоцінність життєвого досвіду як результат розвитку самосвідомості в юнацькому віці.	119
2.2.2. Відповідальність за історію власного життя та вирішення проблеми його сенсу	131
2.2.3. Лабільність моделі життя залежно від змін соціокультурного контексту	136
2.3. Життєві контексти особистісного зростання дорослих ..	141
2.3.1. Характеристика життєвих контекстів особистісного зростання у дорослому віці	142
2.3.2. Розуміння особистісного зростання дорослими та його зумовленість життєвими контекстами	157

2.4. Трансформація ментальної моделі як чинник розвитку особистості похилого віку	170
2.4.1. Розвиток в старості: завдання, специфіка, ризики	170
2.4.2. Ментальна модель світу у дослідженні розвитку в старості	180
2.5. Усвідомлення та інтерпретація педагогами свого досвіду як чинник розвитку їхньої професійної самосвідомості	185
Розділ 3. НАРАТИВНІ ПРАКТИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	202
3.1. Вплив гендерних практик інтерпретації життєвого досвіду на розвиток особистості	202
3.2. Особливості сприйняття політичних міфо-сюжетів студентською молоддю	217
3.3. Особливості футурологічного наративу у жінок, які мають досвід онкологічного захворювання	225
3.4. Особистісний розвиток молодших школярів та підлітків засобами наративної психології	233
3.5. Наративні практики особистісного зростання дорослих	244
3.6. Наративні технології особистісного зростання в старості	251
ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	256
ЛІТЕРАТУРА	258
ГЛОСАРІЙ	272

ВСТУП

Дослідження проблематики розуміння має досить давню традицію в психологічній науці. Однак нез'ясованими залишилося багато питань, які насамперед стосуються особистісного аспекту розуміння, значимість якого все більше усвідомлюється дослідниками, зокрема, потребують подальшої розробки проблеми розуміння та інтерпретації особистістю власного досвіду та навколишньої дійсності, їх вплив на особистісне зростання людини. Розв'язання особистістю тих чи інших життєвих завдань, темп та глибина ефектів навчання великою мірою залежить від особливостей організації, будови та характеру розвитку індивідуального досвіду людини з одного боку, а також від її здатності до розуміння себе, інших людей та навколишнього світу — з іншого.

Ми виходимо з того, що здатність інтерпретувати реальність за допомогою оповідальних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних нарративних способів усвідомлення світу виступає як основний засіб осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більш того, як особлива форма існування людини, як властивий лише їй модус буття. Розуміння та інтерпретація соціокультурного й особистого досвіду, закарбування результатів цих процесів у текстовій (нарративній) формі відкриває психологічний простір для розвитку особистості, формування її персональної, соціальної та культурної ідентичності. Крім того, ці процеси ведуть до створення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, що вибудовується як неповторний особистісний твір за допомогою авторського ставлення як до оточуючого, так і до власної особистості, до власної ідентичності.

Таке тлумачення особистісного функціонування відповідає методологічному підходу, який отримав назву постнекласичного. Постнекласичний підхід передбачає активне включення до розгляду та дослідження особистості соціально-історичного та культурного контексту. У рамках цього підходу розвиваються такі напрямки досліджень, як соціальний конструктивізм (К. Герген, П. Бергер, Т. Лукман та ін.), нарративна психологія (Дж. Брунер, Т. Р. Сарбін, В. Барр, М. Уайт, Й. Брокмейер, Р. Хараре, М. Л. Крослі) і нарративна практика (Дж. Фрідман, К. Людвіг, К. Жорняк, К. Калмикова, Е. Мергенталер), дискурсивна психологія (Р. Харре, Дж. Поттер, Д. Едвардс, Дж. Шоттер та ін.). Більшість з них пов'язані з так званим нарративним поворотом у соціальних та гуманітарних науках. Він дозволив розширити предмет дослідження особистості з огляду на те, що когнітивні та інтерпретаційні процеси, результати яких знаходять своє відображення у нарративних (оповідальних) текстах, складають ядро особистості та її індивідуального досвіду. Нарративний аналіз у свою чергу привернув увагу до активних міжосо-

бистісних та внутрішньособистісних процесів, за допомогою яких людина осмислює історію власного життя.

Саме вказаний вище проблематиці присвячена дана монографія, в якій здійснено спробу з'ясувати психологічні закономірності розуміння та інтерпретації життєвого досвіду в контексті психологічної герменевтики та визначити їхній вплив на розвиток особистості.

Монографія складається з трьох розділів, кожен з яких розкриває суттєві аспекти функціонування та розвитку особистості у контексті психологічної герменевтики як невід'ємної складової постнекласичної психології, підпорядковуючись загальній тематиці окремих напрямів дослідження психологічних закономірностей розуміння та інтерпретації життєвого досвіду та їх впливу на особистісне зростання залежно від вікових, професійних та соціальних характеристик людини.

Перший розділ монографії присвячено висвітленню методологічних засад дослідження особистості в контексті постнекласичної психології. Зокрема, обгрунтовано доцільність розгляду процесів розуміння та інтерпретації соціокультурного й особистого досвіду в рамках зазначеного методологічного підходу, який тлумачить особистість як культурний об'єкт, що формується завдяки процесам самотворення та самодетермінації. Проаналізовано вплив інтерпретаційних процесів на особистісне функціонування та розвиток, а також на становлення ідентичності особистості, дано докладну характеристику дискурсивних засобів відображення життєвого досвіду в свідомості особистості.

У **другому розділі** схарактеризовано вплив процесів розуміння та інтерпретації життєвого досвіду на особистісне зростання людей різних вікових та соціальних груп — дітей молодшого шкільного та підліткового віку, юнаків, дорослих та людей похилого віку. Завершує розділ характеристика особливостей усвідомлення педагогами свого професійного досвіду як вагомого чинника розвитку їхньої професійної самосвідомості.

Третій розділ присвячено характеристиці наративних практик особистісного зростання залежно від вікових та гендерних чинників. Подано як теоретичний матеріал з даної проблематики, так і конкретні експериментальні методики та результати емпіричних досліджень.

Монографія підготовлена науковим колективом лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Авторами окремих розділів та підрозділів є: Чепелєва Н. В. (Вступ; Підсумок; 1.1; 1.2; 1.3; 1.5.1), Титаренко Т. М. (3.1), Смульсон М. Л. (2.4; 3.6), Лебединська І. В. (1.4), Андрієвська В. В. (2.5), Зарецька О. О. (2.3; 3.5), Шиловська О. М. (2.1; 3.4), Зазимко О. В. (2.2), Гуцол С. Ю. (1.5.3; 3.2), Березко І. В. (1.5.2; 3.3), Яковенко Л. П. (1.5.1), Гудінова І. Л. (1.5.4).

Розділ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

1.1. Тлумачення особистості в контексті постнекласичної психології

Однією з найважливіших характеристик сучасного стану гуманітарного знання є перехід його на постнекласичний етап розвитку. Це стосується й психології, зокрема, такого її напрямку, як психологічна герменевтика, що вивчає процеси розуміння та інтерпретації соціокультурного та життєвого досвіду людини, а також їх вплив на розвиток особистості. У зв'язку з цим потребує докладнішого аналізу проблема особистості з урахуванням зміни методологічних орієнтирів та недостатнім дослідженням вказаної проблематики в контексті психологічної герменевтики.

Психологія, як й інші науки, еволюціонувала від класичної парадигми до некласичної, а потім — до постнекласичної. Постнекласичне розуміння світу і людини в ньому характеризується зростанням рефлексії дослідників над ціннісними та смисловими контекстами людського буття. На цьому етапі розвитку науки вирішального значення набувають ті культурні та ціннісно-сміслові контексти, з якими людина співвідносить реальність, яку вона пізнає. Інакше кажучи, поряд з природничонауковими методами пізнання все більшого значення набувають соціогуманітарні.

Як зазначає В. В. Знаков, класична парадигма втілювалася в ідеї осягнення об'єктивних законів природи і прискіпливої уваги вчених до проблеми детермінізму, а також у пошуку причинно-наслідкових зв'язків переважно природничонауковими методами. На некласичному етапі на перший план виходить врахування суб'єктивного кута зору спостерігача. Вчені усвідомили, що об'єкти та події, які відбуваються у світі, не можуть бути визначені незалежно від контексту розуміння того, хто спостерігає. Поняття мають передувати спостереженням, а не впливати з них. Як наслідок, поняття і наукові теорії є наслідком не спостереження, а розуміння. У результаті на некласичному етапі розвитку науки було поставлене під сумнів положення про те, що наукові теорії можуть точно й однозначно описувати те, що відбувається та існує у світі — це, скоріше результат домовленості, вважає Кеннет Джерджен [Знаков, 2007].

Д. О. Леонтьєвим були виділені напрями некласичної трансформації психології. Розглянемо їх докладніше.

1. Від пошуку знань до соціального конструювання. Цей напрям базується на ідеї Л. Вітгенштейна про вплив слів, які ми використовуємо, на характер тієї реальності, з якою ми маємо справу.

2. Від монологізму до діалогізму. Цей напрям спирається на не-класичну ідею діалогу як особливої смислороджувальної реальності, що не зводиться до передачі інформації та інших односпрямованих процесів. При цьому діалог розглядається не лише як форма міжособистісної взаємодії, але й як форма взаємодії з об'єктивованим світом культури, а також як форма взаємодії із самим собою.

3. Від ізольованого індивіда до життєвого світу, що означає неможливість вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності. У зв'язку з цим у сучасній психології предметом досліджень все частіше стає життєвий шлях, стиль життя, життєві стратегії, життєві цілі та сенс життя.

4. Від детермінізму до самодетермінації. Ключову роль у самодетермінації відіграє рефлексивна свідомість, за допомогою якої особистість не дозволяє обставинам керувати власним життям.

5. Від потенціалізму до екзистенціалізму. Потенціалізм передбачає, що розвиток людини зводиться до повного розгоргання вроджених потенцій, що спочатку закладені в ній на біологічному рівні. Екзистенціалізм же вважає, що головним фактором розвитку особистості є сама особистість.

6. Від кількісного підходу до якісного. Людську реальність створюють життєві світи, сенси, цілі та інші елементи, котрі неможливо описати через набір кількісних показників; вона потребує якісної характеристики змісту. Інакше кажучи, при описі психічних явищ слід опиратися на змісти, що підлягають не вимірюванню, а розумінню та інтерпретації.

7. Від констатуючої стратегії до дієвої. Під цим значенням об'єднуються усі методологічні традиції, що базуються на ідеї некласичного дослідження, яке змінює реальність або породжує нову реальність на противагу класичному типу дослідження, спрямованому на констатацію того, що є [Леонт'єв, 2005].

В. С. Степін виділяє три крупні стадії історичного розвитку науки, співвідносячи їх з трьома типами раціональності — класичною, некласичною та постнекласичною. Характерною рисою останньої є включення в предмет наукового пізнання не лише об'єкта та засобів його вивчення, а й суб'єкта пізнання. Принципова відмінність цієї стадії розвитку науки полягає у визнанні того, що наукове знання є великою мірою суб'єктивним та соціально детермінованим. Оскільки суб'єкт наукового пізнання здійснює на нього вплив, то воно невідворотньо набуває характеру соціально-конвенціонального, а не об'єктивного, тобто незалежного від дослідника [Степін, 2000].

М. С. Гусельцовою виділено принципові відмінності постнекласичної раціональності від некласичної, до яких, насамперед, належать: розвиток у соціокультурному контексті інформаційного суспільства та постмодерністської культури; відкритість знання новому досвіду,

міждисциплінарний дискурс; ситуативний детермінізм; настановлення на комунікативність. Крім того, якщо натхненником неklasичної психології виступала, насамперед, теоретична фізика, то на становлення постнеklasичної психології суттєвий вплив здійснює культура. Інтелектуальним стилем у постнеklasичній раціональності виступає культурна аналітика, предмет дослідження почасти виступає як текст і до нього застосовується семіотичний дискурс.

Крім того, як зазначає дослідниця, розвиток у постнеklasичній раціональності мислиться в категоріях «вибуху», «біфуркації» та «сенситивних періодів», коли особлива увага приділяється розшифровці внутрішньої логіки розвитку, відображенням якої виступають сюжети самотворення в культурі, феноменологічні замальовки долі та призначення людини [Гусельцова, 2009].

Постнеklasична психологія спирається на методологію соціально-конструктивізму, головне припущення якого полягає в тому, що переконання, цінності, звичаї, закони, розподіл праці та інше, що створює наші соціальні реальності, конструюється представниками культури в процесі їх взаємодії. Іншими словами, спільноти конструюють ті інтерпретаційні рамки, які ми засвоюємо у процесі соціалізації і які накладаємо на реальність, намагаючись збагнути її. Другим методологічним джерелом постнеklasичної психології є гуманітарна парадигма, яка тлумачить особистість не як природний, а як культурний об'єкт, як твір. При цьому людина розглядається як укорінена у світі культури, з яким вона взаємодіє і з допомогою якого вона себе створює. Ключовим для постнеklasичної психології є також розгляд особистості як творця власного життя, активного самодетермінованого суб'єкта.

Таким чином, постнеklasична психологія наполягає на неможливості вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності, вважаючи найактуальнішими проблемами сучасної психології життєвий шлях, стиль життя, життєві стратегії, цілі та сенс життя особистості. При цьому вказані феномени вивчаються не ізольовано, а у відповідності до соціальних та культурних контекстів, у яких функціонує та розвивається особистість.

Як зазначає М. С. Гусельцова, якщо класична і неklasична психологія методологічно орієнтовані на природознавство, то постнеklasична — на методологічний контекст гуманітарних наук. Вона має справу із життям як потоком хаотично змінюваного та невизначеного різноманіття. Суть постнеklasичної парадигми психологічно полягає в переході від систем до доль (судеб) (Л. С. Виготський), від систем — до мереж, від предметів — до проблем, від однозначності текстів — до багатства інтерпретацій та гри стилями (Ю. М. Лотман). Іншими словами, постнеklasична психологія — це стан знання, в якому різні наукові теорії, які розуміються як моделі, що описують

окремі аспекти психічної реальності, створюють узгоджену мережу [Гусельцова, 2009].

Як вже зазначалося, одним з провідних методологічних орієнтирів постнекласичної психології є гуманітарна парадигма. На думку Д. О. Леонт'єва, головне, що виходить на перший план при визначенні специфіки гуманітарного підходу до людини, — це погляд на виявлення людини, її внутрішній світ та продукти творчості як на знакові семіотичні системи, що набувають сенсу в певному соціокультурному контексті. Стосовно психології особистості це означає, що особистість не є просто об'єктом, який можна описати зі сторони. Її властивості розкриваються тільки за умови організації певної взаємодії і, більш того, вони змінюються у процесі цієї взаємодії, тому ми не можемо зафіксувати цей об'єкт, щоб записати його в даний момент часу. Гуманітарний підхід до особистості передбачає наявність у неї внутрішнього світу, в якому містяться певні смислові змісти [Леонт'єв, 2009].

Тут можна згадати М. М. Бахтіна, який зазначав, що людина в її людській специфіці завжди виражає себе (говорить), тобто створює текст (хоча б потенційний). Там, де людина вивчається поза текстом і незалежно від нього, це вже не гуманітарні науки [Бахтин, 1986]. При цьому слід акцентувати увагу на провідній ролі діалогу, як внутрішнього, котрий особистість вибудовує, намагаючись осмислити власний досвід, так і зовнішнього, що передбачає діалогічну взаємодію як з культурою (точніше, з її текстами), так і з іншими людьми.

Саме це — наявність діалогічно породжуваних текстів або змістів — відрізняє особистість від індивідуальності. Індивідуальність можна виміряти та протестувати, але зміст внутрішнього світу не піддається такому аналізу, зазначає Д. О. Леонт'єв [Леонт'єв, 2009]. Як індивідуальності — природні об'єкти, що мають певні властивості, — ми абсолютно обмежені жорсткими межами, які відокремлюють нас від інших об'єктів та від оточення. Але на рівні сенсів, уявлень, текстів, цінностей, тобто того, що належить не до властивостей, а до змістів, якими люди можуть обмінюватися між собою, а також з культурою та соціокультурними спільнотами, ми стаємо принципово розімкненими, ми весь час обмінюємося цими змістами. У цьому суть діалогічності людського існування. Людину можна одночасно розглядати як природний об'єкт, як індивідуальність, з одного боку, і власне як особистість — з іншого, як певний внутрішній світ, що характеризується через змісти та взаємодії, в які слід вступати з цим світом, щоб дозволити цим змістам розкритися. Перший спосіб розгляду — це класичний природничонауковий підхід, другий — це підхід гуманітарний, або некласичний [Леонт'єв, 2009].

Перехід сучасної науки на постнекласичну стадію розвитку призвів до того, що виникла загальнонаукова метамова, міждисципліна-

рний дискурс; став неактуальним вибір єдино вірного та незмінного методологічного орієнтиру. Більш того, постнекласичний підхід, що постулює конвенціональний характер сучасного наукового знання, передбачає й зміну погляду на його характер, вважаючи, що воно має бути діалогічним за своєю природою. Це вимагає, як вважає В. О. Янчук, зміни дослідницької методології: від інтроспективної (методологія першої особи, що базується на самоаналізі) через екстраспективну (методологія третьої особи, що засновується на відстороненому, опосередкованому спостереженні) до діалогічної (методології другої особи) [Янчук, 2009].

Іншими словами, можна говорити про діалогічну методологію сучасної психології в контексті постнекласичного підходу. Прикладом такого типу діалогічної методології є нарративна методологія, яка передбачає вивчення особистості через діалогічну взаємодію людини як автора (оповідача) власної історії та психолога, що є не лише слухачем цієї історії, а її активним співавтором.

Постнекласичний підхід цілком відповідає герменевтичній традиції вивчення взаємовідношень особистості та культури, що передбачає акцентування уваги на долі людини, її життєвій історії у певному соціокультурному контексті, а також вивчення особливостей та закономірностей взаємодії двох смислопороджувальних систем — культури та особистості.

У межах постнекласичного підходу соціокультурний світ можна розглядати як світ значень, що транслуються культурою та інтерпретуються людьми в їх повсякденному житті. При цьому поведінка людини, ситуація, в якій вона опинилася (точніше її інтерпретація), задаються насамперед мовою як важливим атрибутом культури. Саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дозволяє не лише обдумувати, осмислювати те, що відбувається, аналізувати й переживати ті чи інші події, але й впорядковувати їх, створюючи для себе нову психічну реальність, новий досвід.

Тут ми спираємося на поняття схеми, запропоноване В. М. Розіним, який під схемою розуміє засіб організації діяльності та розуміння, вияв нової реальності. Як зазначає дослідник, схеми, як і знаки, означають певну предметну область, але ця їхня функція не головна, а підпорядкована. Більш важливими є дві інші функції: організація діяльності та розуміння, вияв нової реальності. Тут немає вихідної предметної області, яка підлягає означуванню. Навпаки, створюється нова об'єктна та предметна область [Розин, 2002]. На наш погляд, найрозповсюдженішими в культурі видами таких схем є концепції, наративи та міфи, тобто текстові утворення.

У цьому ж аспекті можна розглядати й поняття фрейму, запропоноване І. Гофманом для пояснення того, яким чином людина сприймає, осмислює та організує свій повсякденний досвід [Гофман,

2003]. Під фреймом І. Гофман розуміє широке коло понять, пов'язаних із структуруванням реальності. І хоча сам автор визначає фрейм як процедурне знання, тобто знання того, в якій послідовності слід діяти, насправді аналіз його концепції свідчить, що фрейм — це наперед схема інтерпретації, яка накладається людиною на ті чи інші події її повсякденного життя.

Таким чином, культурно задані схеми не лише означають певні події, дії, предметну область, а й слугують основою для організації діяльності й розуміння, вияву та створення нової реальності, насамперед, реальності особистого досвіду. На основі моделей осмислення реальності, які надає культура, особистість створює приватні схеми та сценарії самоорганізації психіки, що стають основою для формування самостійної поведінки, психічної реальності як здатності мислити культурними текстами та усвідомлювати їх [Розин, 2002].

Соціокультурний світ можна, таким чином, розглядати як дискурсивний простір, що складається з окремих дискурсивних областей, які є основою для формування основних наративів культури, які потім, з розвитком особистості, трансформуються в особисті наративні тексти. До таких дискурсивних областей, у яких формуються базові культурні наративи та сценарії, належать, насамперед, література, ЗМІ, сім'я з її історіями та міфами, вікові, професійні та інші соціальні групи.

Тексти, що створюються в дискурсивному просторі культури, не просто дозволяють закарбувати в соціальній пам'яті найбільш значимі з погляду культури події, а й дають змогу ранжувати їх за ступенем важливості, наділяти їх оцінювальними характеристиками, а також забезпечувати їхню трансляцію кожній окремій особистості — члену даної культури. Як наслідок, ті чи інші значимі культурні події починають сприйматися і як частина зовнішнього середовища, і як невід'ємна складова власне людського світу. При цьому дискурсивний простір, з одного боку, є умовою стабільності культури, оскільки створювані в ньому тексти є носіями культурної традиції. З іншого боку, створюються умови для виникнення нових культурних сенсів і, відповідно, породження нових культурних повідомлень.

До основних типів текстів культури можна віднести символічні, метафоричні та теоретичні (концептуальні) тексти. Усі вони можуть бути представлені в оповідній (нاراتивній) або описовій формах. Якщо мова йде про перші два типи текстів, то наративна форма, на нашу думку, є більш розповсюдженою, враховуючи ту роль, яку відіграє наратив у культурному семіотичному просторі. Що стосується теоретичних текстів, які містять основні концепти культури, то тут може використовуватися як наративна форма (особливо це стосується історичних текстів), так і форма, яку умовно можна назвати ненаративною.

Таким чином, найбільш прийнятною формою трансляції норм, цінностей, сенсів культури є текстова форма, яка дозволяє не лише чітко означувати ці правила, норми, цінності та сенси, а й пов'язувати їх з особистим досвідом людини, конкретними життєвими ситуаціями, в цілому з її життєвим контекстом. Причому найрозповсюдженішими видами текстів, що транслюють соціокультурний досвід, особливо на ранніх стадіях соціалізації, є наративи, котрі й дозволяють пов'язувати трансльовані культурою повідомлення з реальним життєвим контекстом суб'єктів культури.

У зв'язку з викладеним вище невід'ємною складовою постнекласичного підходу є наративний підхід, який позиціонує людину як активного оповідача історій, головного героя її життєвого світу, що створюється із інтерпретацій та сенсів, де кожний переказ історії становить нове її прочитання, де люди у співтворчості з іншими переписують історії власного життя та приймають відповідальність за них [Знаков, 2007].

У межах цього підходу людина тлумачиться як коментатор, автор, оповідач та дослідник свого життя, який прагне віднайти у ньому сенс та порядок. Як зазначає Сарбін, люди, з одного боку, є авторами Я-нاراتивів, з іншого — діючими особами у просторі цих оповідальних текстів, а отже, багато особистісних феноменів є активними наративними реконструкціями. Для підтримання й розвитку Я-ідентичності люди реконструюють історії власного життя, використовуючи сформоване у процесі засвоєння культури вміння розповідати іншим про події свого життя, а також сприймати історії інших, вибудовуючи на їх основі як уявлення про власне «Я», так і навчаючись розуміти інших, ефективно взаємодіяти з ними [Сарбин, 2004].

Отже, є всі підстави говорити про наративний принцип, який сповідує постнекласична психологія. Цей принцип, як зазначає В. В. Знаков, базується на чимало разів доведеному у психології факті: там, де відсутні чіткі зв'язки між емпіричними подіями, людина свідомо або несвідомо організує їх у цілісні структури, що відповідають культурним нормам. Оповідана історія та конкретна ситуація, в якій відбувається розповідь, завжди пов'язані з базовими культурно-історичними структурами. Наявний у суб'єкта репертуар фреймів, сценаріїв, наративних форм, що переплітається з культурними нормами, визначає, яку історію, коли й кому можна і треба розповісти [Знаков, 2007].

Згідно наративного принципу дослідження особистості має передбачати не лише з'ясування особливостей відображення нею навколишнього, а й побудову, конструювання особистістю нових реальностей, власного особистого простору, який знаходить відображення в породжуваних людиною історіях.

На основі викладених вище методологічних положень нами була визначена специфіка розуміння особистості в рамках пост-

некласичного герменевтичного підходу, яка складається з таких характеристик:

- Контекстуальність, чуттєвість до соціокультурних впливів, зануреність у соціокультурний контекст. Ця характеристика співвідноситься з такою ознакою досвіду, як діалогічність. Вона формується в результаті виходу за межі індивідуального безпосереднього досвіду, що, у свою чергу, дозволяє розширити межі досвіду та збагатити його новими сенсами. Якщо звернутися до функцій наративу, виділених нами раніше [Проблеми психологической герменевтики, 2009], можна сказати, що ця характеристика особистості забезпечується смислопороджувальною та інтерпретативною функціями і формується в результаті не лише інтерпретації, а й розуміння досвіду, синтезу нових сенсів, що здійснюється в результаті діалогу як внутрішнього, так і діалогу з іншими людьми, а також творами культури. В тексті наративу ця характеристика особистості представлена у вигляді соціокультурного контексту, «слідів» цитувань, культурних ремінісценцій, наявності дійових осіб, що взаємодіють між собою, різних смислових позицій та їх зіставленням в оповіді.
- Відкритість світу, довіра до нього, яка є результатом осмислення минулого досвіду та його спрямованості на майбутнє. Основною функцією наративу, що забезпечує дану характеристику особистості, є розвивальна, яка базується на результатах усвідомлення, осмислення особистістю власного життєвого та соціокультурного досвіду. Це у свою чергу дозволяє особистості конструювати себе, власну ідентичність, а також створювати життєві плани, програми, бачити життєві перспективи та діяти відповідно до них. Визначити цю характеристику досвіду можна за наявності в тексті автонаративу таких ознак, як незавершеність, відкритість, наявність у його змісті майбутніх цілей, очікувань, домагань та перспектив.
- Гнучкість, динамічність ментальної моделі світу, здатність її відгукуватися на зовнішні впливи й перебудовуватися відповідно до змін соціокультурного контексту. Співвідноситься з такими ознаками досвіду, як відкритість, контекстуальність та діалогічність. Ця характеристика особливо важлива у зв'язку з тим, що для сучасного суспільства все більш вираженою є тенденція до заміни соціальних та культурних норм певними соціальними практиками. Це, у свою чергу, означає, що культурні та соціальні метанаративи все більше заміщуються наративними практиками, тобто у сучасному соціокультурному просторі метарозповіді (метанаративи) поступаються місцем оповідуванню (рассказыванию) як наративному процесу. Тому ми маємо розвивати в особисто-

сті нарративну компетентність, тобто здатність здійснювати ці нарративні практики.

- Усвідомлення унікальності, своєрідності власного життя, розгляду його як неповторної особистої історії, вписаної при цьому в соціокультурний та історичний контексти. Співвідноситься з такою ознакою досвіду, як самоцінність і формується завдяки оцінювальній функції нарративу, яка дозволяє узгоджувати цінності особистості, соціуму та культури та трансформувати їх у власні ціннісні орієнтації, формуючи тим самим відчуття самоцінності власної особистості. Виражається наявністю у тексті автонаративу оцінювальних характеристик, а також у його цілісності та несуперечливості.
- Відносна незалежність від зовнішніх впливів при збереженні поваги до чужих життєвих історій та усвідомленні свого включення в соціокультурний контекст. Співвідноситься з такою ознакою досвіду, як самототожність, що створюється завдяки конституювальній функції нарративу. Остання дозволяє усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, сімейних та особистих історіях, а також діяти відповідно до цих уявлень. Зовні виражається в явно вираженому авторстві (авторській позиції) тексту автонаративу.
- Вміння вибудовувати історію власного життя як неповторний відкритий особистісний твір. Ця характеристика співвідноситься з такою ознакою досвіду, як несуперечливість і створюється завдяки захисній функції нарративу. Ця функція дозволяє людині немовби відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі події у зовнішню історію, тим самим трансформуючи її у більш продуктивну історію, узгоджуючи таким чином травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим. Якщо ж людина постійно «переживає» одні й ті ж теми, використовуючи тільки ті інтерпретаційні схеми, що дозволяють створити область релевантності, яка виключає травмуючі фрагменти досвіду, то досвід зовні може виглядати як несуперечливий, однак, при цьому бути стагнующим, таким, що перешкоджає особистісному зростанню людини. В тексті автонаративу знаходить своє відображення у таких його характеристиках, як зв'язність та цілісність.

Вказані характеристики можуть бути покладені в основу розробки програм розвитку особистості, зокрема, формування її нарративної компетентності як здатності до розуміння та інтерпретації особистого досвіду та нарративної ідентичності як здатності створювати «я-тексти» особистості.

Таким чином, розуміння та інтерпретація соціокультурного й особистого досвіду ведуть до створення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, що вибудовується як неповторний особистісний твір за допомогою авторського ставлення як до оточуючого, так і до власної особистості, власної ідентичності. При цьому здатність інтерпретувати реальність за допомогою наративних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних текстових (зокрема, наративних) структур є основним засобом осмислення життя й, більш того, особливою формою існування людини, властивим лише їй способом буття.

1.2. Вплив інтерпретаційних процесів на особистісне функціонування та розвиток особистості

Постнекласична психологія є відгуком на виклики сьогодення, сучасний стан полікультурного, швидко змінюваного світу. Прискорення усіх соціальних процесів, різка зміна ситуацій, що проходять через канал особистого досвіду сучасної людини, скорочення їх тривалості та посилення різноманітності, що у свою чергу зумовлює складність подолання життєвих проблем, призводять до нестабільності, нестійкості ментальної моделі світу. Людина має постійно приводити її у відповідність до швидкоплинних соціокультурних умов. Це пов'язано з ускладненням процесів усвідомлення та осмислення інформаційних потоків, що захльостують людину, неможливістю їх адекватно інтерпретувати, вибудувати автобіографічний текст, який відображає особисту історію людини. Соціальні та культурні норми все частіше замінюються дискурсивними практиками, у які особистість занурюється не як автор власної життєвої історії, а лише як пасивний учасник соціокультурного дискурсу.

Інакше кажучи, правомірним є притаманне постмодернізму розуміння сучасної особистості не як сталого утворення, а як нарації. На місце сталого особистісного ядра, що зумовлює структуру особистості, постає ризом, тобто неструктуроване, розмите утворення, що веде до втрати суб'єктності, авторства, робить особистість усе більш вразливою до змінюваних соціокультурних умов. В особистості немає ядра, центру, вона не породжує тексти, сюжети, автонаративи, що є результатом інтерпретації її життєвого та соціокультурного досвіду, а лише поглинає (як правило, «неперетравленими», неосмисленими) повідомлення, які обрушуються на людину з усе зростаючою швидкістю і в усе більшій кількості, не даючи можливості не тільки осмислити увесь цей інформаційний потік, а навіть структурувати його, хоча б найпримітивнішим способом. Інакше кажучи, ситуації не встигають проінтерпретуватися — вони «проковтуться» непереробленими, неосмисленими. Це призводить до «кліпіза-

ції» свідомості сучасної людини та до появи у внутрішньому світі особистості невідрефлексованих та невербалізованих утворень, що у свою чергу утруднює соціальну адаптацію та призводить до невротизації особистості.

Особливу роль тут відіграє Інтернет, який попри усі свої безперечні переваги, часто перетворюється на «інформаційного гангстера», який не лише нав'язує людині зовсім непотрібну їй інформацію, а й гальмує розвиток когнітивних структур та процесів особистості, не даючи можливість, зокрема, оволодіти когнітивними операціями структурування, переструктурування та осмислення інформації, позбавляючи особистість таким чином розвитку здатності до інтерпретації та розуміння як себе, так і навколишнього.

Інтерпретація навіть не нав'язується, її взагалі немає. Замість цього — стрімко спливаючі блоки інформації, які можна лише «проковтнути» неперетравленими. Це у свою чергу призводить до міфологізації свідомості сучасної людини, особливо молоді, у якої ще не сформовані особистісні структури (цінності, переконання, сенси). Людина стає беззахисною перед маніпуляціями, оскільки ще не має власної семіотичної бази, що дозволяє запустити інтерпретаційні процеси. Мається на увазі засвоєна з культури система сюжетів, текстів, які особистість накладає на ту чи іншу інформацію, трансформуючи її та інтегруючи у власний смисловий простір.

Першим на це звернув увагу А. Моль, який визначив сучасну культуру як мозаїчну, тобто таку, що засвоюється не через систему освіти, яка існує у тому чи іншому суспільстві, а в результаті впливу засобів масової інформації [Моль, 1973].

Мозаїчність сучасної культури, занурюючи особистість у досить різноманітні, а почасти суперечливі, такі, що не пов'язані між собою у певну цілісність, дискурсивні простори, сприяє породженню особистих текстів (точніше, їх слід назвати квазітекстами), які не є результатом інтерпретації та осмислення індивідуального та соціокультурного досвіду, а «проковтуванням» зразків, що подаються у ЗМІ та пов'язані між собою за мозаїчним принципом. Результатом цього є не породження наративів та інших особистих текстових утворень, а міфологізація свідомості, що відображає основні міфи сучасної культури. У цьому випадку в свідомості особистості представлений не Я-текст, що є суттєвим відображенням її ідентичності, а мозаїка різноманітних типових сюжетів. Це у свою чергу створює сприятливе підґрунтя для маніпулювання свідомістю. Здійснюється воно за принципом гіпнотичного впливу — коли поява якогось типового сюжету, ситуації, ключового слова запускає увесь міфологічний ланцюг, тобто накладає на ситуацію міфологічні інтерпретаційні паттерни або спонукає людину до типової стереотипної поведінки, що не завжди відповідає вимогам тієї чи іншої конкретної ситуації.

У той же час інтерпретація особистого та соціокультурного досвіду, розуміння реальності та себе у цій реальності є однією з найважливіших умов особистісного розвитку. Пов'язано це з тим, що в особистісному тексті, насамперед наративі, відображено та об'єктивовано смислові структури особистості, а останнім часом все більше дослідників приходять до розуміння особистості як психологічної категорії в її смисловій інтерпретації. Тобто під специфічним змістом особистості розуміється її смисловий вимір, її внутрішній світ, що має смислову природу. Саме смислові структури забезпечують орієнтацію особистості у сфері її існування в соціокультурному середовищі. Таким чином, сенси виступають як механізми смислової регуляції життєдіяльності людини, як засіб її зв'язків з навколишнім. При цьому в якості провідної смислотворювальної технології виступає діалог як внутрішній, так і діалог з оточуючим світом, з культурою [Психологія личности..., 2007].

Д.О. Леонтьєв розглядає процеси розуміння та інтерпретації життєвого та соціокультурного досвіду, що ведуть до формування здатності людини до смислової саморегуляції, як герменевтичне завдання, однією із характерних особливостей якого є розщеплення розуміння реальності іншого і реальності загалом, з одного боку, та розуміння себе, своєї власної реальності, з іншого, — «екстрарозуміння» та «інтрарозуміння» [Леонтьєв, 2006].

На нашу думку, основним завданням такого герменевтичного виховання є розвиток в особистості авторського ставлення до дійсності, особливо до себе та власного життя. Це те, що В.М. Розін схарактеризував поняттям «менеджер себе» [Розін, 2002], а М. Фуко «турботою про себе» [Фуко, 2007].

В.М. Розіним сформульовано основні характеристики, яким має відповідати сучасна людина як конструктивна та креативна особистість, «менеджер себе», що створює власний світ та траєкторію власного життя. На думку дослідника, сучасну людину можна визначити:

- як істоту діяльну, креативну, таку, що створює знаряддя, творить світ;
- як особистість, екзистенцію, духовну істоту;
- як істоту, що зумовлена історією, культурою, комунікацією;
- як істоту, що творить, випрацьовує себе, створює «проект» себе;
- як рефлексивну істоту, що тлумачить, розуміє, самопрезентує себе;
- як відкриту істоту, таку, що знаходиться у процесі становлення та не збігається із самою собою;
- як істоту, що освічується та виховується.

Одночасно вона має бути людиною культури та історії, оскільки нове життя зароджується не на пустому місці. Іншими словами,

усі основні культурні та історичні реалії мають бути переосмислені, в них усіх нова людина має постати заново.

Одним із шляхів становлення сучасної людини, на думку дослідника, має стати шлях духовної навігації. Під цим поняттям автор розуміє спостереження за собою, продумування власного життя, його сенсу та призначення, прагнення організувати намічений сценарій життя, відслідковування того, що із цього реально виходить, інтерпретація та осмислення досвіду свого життя та «збирання» себе знову й знову [Розин, 2007]. Інакше кажучи, сучасна людина, для того, щоб зберегти себе, власну ідентичність, має постійно інтерпретувати власний життєвий досвід, трансформуючи його відповідно до змінюваних соціокультурних обставин, та відображати у вигляді власної життєвої історії або в іншому дискурсивному форматі.

Таким чином, самоконституювання особистості має відбуватися в мові та культурі й бути нерозривно з ними пов'язане. Культура задає простір можливих для самовираження сенсів та базових культурних сценаріїв, мова — послідовність та форми їх вираження. При цьому людина формує свій досвід у культурі, а не асимілює її зміст. Іншими словами, інтерпретуючи та осмислюючи свій життєвий досвід, особистість має не просто автоматично накладати на нього типові культурні, сімейні, соціальні та інші сюжети, а вибудовувати свій власний текст (найчастіше наратив), який є відображенням як її особистої історії, так і її ідентичності.

У цьому випадку стає можливим формування того, що М. Фуко назвав сучасною людиною. Сучасна людина, за М. Фуко, — це, поперше, людина, котра критично ставиться до усього, що вона робить, до того, як вона мислить і відчуває, це людина, яка постійно себе відтворює, конститує, аналізує та з'ясовує власні межі. По-друге, сучасна людина — це людина, яка вкрай уважно ставиться до реальності, оскільки, судячи з усього, вона сформована людськими практиками (дискурсами), тим, що люди роблять та якими способами вони це роблять [Фуко, 2007].

Ще одним зі шляхів становлення сучасної особистості є створення суб'єктивної психічної реальності, в основі якого лежать процеси інтерпретації, розуміння та осмислення життєвого та соціокультурного досвіду. Як зазначає В. М. Розин, психічна реальність — це події, що підкорюються певній логіці (сновидіння, ігри, мистецтво, наукове пізнання, життєві практики тощо), котрі людина про-живає та пере-живає. Увійшовши у певну реальність, людина знає, які в принципі події мають у ній відбуватися і як вони пов'язані між собою [Розин, 2002]. На нашу думку, в основі побудови суб'єктивної психічної реальності лежать процеси осмислення та концептуалізації навколишнього світу та їх відображення у дискурсі. Іншими словами ці процеси є провідними механізмами особистісного самоконституювання людини.

Крім того, на думку В. М. Розіна, особистість формується при переході людини до самостійної поведінки, що передбачає створення приватних схем та сценаріїв самоорганізації психіки [Розин, 2002]. Такими схемами і сценаріями, на нашу думку, є дискурсивні утворення (насамперед наративні) як найбільш культурно відповідні, «екологічні», такі, що легко засвоюються людиною в процесі онтогенезу. Як вважає Ю. М. Лотман, у результаті виникнення оповідальних форм мистецтва людина навчилася розрізняти сюжетний аспект реальності, тобто розчленовувати недискретний потік подій на певні дискретні одиниці, поєднувати їх з якимись значеннями та організувати в упорядковані ланцюги. Виділення подій — дискретних одиниць сюжету — та надання їм певного сенсу, з одного боку, а також певної часової, причинно-наслідкової або якоїсь іншої впорядкованості, з другого, складає сутність сюжету. Створюючи сюжетні тексти, людина навчилася розрізняти сюжети у житті і, таким чином, тлумачити собі це життя [Лотман, 1999].

І, нарешті, провідним засобом герменевтичного виховання є, на наш погляд, створення умов для розвитку в особистості відповідального, авторського ставлення як до оточуючого, так і, насамперед, до себе та власного життя. Це передбачає розвиток здатності до розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду, вибудовування власної життєвої історії як неповторного особистісного твору. Сюди входить й участь особистості в підтримці та укріпленні власної цілісності, пошук системоутворювальної основи власного існування, яке здійснюється завдяки продумуванню власного життя, його смислу та призначення, постійному відтворенню себе та втіленню цього процесу в автонаративі. Велике значення має і прагнення створити сценарій власного життя, проект Я та постійно втілювати його у життєвих практиках, створюючи таким чином власну неповторну особистісну історію, і, як наслідок, власну ідентичність. Іншими словами, процес створення особистої історії, автобіографії має стати процесом створення власного життя.

Тут можна послатися на Дж. Брунера, котрий, виходячи з конструктивістських уявлень про те, що історії не відбуваються у реальному світі, але, скоріше, конструюються людьми у власній голові, вважає, що наші біографії також конструюються. Їх краще розглядати не як запис минулих подій, а скоріше як неперервну інтерпретацію та переінтерпретацію людського досвіду. Можливо, вважає дослідник, автобіографію слід розглядати як процес створення життя [Брунер, 2005].

Інакше кажучи, наративізацію можна розглядати як спробу перетворити плинне життя в долю — шляхом його осмислення, надання цілісності та завершеності певному відрізку життя. Тобто доля — це, говорячи словами Георга Зіммеля, форма цілісного смислопокладан-

ня, якому людина підкорює усі випадковості власного існування, вписуючи їх у більш високий порядок, наприклад, домінуючий наратив.

Причому важливу роль тут відіграють освоєні особистістю способи семіотичного опосередкування та регуляції життєдіяльності, які здійснюються через дискурсивні практики, які саме й дозволяють інтерпретувати, осмислювати, концептуалізувати події, що відбуваються, вибудовуючи за допомогою цих процесів власну психічну реальність, створюючи власний життєвий проект.

Велику роль у цьому процесі відіграють тексти культури, які особистість засвоює в процесі соціалізації. У процесі засвоєння цих текстів, насамперед наративів, відбувається «вращення» особистості в наративну структуру, оскільки наратив є вираженням перетину індивідуального та соціального полюсів людського життя, дозволяючи на основі осмислення соціокультурного досвіду, співвіднесення його з досвідом особистим вибудовувати власну біографію, власну долю. Наративні шаблони структурування життєвого досвіду стають життєвими шаблонами, згідно яких структуруються не лише оповіді, але й вчинки людей.

Можна припустити, що, освоюючи тексти культури, особистість розвивається як дискурсивний суб'єкт, що і є основою для засвоєння соціокультурного досвіду через розуміння, інтерпретацію та інтерналізацію основних текстів культури.

Дискурсивний суб'єкт — це суб'єкт, що є певним інтегрованим семіотичним утворенням з центром «Я», утворенням, яке не існує саме по собі поза символічної взаємодії з іншими людьми. Він живе у просторі мовних практик, тобто фактично становить місце зустрічі різних дискурсів [Масієнко, 2003]. Стаючи дискурсивним суб'єктом, особистість набуває здатності створювати дискурси, а не підкорюватися їм або репродуктивно їх відтворювати. Інакше кажучи, дискурсивна суб'єктність передбачає авторство, тобто здатність виразити себе у тексті. Такий текст отримав назву «я-тексту особистості». Він будується на основі культурно заданих дискурсивних моделей, найбільш розповсюдженою з яких є наративна. Наративна модель передбачає відтворення певної історичної канви життя особистості за законами створення оповіді [Масієнко, 2003].

Таким чином, особистість можна тлумачити як автора, оповідача та дослідника власного життя, суб'єкта, що намагається віднайти у ньому сенс та порядок. Однією з провідних функцій створення та трансформації особистих історій є підтримка та розвиток ідентичності людини, розвиток уявлень про власне Я, а також здатність ефективного розуміння інших людей та продуктивної взаємодії з ними. Причому таке конструювання ідентичності особистості відбувається на основі культурних моделей — прочитаних текстів, оповідей інших людей, образів, поданих у засобах масової інформації тощо.

Процес наративізації сприяє створенню смислового простору особистості, який можна визначити як складне інтегроване психологічне утворення, що є результатом розвитку особистості як активного творця власного життя, по суті, його автора. Цей смисловий простір забезпечує цілісність, автономність та сталість особистості, сприяє збереженню її ідентичності, а також створює умови для самопрезентації особистості, її захисту від маніпулятивних та будь-яких інших негативних впливів.

Можна виділити основні характеристики смислового простору особистості, які є результатом розуміння та інтерпретації життєвого досвіду.

Для смислового простору особистості, що є результатом розуміння та інтерпретації життєвого досвіду, характерним є його подієва насиченість, що визначається кількістю подій, інтегрованих, осмислених людиною та відображених в її особистій історії. Маються на увазі події, що стали віхами на життєвому шляху людини, визначили її подальший життєвий шлях.

Смисловий простір розвиненої особистості характеризується також структурованістю та узгодженістю, які визначаються смисловою узгодженістю особистих наративів, що вибудовуються в цілісний особистісний твір, особисту історію. Структурованість пов'язана насамперед зі встановленням зв'язків між подіями та їх категоризацією за ступенем значимості для людини, що знаходить своє відображення в тексті автонаративу. Неструктурованість проявляється в поєднанні подій різного ступеня значимості або ж взагалі в неструктурованості особистих оповідей. Значимість подій для особистості співвідноситься з характеристикою значимого індивідуального досвіду, виділеною О.М. Лактіоновим. Дослідник тлумачить значимість індивідуального досвіду особистості як спрямованого в майбутнє, мотивованого майбутніми життєвими завданнями суб'єкта, що продовжені у часі. Значимий індивідуальний досвід виконує функцію ідентифікації суб'єкта й включає у себе не лише досвід окремої особистості, а й досвід минулих поколінь, культури, у термінах якої суб'єкт також здатен до самовизначення [Лактіонов, 1998].

Близькою до структурованості є й цілісність смислового особистісного простору. Вона визначається спадкоємністю вражень минулого, теперішнього та майбутнього, при якому теперішнє розглядається як природний перехід від минулих подій до майбутніх. При такому сприйманні свого життєвого шляху людина бачить у своїх сьогоденнішніх вчинках наслідки минулого досвіду та вплив майбутніх цілей [Психологія личности..., 2007].

З цілісністю смислового простору особистості тісно пов'язана така його характеристика, як широта часової перспективи та ретроспективи. Остання визначається тим, наскільки минулі події впливають

на сьогоднішню поведінку людини, тобто наскільки вона усвідомлює минулий досвід та трансформує його у наративний текст. Перспектива визначається тим, наскільки плани, очікування, цілі впливають на реальну поведінку в теперішньому та на її актуальний автонаратив.

Таким чином, у смисловому просторі суб'єкта починає зароджуватися «Я-потенційне», якого ще немає, але яке вже можливе за умови «розототожнення» із самим собою, віднайдення нових смислових контекстів, створення персональних смислів, ідеальних особистісних проєктів та життєвих стратегій, що відкриває шляхи для формування нових самоідентифікацій, а отже й нові перспективи розвитку.

Суттєвою характеристикою смислового простору особистості є його відкритість. Вона проявляється у відкритості людини до інформаційного потоку, здатності особистості засвоювати та інтегрувати основні сенси соціуму та культури. При цьому важливою є й відсутність захисних форм інтерпретації зовнішніх впливів, що призводить до стагнації особистісного розвитку людини.

Однією з ключових характеристик розвиненої особистості є здатність активно управляти власним смисловим простором. Йдеться про здатність переосмислювати, переструктурувати свій життєвий досвід згідно мінливих життєвих обставин, а також відповідно до особистого наративу, життєвих планів, завдань та перспектив особистості.

Таким чином, незважаючи на тенденції сучасної культури, перетворити особистість у простого коментатора, а почати навіть спостерігача (созерцателя) власного життя, який занурений у нескінченний потік різноманітних повідомлень, маніпуляцій, міфологізацій, ми маємо прагнути прямо протилежного — розвитку в людини позиції відповідальності за власне життя, її авторство. Інакше кажучи, сучасна особистість збереже себе, власну ідентичність за умови, що вона із «нарації», що захоплюється різноманітними зовнішніми маніпулятивними дискурсами, перетвориться на автора, менеджера себе, здатного турбуватися про себе, свій розвиток, автора власної життєвої історії, яка виникає у процесі інтерпретації, розуміння та осмислення різноманітних життєвих ситуацій, загалом, власного життєвого та соціокультурного досвіду.

Отже, розвиток особистості в контексті психологічної герменевтики — це розвиток здатності до самоосмислення та осмислення світу через освоєння культурних дискурсів, розуміння та інтерпретацію власного життєвого та соціокультурного досвіду, набуття нових сенсів, а також здатності їх трансформувати (через трансформацію особистих наративів). Це також здатність вибудовувати, з одного боку, історію власного життя (особистісний твір), з іншого — сценарій майбутнього, життєвий та особистісний проєкти, зберігаючи при цьому

гнучкість у трансформації цих історій, сценаріїв, проєктів залежно від соціокультурного та особистісного життєвого контекстів.

Осмилення соціокультурного та особистого досвіду дає можливість людині брати на себе відповідальність за власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проєкту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування у дискурсі, насамперед в автонаративах, які, асимілюючись у смисловий простір особистості, створюють неповторну життєву історію. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі свій особистісний проєкт і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проєкту. Це у свою чергу передбачає постійну інтерпретацію, осмилення особистістю власних життєвих ситуацій, подій, своєї поведінки в них та відтворення результатів цих процесів у наративних текстах. Саме так створюється наративний простір, який за допомогою процедур інтерпретації трансформується у смисловий простір особистості.

На основі викладеного вище можна виділити основні шляхи особистісного розвитку з погляду постнекласичної психології та психологічної герменевтики як невід'ємної її складової:

- Інтерпретація та реінтерпретація особистого і соціокультурного досвіду.
- Побудова власної символіки, яка дозволяє створити особистісний концепт, міф, проєкт тощо. «Якщо людина не розпізнала своїх міфів, не розкрила їх — вона нічого не пояснила ні собі, ні в самій собі, ні у світі, в якому вона жила. Необхідно вміти знайти “структуру індивідуальної символіки та її зв'язок із символікою світу”», зазначає Н. Берберова [Берберова, 2010].
- Створення власної життєвої історії на основі побудови життєвих наративів та концепцій власного буття.
- Тезаурусний досвід осягнення життя, який передбачає побудову смислових класів подій, на основі яких створюється концепція власного життя та засоби її втілення у життєвих практиках.
- Вибудовування власного особистісного та життєвого проєктів як основи подальшого розвитку.

Причому важливу роль тут відіграють засвоєні особистістю способи семіотичного опосередкування та регуляції життєдіяльності, що здійснюються за допомогою дискурсивних практик, які дозволяють інтерпретувати, осмилювати, концептуалізувати життєві події, вибудовуючи за допомогою цих процесів власну психічну реальність, створюючи власний життєвий проєкт, проєкт Я.

Отже, психологічна герменевтика, яка розвивається в руслі постнекласичної психології, одним із провідних шляхів розвитку

особистості вважає занурення її у дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяє особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить своє відображення у текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст (Я-текст), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, власного життєвого шляху. Саме у цьому випадку особистість стає автором власного життя, вибудовуючи його як неповторний особистісний твір.

1.3. Наративне конструювання ідентичності особистості

Процеси розуміння та інтерпретації, за допомогою яких людина усвідомлює, впорядковує та організує власний досвід, впливають на внутрішньоособистісну узгодженість, забезпечуючи тим самим безперервне відчуття ідентичності. Завдяки означеним вище процесам у людини утворюються стабільні організовані когнітивні структури, які й лежать в основі її ідентичності.

За Еріксоном особистісна ідентичність — це переживання індивідом себе як цілого, «неперервна внутрішня рівність із собою», «неперервність самопереживання індивіда». Як зазначає дослідник, складність осягнення проблеми ідентичності полягає в тому, що тут ми маємо справу із процесом, що локалізований у ядрі не лише індивідуальної, а й суспільної культури, з процесом, який дійсно встановлює ідентичність цих двох ідентичностей [Еріксон, 1996].

Формування ідентичності передбачає процес одночасного відображення і спостереження, процес, що протікає на усіх рівнях психічної діяльності. За допомогою цього процесу індивід оцінює себе з погляду того, як інші оцінюють його у порівнянні із собою і в рамках значимої для них типології. У той же час індивід оцінює судження інших про нього з погляду того, як він сприймає себе у порівнянні з ними і з типами, значимими для нього. Цей процес протікає здебільшого неусвідомлено — за виключенням тих випадків, коли внутрішні умови та зовнішні обставини посилюють відчуття ідентичності [Еріксон, 1996].

Таким чином, ідентичність особистості багато в чому зумовлена культурою, тими культурними зразками, які індивід засвоює у процесі свого розвитку, трансформуючи їх у власні особистісні утворення, що лежать в основі його ідентичності.

Однак серед дослідників немає єдиної думки щодо умов формування особистої ідентичності, її співвідношення з ідентичністю соціальною, хоча більшість із них приймають тезу про «подвійний

зміст» будь-якої моделі культури, про наявність у ній двох основних складових — образу світу та образу людини [Белинская, 1999].

Особистісна ідентичність (іноді її називають особистою або персональною) тлумачиться як набір рис або інших індивідуальних характеристик, що вирізняються певною сталістю або хоча б наступністю у часі й просторі, що дозволяє диференціювати одного індивіда від інших. Інакше кажучи, під особистісною ідентичністю розуміють набір характеристик, який робить людину подібною самій собі та відмінною від інших.

Соціальна ідентичність трактується у термінах групового членства, приналежності до більшої або меншої групи, включеності до якоїсь соціальної категорії. В ній виділяють мовби два різних аспекти розгляду: з погляду інгрупової подібності та міжкатегоріальної диференціації [Павленко, 2000].

При цьому, однак, більшість авторів дотримуються думки, що особистісна ідентичність організована соціально, а отже, як і інші соціальні репрезентації може бути представлена як когнітивна структура, орієнтована мета-системою соціальних регуляцій [Павленко, 2000]. Інакше кажучи, персональна ідентичність може розглядатися як соціокультурна репрезентація, оформлена й організована як певна когнітивна структура.

На нашу думку, такою когнітивною структурою є наратив, який, з одного боку, є результатом інтерпретації соціокультурного світу і створення на її основі внутрішньої психічної реальності, з іншого — наслідком самоінтерпретації, вираженої у Я-концепції особистості. Саме історія, яку людина «створює», «пише» протягом усього свого життя, узгоджуючи її з історією країни, культури, суспільства, вписуючи при цьому себе у цей соціокультурний контекст, і дає їй можливість узгоджувати як особисту, так і соціальну ідентичність, відчуття не лише особистісну усталеність, зв'язок між минулим та теперішнім, але й усталеність соціокультурну, можливість адекватно жити й діяти у соціумі.

Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, життєва історія — це соціокультурно зумовлений наратив, що є складовою Я-концепції (або, за Джемсом — «моє»). Модель життєвої історії — це модель ідентичності, оскільки особиста історія людини надає сенсу її досвіду й виконує виключно важливу роль для визначення «Я». Життєва історія поєднує різноманітні епізоди життя у певний узгоджений паттерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно осмисленішими [Капрара, Сервон, 2003]. Інакше кажучи, створюючи протягом усього життя наративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Як зазначає Р. Хараре, уявлення про себе формується і виявляється через історії про себе, що їх створює людина. Тому розвиток стабі-

льного відчуття ідентичності базується на здатності людини брати участь у діалозі та створювати узгоджені наративи. Діалог, як і будь-яка інша розмова, розвивається у соціокультурному контексті. Тому «Я» — це зміщений в історичне середовище соціально-культурний конструкт [цит. за Капрара, Сервон, 2003].

Таким чином, якщо виходити з характерного для психологічної герменевтики тлумачення особистості як оповідача історій, то в центрі її уваги повинна бути проблема «Я». Причому, на відміну від традиційного підходу, який розглядає «Я» як сутність, що може бути описана, психологічна герменевтика і наративна психологія, як невід’ємна її складова, акцентують увагу на методах конструювання «Я». Іншими словами їх цікавить не лише природа «Я», а передусім, як воно говорить, як представлено в дискурсі [Крослі, 2000]. І, як наслідок, підкреслюється центральна й конструктивна роль мови у формуванні і структуруванні «Я» та ідентичності особистості.

Отже, людина — активна істота, що оповідає історії. Вона автор, оповідач, коментатор та дослідник власного життя, що прагне віднайти у ньому смисл та порядок. Як зазначає Т. Сарбін, люди, з одного боку, є авторами Я-нарративів та діючими особами у них — з іншого. Багато особистісних феноменів є активними нарративними реконструкціями [Сарбін, 2004]. Для підтримання і розвитку Я-ідентичності люди реконструюють історії власного життя, використовуючи сформовані в процесі освоєння культури вміння оповідати іншим про події власного життя, а також сприймати історії інших, вибудовуючи на їх основі як уявлення про власне «Я», так й навчаючись розуміти інших, ефективніше взаємодіяти з ними. Як зазначає Т. Сарбін, люди конструюють ідентичність на основі прочитаного, а також образів, викликаних оповіданими казками, або ж сприймаючи поведінку рольових моделей [Сарбін, 2004].

Мак-Адамс виділив низку характеристик, які відрізняють одну життєву історію від іншої. Історії розрізняються за своїм типом (оптимізм/песимізм), за використаними образами, цілями та моральними позиціями. Деякі історії виявляються ключовими епізодами — поворотними пунктами в житті людини. Усі вони містять образи — ідеальні варіанти Я, що існують як персонажі у створюваному нарративі [цит. за Капрара, Сервон, 2003].

Отже, нарратив відіграє виключно важливу роль у формуванні ідентичності, котру можна тлумачити як нарративну конфігурацію, завдяки якій різноманітні життєві події та епізоди структуруються в єдине ціле, надаючи не лише організованість і впорядкованість життю людини, а й сприяючи усталеному відчуттю себе, своєї особистості. П. Рікер увів навіть поняття нарративної ідентичності, вважаючи, що особистість отримує своє існування лише у процесі оповідання історій. Як зазначає дослідник, встановити ідентичність — значить

відповіді на запитання «Хто це зробив?», «Хто автор?». Відповіді на запитання «Хто?», можна, на думку Рікера, лише розповівши історію життя. Об'єктивна історія (тобто зовнішні події) не багато говорить про дії цього «Хто». Тому його ідентичність повинна бути наративною ідентичністю. Таким чином, на думку Рікера, індивіди конструюються в їх ідентичності, створюючи й розробляючи наративи, які стають для них дійсною історією [Рікер, 1998].

Крім наративної ідентичності, на наш погляд, можна говорити й про наративну компетентність особистості. Остання передбачає, поперше, володіння усіма елементами наративної структури, тобто сформованість в особистості наратива як структурного утворення, фрейму, а також наявність «набору» базових соціокультурних наративів, або метанаративів, уміння розгортати наративні структури у зв'язну розповідь або історію, яка значною мірою базується на культурно зумовлених метанаративах. По-друге, наративна компетентність передбачає вміння побачити за оповіддю, історією іншого його індивідуальний наратив, тобто наративну, а потім й особистісну ідентичність.

Як вже зазначалося, існують певні суперечності між тлумаченнями персональної та соціальної ідентичності. На нашу думку, їх можна подолати, якщо розрізнити особисту (персональну) та особистісну ідентичність. Якщо під першою розуміти сталість рис та характеристик людини, її досить стабільне уявлення про себе як про особу, тотожну самій собі, то особистісна ідентичність має тлумачитися з урахуванням соціокультурного контексту та залученості особистості в цей контекст. Інакше кажучи, особистісна ідентичність формується на основі особистої ідентичності, коли людина вибудовує власну історію на основі базових наративів культури, трансформуючи їх відповідно до власних особистих якостей, подій свого життя, тобто на основі власної унікальної особистої історії. Саме таке розуміння особистісної ідентичності знімає протиріччя між персональною та соціальною ідентичністю, на якому наголошують багато дослідників. Можна припустити, що особистісна ідентичність об'єднує, інтегрує особистісну, культурну, соціальну та національну ідентичність. Тобто людина, що володіє особистісною ідентичністю, відчуває неперервність і цілісність власного життя, його узгодженість із життям свого соціокультурного оточення.

Таким чином, особистісна ідентичність може бути представлена як соціокультурна репрезентація, оформлена та організована у вигляді певної когнітивної наративної структури. Моделлю ідентичності є модель життєвої історії, оскільки особистісна історія надає сенс досвіду людини і відіграє виключно важливу роль для визначення її Я-концепції. При цьому провідною є здатність людини створювати історії, наративи про себе, світ та за їх допомогою конструювати власну ідентичність та власну картину світу.

Розглянемо питання щодо шляхів формування особистісної ідентичності, точніше, механізмів формування особистої історії на основі базових наративів культури, або метанаративів.

Як зазначає А. Шюц, соціальний світ переживається людиною як щільна мережа соціальних стосунків, що мають особливу смислову структуру систем знаків та символів, інституалізованих форм соціальної організації, систем статусу та престижу тощо. Значення їх приймається як належне [Шюц, 2004]. В індивідуальній свідомості уся ця семіотична мережа оформлена у вигляді буденного знання, що є часто неорганізованим, неструктурованим, а іноді й хаотичним. Якщо наука для організації знань використовує систему понять, концепцій, теорій тощо, то для буденної свідомості найбільш прийнятною формою організації знань є форма оповідна, тобто наратив. При цьому замість понять буденна свідомість використовує систему типізацій, що існує в культурі, та трансформовану відповідно до потреб, цілей, особливостей буденних ситуацій кожного конкретного індивіда.

На думку А. Шюца, ці типи в основному сформовані попередниками або сучасниками як придатні засоби пристосування до речей, людей та прийняті групою. Існують ще самотипізації: людина до певного ступеня типізує свою ситуацію в соціальному світі й ті стосунки, що пов'язують її з іншими людьми та культурними об'єктами. Знання цих типізацій та правил їх використання є невід'ємною частиною соціокультурного спадку. Їх сукупність утворює схему співвіднесення, в межах якої слід інтерпретувати не лише соціокультурний, а й фізичний світ. Нею можна користуватися для розв'язання більшості практичних проблем [Шюц, 2004].

При цьому дослідник зазначає, що усяка типізація полягає в порівнюванні рис, релевантних тій конкретній проблемі, меті, заради яких вона була створена, і в ігноруванні тих індивідуальних відмінностей типізованих об'єктів, які цій меті або проблемі нерелевантні. І, таким чином, у кожний момент часу поле повсякденного досвіду виявляється структурованим на різні області релевантностей, і саме переважаюча система релевантностей визначає, що слід розуміти як однакове або рівне за типом, а що — як відмінне [Шюц, 2004].

Система релевантностей і типізацій є складовою соціального спадку, вона передається членам певної спільноти і виконує ряд функцій, серед яких А. Шюц виділяє такі:

1. З'ясування того, чи є ті чи інші факти, події типовими, тобто відповідають ситуації, в якій вони виникли.
2. Трансформація унікальних індивідуальних дій унікальних людей у типові функції соціальних ролей, які впливають із типових мотивів і спрямовані на досягнення типових результатів.

3. Функціонування для кожного члена групи або співтовариства у якості схеми інтерпретації та схеми орієнтації, конструюючи для них загальний універсум дискурсу.

4. Підвищення ефективності взаємодії членів групи або співтовариства завдяки встановленню відповідності між типізованими схемами орієнтації та інтерпретації. З цієї метою застосовуються різноманітні засоби соціального контролю — моральні норми, закони, правила, ритуали тощо.

Соціально схвалена схема типізації та релевантностей є джерелом для виникнення схем типізацій та структур релевантностей кожної окремої людини [Шюц, 2004].

На нашу думку, кінцевим варіантом такої типізації є центральний міф культури, його раціоналізація у вигляді базових наративів, котрі є провідною схемою самоінтерпретації та самоорієнтації культури, будучи при цьому базою для створення особистих наративів та міфів.

Таким чином на рівні буденної свідомості відбувається процес самотипізації. Остання включає як результат інтерпретації окремою особистістю тих чи інших соціальних, культурних, життєвих подій, так і результат самоінтерпретації. В результаті формується досить стала система типів, що виступають як основа сюжетів та героїв будь-якого індивідуального наративу. Тобто ми запозичаємо з культурних творів типові сюжети типових героїв, однак, пристосовуємо їх до нашого повсякденного життя, нашого розуміння як себе, так і навколишнього. Як зазначав А. Шюц, людина певною мірою типізує свою ситуацію у соціальному світі і ті різноманітні стосунки, які пов'язують її з іншими людьми та культурними об'єктами [Шюц, 2004].

На нашу думку, найбільш прийнятними для буденної свідомості формами існування типізацій є наративи, які відбивають типові життєві ситуації та способи реагування на них у так званих типових сюжетах. Ці сюжети можуть бути зафіксовані тими чи іншими способами в культурі, зокрема в літературі, творах кіномистецтва, засобах масової інформації тощо. На їхній основі формуються типові індивідуальні сюжети, які й фіксують базові наративи особистості.

Розглянемо у зв'язку з цим як формується новий досвід людини, в конкретних буденних ситуаціях, з якими вона стикається протягом свого життя.

Якщо ми стикаємося зі звичними ситуаціями, то ми, як правило, інтерпретуємо їх майже автоматично, не замислюючись. Це відбувається завдяки накладанню на такі ситуації типових схем та сценаріїв, які відображають найрозповсюдженіші сюжети людського життя. Зазвичай для розв'язання типових проблем у типових ситуаціях ми використовуємо засвоєний раніше культурний зразок, який містить «рецепти» типового розв'язання типових проблем. Якщо ж людина

потрапляє у незвичну ситуацію, особливо критичну або травмуючу, то звичні схеми та сценарії, типові сюжети не спрацьовують. Такі ситуації часто викликають необхідність випрацювання нових схем інтерпретації та орієнтації, які допомагають переосмислити власний досвід та виробити адекватний стиль поведінки в них.

Як зазначає А. Шюц, якщо ми стикаємося у досвіді з чимось дотепер невідомим, таким, що виходить за межі нашого буденного знання, ми починаємо процес дослідження. Насамперед ми визначаємо новий факт, намагаючись вловити його смисл. Потім ми крок за кроком трансформуємо нашу загальну схему інтерпретації світу таким чином, щоб новий факт та його смисл стали сумісними й узгодженими з усіма іншими фактами нашого досвіду та його смислами. Так ми розширюємо та перебудовуємо наш запас досвіду [Шюц, 2004].

Отже, можна припустити, що в процесі життя базовий наратив, який є засобом фіксації не лише досвіду особистості, але і її ідентичності, весь час трансформується, поповнюється новими фактами, переосмислюється та переструктурується під впливом різноманітних подій, які, у свою чергу, осмислюються та включаються в особистісний досвід у вигляді різних історій. Інакше кажучи, базовий наратив є відкритим твором, що завершується лише після завершення життя особистості.

Таким чином, зустрічаючись з новими, незвичними, складними ситуаціями, можна спробувати включити їх у старі концептуальні та наративні структури (це можливо за умови, коли старі й нові ситуації мають схожі риси), однак, така спроба може виявитися невдалою і викликати ще більше напруження і навіть певну дезадаптацію особистості. У таких випадках продуктивнішим є вибудовування нових схем та сценаріїв за допомогою двох основних механізмів розуміння та інтерпретації особистого досвіду — семіотичного та комунікативного.

Робота семіотичного механізму полягає в тому, що починає трансформуватися старий тезаурус за рахунок формування нових значень, що дозволяє визначити нові денотати. Це сприяє кращому розумінню (означенню) того, що відбувається. Потім, коли новий тезаурус вибудовано, відбувається, з одного боку, структурування ситуації, а у багатьох випадках її переструктурування відповідно до нового тезаурусу, з іншого — процес розуміння нових ситуацій на основі нової концептуальної структури сприяє створенню нових концептуальних схем, розширюючи тим самим ментальний досвід особистості. Ці схеми включаються у наявні структури досвіду й починають діяти як інтерпретативні схеми у типових життєвих ситуаціях.

Дія комунікативного механізму проявляється в тому, що нова ситуація проговорюється у внутрішньому та зовнішньому мовленні. При цьому на першому етапі її осмислення людина намагається використовувати наявні у досвіді наративні структури, типові сю-

жети, сценарії тощо. У деяких випадках це спрацьовує, коли, з одного боку, нова ситуація має схожі риси з типовими ситуаціями, з іншого — якщо особистість має достатньо багаті нарративні ресурси, що дає можливість пристосувати їх до нової ситуації. Однак частіше розуміння нової ситуації та її адекватна інтерпретація потребують створення нових нарративів, які, не порушуючи базовий нарратив (особистісну ідентичність), вбудовуються в загальну історію життя особистості. Хоча бувають такі ситуації (наприклад, ситуація гострої кризи), які повністю руйнують базовий нарратив, і необхідна складна внутрішня робота, як правило, із залученням спеціаліста, котра й допомагає вибудовувати нову нарративну систему, по суті нову особистісну ідентичність.

Як правило, нові нарративи створюються у процесі внутрішнього та зовнішнього проговорювання на основі нових ментальних утворень (тезаурисів, схем, концепцій тощо). Причому нові нарративні утворення, з одного боку, використовують новостворені ментальні структури, з іншого — спираються на базові концепції особистості (насамперед Я-концепцію) та на її базовий нарратив. Причому саме ці, вже наявні утворення відіграють вирішальну роль у процесі усвідомлення нового досвіду. Так, наприклад, якщо особистості притаманна негативна Я-концепція, яка може відповідати базовій нарративній темі (лейтмотиву) «Я — невдаха», то й нові нарративні утворення, незалежно від особливостей незвичної ситуації, будуть будуватися на основі цих особистісних утворень. Інакше кажучи, хоча для осмислення нової ситуації й вибудовуються нові концепти, однак, основний її сенс, який вибудовує особистість у процесі інтерпретації, як правило, відповідає сенсу базових складових особистості. Тому нові ситуації, замість того, щоб трансформувати особистісний досвід часто лише підкріплюють вже наявний досвід, тобто базові ментальні конструкти особистості, що вже склалися.

І лише на основі досить складної та напруженої внутрішньої роботи можна трансформувати особистісний досвід і вже на його основі по-іншому осмислювати нову ситуацію. Тобто, якщо вдається відійти від усталених особистісних утворень, як правило, за допомогою іншого, діалогу з ним, то старий нарратив починає руйнуватися, оскільки новий досвід вступає у конфлікт з наявними базовими структурами особистості. Текст базового нарративу (або нарративів) втрачає свою цілісність (а іноді і зв'язність), завершеність, і особистість починає складну внутрішню роботу з його відновлення або трансформації. При цьому для розв'язання внутрішнього конфлікту, що виник у результаті необхідності осмислення нової ситуації, можливі два шляхи — новий досвід може бути відкинуто та відновлено старий нарратив у всій своїй цілісності та завершеності, або ж він переосмислюється, трансформується, наповнюється новим смыслом.

У результаті цього відбувається переструктурування, трансформація особистого досвіду і вибудовується новий текст, новий наратив, який відповідає як зміні ситуації, так і особистісним змінам.

Величезну роль у створенні нових наративних утворень відіграють культурні метанаративи, які дозволяють не лише успішніше створювати нові наративи, але й перешкоджають втраті культурної та соціальної ідентичності особистості.

При цьому, усвідомлюючи всю важливість культурних схем, типізацій, закладених у метанаративах, для формування особистісної ідентичності, не слід забувати про унікальність, неповторність кожної життєвої історії, або хоча б усвідомлення її такою, без чого неможливе стабільне відчуття ідентичності.

Як зазначає Дж. Брунер, функція оповідання — знаходити інтенціональний стан, який пом'якшує або принаймні робить зрозумілим відхилення від канонічної культурної схеми. Саме таке відхилення лежить в основі унікальності тієї чи іншої особистої історії, а значить — і неповторності кожної особистості, своєрідності її ідентичності. З іншого боку, це створює відчуття приналежності особистості до тієї чи іншої культури, не позбавляючи її при цьому відчуття унікальності своєї особистої історії [Брунер, 1997]. Інакше кажучи, наратив відстоює унікальність кожної людини, не позбавляючи її соціокультурного контексту існування.

На думку Брунера, ментальний простір наратива створюється постійним зіставленням індивідуальних випадків, про які йдеться в оповіді, з нормативними культурними станами. Модель оповіді та її ілюстрація, що відхиляється від нормативної, створюються на ходу. Те, що поєднує персонажі ззовні, є сюжетна рамка — норма, зсередини — їх культурна свідомість. Разом вони, на думку дослідника, створюють ментальність.

Таким чином, одне з найважливіших призначень наратива — підтримання соціальної, культурної та персональної ідентичності, а також їх узгодження у межах особистості, яка створює унікальну особисту історію, узгоджену при цьому з історією свого соціуму, своєї культури. Як зазначає Дж. Ф. Бьюдженталь [Бьюдженталь, 2003], у нашому суб'єктивному житті ми розв'язуємо завдання довжиною в життя зі створення світу та визначення нашого місця в ньому. Із багатьох джерел ми збираємо матеріали для цієї монументальної роботи зі структуривання життя. Наші батьки, брати, сестри, родичі, друзі, вчителі, засоби масової інформації та багато іншого постачають матеріали, але кожна людина наодинці плете свій візерунок існування.

Слід також зазначити, що у процесі осмислення особистого досвіду, а отже й формування особистісної ідентичності, величезну роль відіграє діалог — як зовнішній, так і внутрішній, можна навіть говорити про принципову діалогічність цього процесу. Тільки діалог

дозволяє особистості рухатися в просторі свого особистого досвіду, формуючи нові концептуальні схеми та наративні структури, а отже й розвиваючись. Якщо немає діалогу, то наратив може редукуватися до особистого міфу, що є утворенням за визначенням недіалогічним. Це призводитиме до стагнації особистості, призупинення особистісного зростання, позаяк міф, як правило, не спонукає людину до пошуку нових вирішень нестандартних проблем, не сприяє розумінню нової ситуації, посилюючи тим самим напругу, призводячи до кризи і навіть особистісної дезадаптації.

Підсумовуючи вищесказане, визначимо смислові характеристики досвіду, що знайшли своє відображення у тексті наративу та сприяють формуванню ідентичності особистості. Ці характеристики були нами пов'язані з функціями наративного конструювання особистісної ідентичності, які у свою чергу сприяють формуванню здатності до саморозуміння, розуміння свого місця у світі, а отже й ефективнішої взаємодії із соціумом і культурою.

До основних функцій наративного конструювання особистісної ідентичності належать:

- *Смислоутворювальна*, яка не лише дозволяє усвідомити, узгодити та впорядкувати основні смисли буття людини, а й надає їй відчуття авторства власного життя, уявлення (іноді може й ілюзорного), що воно підпорядковане якійсь логіці, порядку, і, взагалі, має сенс не лише в контексті власного буття, а й буття історичного, культурного, соціального.
- Ще одна функція наративу — *конституювальна*, тобто така, що дозволяє людині усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень.
- Важливою функцією наративу є й *розвивальна* функція, яка базується, з одного боку, на уявленнях про себе, на результаті усвідомлення та осмислення власного досвіду, з іншого, — завдяки засвоєнню та привласненню базових наративів культури, дозволяє конструювати себе, створювати життєві плани та програми, бачити життєві перспективи й діяти відповідно до них.
- Наратив, як вже зазначалося, виступає у вигляді інтерпретаційної рамки, яка накладається людиною на осмислювану реальність, у тому числі й на реальність особистого досвіду, тим самим надаючи йому можливість виконувати *інтерпретуючу* функцію.
- Нарешті, остання функція наративу — *захисна*, яка завдяки повторюваності оповіді про складні ситуації, переживання, дозволяє людині немовби відсторонитися від травмуючого досвіду, перевести його у вигляд зовнішньої історії, допома-

гаючи певною мірою пережити життєві ускладнення, травми, кризові ситуації тощо [Проблеми психологічної..., 2004].

Звернемося до основних характеристик досвіду, котрі, як вже зазначалося, тісно пов'язані з охарактеризованими вище функціями наративу.

Інтегрованість досвіду, яка виражається в цілісності тексту наративу і дозволяє вибудовувати межі між зовнішньою та внутрішньою реальністю, узгоджувати тематичний зміст досвіду в цілісний паттерн, що відображує ідентичність особистості. Забезпечується ця характеристика досвіду однією з найважливіших функцій наративу — смислоутворювальною, яка дозволяє усвідомити, осмислити, узгодити основні події життя людини, а також ті смисли, які формуються в результаті переживання цих подій.

Несуперечливість досвіду, що створюється завдяки захисній функції наративу, котра шляхом повторюваності оповіді про складні, травмуючі життєві ситуації дозволяє людині немовби відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі ситуації у зовнішню історію і тим самим трансформувати цю історію у більш продуктивну, узгоджуючи тим самим травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим. Якщо ж людина постійно «переживає» одні й ті ж теми, використовуючи тільки ті інтерпретаційні схеми, котрі дозволяють створити область релевантності, що виключає травмуючі фрагменти досвіду, то досвід зовні може виглядати як несуперечливий, однак, при цьому бути стагнующим, таким, що перешкоджає особистісному розвитку людини, формуванню адекватної Я-концепції. Несуперечливість досвіду виражається у зв'язності та цілісності тексту наративу.

Самототожність досвіду, яка створюється завдяки конституюючій функції наративу, що дозволяє усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях і діяти відповідно до цих уявлень. Зовні ця характеристика досвіду виявляється в яскраво вираженому авторстві (авторській позиції) тексту наративу.

Контекстуальність досвіду, що виражається у співвіднесеності його із соціумом та культурою. Формується ця характеристика в результаті виходу за межі індивідуального безпосереднього досвіду, що у свою чергу дозволяє розширити межі досвіду та збагатити його новими смислами. Забезпечується як смислоутворювальною, так й інтерпретативною функціями, яка дозволяє осмислювати соціокультурну реальність. У тексті наративу представлена у вигляді соціокультурного контексту, «слідів» цитувань, відсилань до творів культури, які є втіленням досвіду культури, соціуму.

Диалогічність досвіду, яка забезпечується насамперед смислопороджувальною функцією наративу та формується в результаті

не лише інтерпретації, а й розуміння власного досвіду, синтезу нових смислів, що здійснюється в результаті як внутрішнього діалогу особистості, так й діалогу з іншими людьми, а також з творами культури. В тексті наративу виражається в наявності героїв оповіді, їхньої взаємодії, стосунків із ними автора наративу, а також наявністю цитат, прихованих культурних ремінісценцій, наявністю різних смислових позицій та їх зіставлення у розповіді.

Самоцінність досвіду, яка створюється завдяки оцінювальній функції наратива, що дозволяє узгоджувати цінності особистості, соціуму та культури й трансформувати їх у власні ціннісні орієнтації людини, формуючи тим самим відчуття самоцінності власної особистості, особистої гідності. Виражається наявністю у тексті наративу оцінювальних характеристик, а також у його цілісності та несуперечливості.

Відкритість досвіду, що є результатом осмислення минулого досвіду та його спрямованості у майбутнє. Основною функцією, що забезпечує дану характеристику досвіду, є розвивальна, яка базується, з одного боку, на результатах усвідомлення, осмислення власного досвіду, з іншої — на осмисленні соціокультурного досвіду. Це у свою чергу дозволяє особистості конструювати себе, власну ідентичність, а також створювати життєві плани та програми, бачити життєві перспективи і діяти відповідно до них. Виражається у відкритості, незавершеності тексту наративу, наявності в його змісті майбутніх цілей, очікувань та перспектив.

Все це дозволяє переводити події життя (історію як процес) в узгоджений особистісний наратив (історію як текст), який відбиває результат осмислення, інтеграції та упорядкування особистого досвіду, і створювати, відповідно, особистісну ідентичність, що відображує персональну, соціальну та культурну ідентичність.

Таким чином, осмислення особистого досвіду відкриває психологічний простір для саморозвитку, вибудовування власної особистості, формування персональної, культурної та соціальної ідентичності. У зв'язку з цим можна визначити й одне з найважливіших призначень наративу — підтримку персональної, культурної та соціальної ідентичності, а також узгодження їх у межах однієї особистості, яка створює унікальну особистісну історію, що узгоджена при цьому з історією власного соціуму та культури.

1.4. Життєвий досвід особистості: шляхи смислотворення

Кожна людина протягом життя набуває досвід у різних сферах існування: різні досвіди часу і простору, досвід народження і досвід смерті, досвід спілкування і досвід релігійний, досвід абстрактного теоретичного мислення і досвід буденності, досвід сну і досвід свободи.

Набути здатність розуміти та реінтерпретувати власний досвід людина може тільки в певному життєвому середовищі, яке не тільки передусє, проте й створює можливості його набуття, розуміння та інтерпретації. Це, принаймні, означає, що умови можливості розуміння та інтерпретації власного досвіду із самого початку є включеними в мету та процес його інтерпретації, а отже, відіграють важливу роль у його усвідомленні, актуалізації, підтримці та посиленні, що, як стверджує К. Роджерс, є базовою тенденцією і прагненням кожної людини [Роджерс, 1997, с. 35].

Серед важливих характеристик життєвого досвіду людини, яку цілком можна інтерпретувати як умову і можливість його становлення, дослідники виокремлюють феномен «відпочаткового запізнення». Як вважає французький дослідник В. Декомб, поняття «відпочаткове запізнення» є парадоксальним, проте необхідним. Якщо спробувати відтворити становлення життєвого досвіду людини в театральних термінах, то його початок можна представити як репетицію прем'єри спектаклю. Чи можемо ми вважати публічну презентацію першої вистави початком її сценічного життя? Ні. Тому, що первісним є якраз не-початок... Навіть репрезентація його ставиться під сумнів, «оскільки презентація ніколи не мала місця. Оригінал вже є копією» [Декомб, 2000, с. 140].

Ж. Деріда пояснює термін «відпочаткове запізнення» спізнанням, яке існує між досвідом пережитим і досвідом вираженим. Досвід виражений завжди вторинний, він є дискурсом про досвід. «...до-предикативне ніколи не може бути відновленим таким, яким воно існувало у своїй німій чистоті до того, як було експлікованим... Якщо «вираз», шляхом якого про цей досвід йшлося в дискурсі, є виразом смислу цього досвіду, тоді він є виразом цього самого досвіду. Дискурс примушує бути вираженим лише те, що як імпліцитно німе вже утримувалося всередині» [Деррида, 1996, с. 83].

Ще більш жорсткою тональністю пронизані з цього приводу думки Ж. Лакана, який вважає людину не тільки рабом мови, проте й рабом дискурсу, в русі якого із самого народження накреслене місце людини, хоча б лише у формі її власного імені. «Посилання на суспільний досвід як на субстанцію цього дискурсу нічого не прояснює. Оскільки найсуттєвіший вимір цього досвіду якраз і задається традицією, що виникає в дискурсі. Ця традиція створює базу елементарних структур культури задовго до того, як у них вписується драма історії» [Лакан, 1997, с. 56].

Важко не погодитись із міркуваннями видатних вчених. Дійсно, яку б подію власного життя ми не згадали і не спробували проаналізувати, вона завжди має свою передісторію у вигляді сподівань, смаків, сумнівів, амбіцій, стилів життя і навіть поразок наших батьків, вчителів, друзів, які наполегливо, свідомо й несвідомо конструюють життє-

вий досвід дитини, її майбутнє, сучасне і навіть минуле, реінтерпретуючи його силою власного авторитету. «Фундаментальним обмежувачем життєвого досвіду дитини» (М. Коул) стає інтерпретація батьками їх власного минулого і уявлення про майбутнє у вигляді сімейних наративів, які засновуються на їхньому баченні світу і себе в цьому світі. І як не парадоксально це звучить, до власного життєвого досвіду людина змушена звикати. Адже все, на чому тримається життєвий досвід людини, навіть наше ім'я, ми отримуємо від інших. Ми бачимо, як у сучасному світі цей жорсткий означник поступово втрачає свою вкоріненість (закріпленість), людина може змінити його і не один раз протягом життя, проте в природних, традиційних суспільствах вибір імені — цієї «приватної власності» людини, залишається справою соціально значущою і відповідальною. Наприклад, в африканських суспільствах існує так зване «гніздо клана» — обмежений набір особових імен, який передається від бабусі і дідуся онукам, несе на собі знак їх майбутньої долі і відображає етос того чи іншого клану.

Якщо пригадати біблійську інтерпретацію становлення морального досвіду людини, здатної розрізняти добро і зло та оцінювати і/або принаймні певним чином тлумачити власні вчинки, то стане очевидним, що навіть така інтимна річ, як оголеність власного тіла відкрилася людині очима іншого. На що, до речі, звернув увагу Ж.-П. Сартр, коли писав: «Навіть сором реалізує мої інтимні відносини із собою; я відкрив крізь сором аспект свого буття... Проте яким би не були результати, які можна отримати в самотності релігійної практики сорому, сором у своїй первинній структурі є соромом перед кимось... Інший є незворотним посередником, який поєднує мене із самим собою» [Сартр, 2000, с. 246].

Надлишковістю нашого духовного життя, зумовленою безкінечністю його інтерпретацій, пояснює феномен «відпочаткового запізнення» М. Мамардашвілі. На думку вченого, у нашій індивідуальній свідомості ми завжди запізнюємось відносно свого індивідуального досвіду. Наприклад, каже М. Мамардашвілі, існують такі поняття як добрість, благородство, порядність, ввічливість. Чи може слово або уявлення про «добрість» отримати сенс у рамках умов і меж нашого індивідуального життя? Ні, відповідає вчений. Тому що визначені тільки в межах умов нашого життя вони не мають сенсу. В межах нашого життя та його досвіду, повторює М. Мамардашвілі за М. Прустом, немає навіть ніяких підстав, щоб бути просто ввічливим, благородним і порядним. Якщо весь глибинний сенс, набутий історично і доведений практично, буде вичерпаний у межах індивідуального життя, то не буде сенсу знову і знову повторювати й домагатися досконалості, благородства і порядності [Мамардашвілі, 1995, с. 58].

Надмірність ступенів свободи, як відомо, є необхідною умовою людської дії, вчинку, будь-якого ментального акту і навіть однозна-

чності сприйняття. На що, наприклад, звертають увагу історики мистецтва, коли пов'язують сплески творчої фантазії з надлишковістю колективних переживань.

Неспівпадіння людини із самою собою (М. Бахтін) у досвіді самоосмислення, його непрозорість, фрагментарність і мозаїчність, породжує проблему, яка стає предметом дослідження цілого корпусу неklasичних і постнеklasичних методологій. Розрив між досвідом, що переживається, і досвідом, який артикулюється, отримав у гуманітарному дискурсі визначення інстанції у З. Фройда, тріщини у Ж.-П. Сартра, складки або нерври у Ж. Дельоза, розлому в С. Жижека, «пролому» у Ж. Женет. Тут, у цій щілині, виникають «перетворені форми свідомості, створюються ментальні квазі-предмети здатні надбудовуватися одне над одним, нарощувати значення, ставати автономними утвореннями свідомості, які уявляють себе кінцевою крапкою відліку, а в дійсності є вираженням чогось іншого», — пише М. Мамардашвілі, аналізуючи неklasичну концепцію раціональності [Мамардашвілі, 1986, с. 44].

Втомлений європейський метафізичний розум саме в цьому часі/просторі розмістив топос свободи, випадковості та подієвості як особливих модусів існування психічного.

Проблемі опосередкованості життєвого досвіду людини умовами, які не тільки залишаються за межами рефлексії, а й часто мають випадковий характер, відіграючи при цьому каталізуючу роль, присвятив свою увагу Р. Порті. Вчений вважає, що сприяти драматизації і кристалізації почуття самосвідомості людини може все, навіть звук слова, колір листя, шматочок шкіри, смак тістечка і запах повітря. Тому що в індивідуальному житті окремої людини такі речі можуть відігравати настільки важливі ролі, які традиційно приписують лише речам універсальним і загальнозначущим. Проте для окремої людини з цими речами можуть бути пов'язані такі емоційно резонансні спогади з її життєвого досвіду, що вони здатні задавати тональність усьому її життю. Вони можуть уособлювати сліпий відбиток, який людина буде бачити на всьому, чого торкатиметься її душа. «Будь-яка констеляція подібних речей, що здається довільною, може задавати тональність життя. Будь-яка така констеляція може сформуувати абсолютну заповідь, служінню якій може бути присвячене життя; ця заповідь не буде менш абсолютною від того, що її розуміє тільки одна людина», — пише Р. Порті [Порті, 1996, с. 63-64].

На роль випадковості як умови становлення життєвого досвіду людини звертав увагу Мерло-Понті. У «Феноменології сприйняття» він висловив думку про те, що в плоті випадкового начебто існує певна структура, дещо на кшталт сценарію, який не тільки перешкоджає багатству інтерпретацій, а навпаки складає їх глибинні засади, перетворюючи подію в тривалу тему історичного життя.

Усвідомлення ролі довільного, ролі випадку в науці, які інтерпретуються як вияв свободи та спонтанності, підштовхнуло дослідників спрямувати зусилля аналізу до феноменів розриву, меж, порогів, які М. Фуко називає найрадикальнішими тактами історії.

Подіями, що розривають звичайний плин речей, руйнують ustalений життєвий порядок, вважаються, як відомо, граничні стани, які переживає людина, такі як народження, смерть, материнство, ерос, сон, сп'яніння. Б. Вальденфельс до цього ряду додає ще такі феномени розриву, як революція, відокремлення частини держави або конверсія, «коли життєві форми стикаються одна з одною або відокремлюються одна від одної без того, щоб всеосяжний порядок регулював цей перехід» [Вальденфельс, 2002, с. 29].

С. Жижек називає радикальним розривом ланцюга причинності «ризик свободи». Текстовий аналіз маркує розриви порожниною, відсутністю, прогалиною, які отримали визначення семантичних лакун. Це так звані подієвий ряд творчого процесу. До нього належать апокрифічна культура, сміхові, карнавальні традиції, у структурах яких записані «бентежність та неспокій»; так зване маргінальне мистецтво — плани, щоденники, начерки, чернетки, тобто, все те, що утворює периферію творчого процесу.

Розрив, межу, поріг можна інтерпретувати і як опір матеріалу, що аналізується, як відсутність збігу інтерпретативних стратегій дослідника і власної «логіки» матеріалу. Психоаналітична традиція, наприклад, опір інтерпретує як протидію перетворенню несвідомих процесів у свідомі, як опір інтерпретаціям аналітика, як втаємниченість і захист. У психотерапевтичному дискурсі такими показниками (транскриптами) можуть бути — мовчання, описки, обмовки, паузи, знятковіння, за якими, як вважається, приховується інша, суто індивідуальна (частіше за все конфліктна) психічна реальність.

Східна художня практика та естетика, які традиційно орієнтувалися на цілісність сприйняття та зображення, вже давно усвідомили семантичну значущість у віршах — паузи, у живописі — плями, у сценічному мистецтві — жесту. «Пустотно — біле» («кун бай») в чаньській школі поезії та живопису є найбільш значущою часткою сувою, ніж саме зображення. У східному театрі кожний жест актора несе певне навантаження, має свій точний малюнок і власне значення, а отже, транслюється, ідентифікується і розуміється, додатково підтримуючи специфічну ознаку східної культури як культури «натяку».

Розриви можна тлумачити і як виявлення місця зіткнення різних позицій, місце розрізнення, інакшості, «друговості». Це те місце, з якого можна починати пошук — діалог. Місця розривів генерують проблему, лаштують переходи, створюють парадоксальні ситуації, які потребують, наприклад, деконструкції нарративу. Опір матеріа-

лу, парадокс не є проблемою буття — це проблема інтерпретатора, її/його мови, дискурсивних можливостей, бачення проблеми. Коли загинув американський космічний корабель *Discovery*, головним експертом з'ясування причин його загибелі був призначений всесвітньо відомий фізик Р. Фейнман. Висновок, зроблений вченим, приголомшив: до загибелі корабля призвели комунікативні розриви між численними технічними службами, що обслуговували його роботу.

Очевидно, що розриви, межі, пороги не становили б такого наукового інтересу, якби вони не ініціювали виникнення чогось іншого, якоїсь іншої реальності, не запускали в дію важливі для подальшого плину подій механізми. На думку В. Вельша, Р. Барта (особливо на цьому наполягають фахівці з кризового менеджменту, прихильники ідей синергетики), дестабілізація дискурсу, розриви мають бути предметом особливої уваги, оскільки вони провокують запуск механізмів смислоутворення і відкривають шляхи для реінтерпретації автентичності явища, події, історії — «story». У феноменології сприйняття Мерло-Понті якраз і припускає, що досвід реальних речей не можливо пояснити дією їх на розум: для речей єдиним засобом дії на розум є репрезентація йому смислу, проявлення перед ним, конституювання в артикуляціях. «Відкритість мені вимірюється тим, що я можу про це сказати» [Мерло-Понті, 1996, с. 96].

Інтерпретуючи життєвий досвід людини як процес смислопродукування, ми закономірно намагаємося зрозуміти природу смислу. Як іронічно зауважують окремі дослідники, категорії цінність і смисл, безумовно, мають якийсь відношення до психіки, проте їх важко віднести до власне психічних феноменів. Вони не локалізуються ні на полюсі об'єкту, ні на полюсі суб'єкту. Сучасні психологічні дослідження схильні спершу звертати увагу на їх трансгресивний характер, тобто межовий спосіб існування — на межі психіки і культури (В. Ключко). Рефлексивні процедури, спроби раціоналізації лише поширюють сферу абсурду і спричиняють шок від неможливості збагнути, наприклад, вчинок самопожертви. Єдиним смислом, головним особистісним ресурсом його здійснення виявляється психологічний смисл, тотожність якого «гарантується тільки безперервністю певних означуваних (поняття Бог, світ...) у порядку мови, оскільки згортає значення, які мають ще самі згорнутися в порядку мови... Ось чому остання можливість, напевно, полягає в тому, щоб ототожнити смисл із сигніфікацією» [Делез, 1998, с. 36-37].

Адже значення — це вимовлені, пророблені, інтоновані (Н. Автономова) структури, що конституюють символічні структури свідомості й підтримують її історичну тривалість та спадковість. Проте в цьому як раз і полягав парадокс Л. Керола, зауважує Ж. Дельоз, «значення ніколи не відіграє ролі останньої засади, оскільки саме неминуче залежить від денотації» [Делез, 1998, с. 36].

Ідея ця не нова. Згадаймо М. Бахтіна, який вважав, що у людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на межі, а дивлячись у себе, вона дивиться в очі іншому або очима іншого. Згадаймо і Л. Віготського, який розумів становлення психічних процесів як перехід до нового принципу їх породження. Припущу, що в традиції культурно-історичної психології Б. Ельконін назвав цей феномен об'єктом психології розвитку або «особливою реальністю переходу».

Думка, що топоси породження смислових подієвостей не локалізуються в індивідуальній психіці, а визрівають на перехресті із зовнішнім простором, тобто з контексту, стала фактично одним із головних мотивів повороту європейської науки від структуралізму до постструктуралізму. Повороту, який змістив акценти пошуку з феномену фіксованої структури як «форми культурного наслідування» (П. Рікер) на шляхи смислоутворення та смислопродукування, де шлях — «особливий час і особлива онтологічна реальність» (К. Абульханова). Цікаво, що поняття «поворот» отримало у М. Хайдегера назву «*Кehre*», що означає особливу процедуру поглиблення у свої джерела, поворот як повернення, яке слугує передумовою просування і є необхідним моментом руху, щоб досягти якісно нового зростання. Словом «*Кehre*» в німецькій мові називається місце, де серпантин гірської дороги майже повертає назад, щоб ближче дістатися до перевалу. Це може означати, безумовно, і поворот руху думки, поворот, який передбачає співвіднесення себе з досвідом як орієнтиром та мірою.

Сучасні дослідники розглядають досвід як процес, в якому немовби «упакований, колапсований» (М. Мамардашвілі) життєвий шлях людини і завдяки якому вона набуває здатності в будь-яку мить орієнтуватися більш-менш успішно у світі і в самій собі. Проте, зауважує М. Мамардашвілі, ми завжди починаємо сприймати, коли вже пізно. Адже в дійсності ми сприймаємо не речі і предмети, а їх терміни і назви. Розпочинаючись, наше сприйняття має справу з готовим або мертвим світом. Мертвим тому, що він є світом редукованим, світом у якому вже все трапилось, а отже «завжди вже пізно...», а в тому, що трапилося вже спаксовані та колапсовані шляхи, що привели до того, що трапилося. «Як у щоках Альбертини... Для цього треба редукувати редукацію, провести другу редукацію, яка пожвавить сам феномен, що говорить сам за себе» [Мамардашвили, 1995, с. 305].

«Якщо смисл не існує ні в речах, ні в розумі? Якщо в нього немає ні фізичної, ні ментальної форми існування, то як він взагалі можливий?» — запитує Ж. Дельоз. Формою фіксації смислу стає подія, яку (В. Барабанщиков, А. Кронік, Н. Чепелева, Б. Ельконін) інтерпретують як форму фіксації активності суб'єкта.

Особливий статус події, її співзвучність буттю, одночасне існування у часі, просторі і в той же час поза простором і часом тільки

шляхом умовиводу (Б. Расел) дає змогу говорити про перцептивно-символічну форму її існування (Ж. Дельоз). У такому контексті смисл стає подією. «Смисл не зливається ні з реченням, ні з розміщенням речей або якістю, яку це речення означає. Він є межею між реченням і речами. Це саме той *aliquid*, який володіє відразу і надбуттям, і завзятістю, тобто тим мінімумом буття, яке спонукає завзятість. Саме тому смисл і є «подією», за умови, що подія не змішується зі своїм просторово-часовим здійсненням у положенні речей. Отже, ми тепер не будемо ставити питання, в чому смисл події: подія — це і є смисл як такий» [Делез, 1998, с. 36-37].

Для позначення поняття ідеальної події Ж. Дельоз вводить термін сингулярність — «місце космогенези», «точка поза вимірами», «проміжок між вимірами», певне очікування події (згадаймо «передрозуміння» Г. Гадамера, «цільове поле» М. Мамардашвілі, «особистісне знання» М. Полані). І. Пригожин інтерпретує ці ідеї як пафос синергетики, яка змістила акценти з принципу детерміністського розвитку на самоконструювання та самопобудову.

Опосередкованість життєвого досвіду людини умовами її власного існування дозволяє зробити припущення — досвід існує тому, що теперішнє запізнюється відносно самого себе, а отже, відкриває шлях смислоутворенню нового наративу, іншої історії, інших інтерпретативних стратегій.

Існування у психіці людини різних модальностей досвіду очевидно проблематизує сприйняття його як єдине ціле. Тому виникає запитання, чи можна віддати перевагу якомусь одному з цих досвідів? Як відбувається перехід від однієї модальності досвіду до іншої? Як взагалі можливий особистісний досвід як множинна реальність?

А. Шюц, назвавши цей феномен досвідом множинних реальностей, вважає, що існує лише одна реальність (а отже і досвід, що в ній набувається), яка знаходиться в привілейованому положенні — це реальність «стану неспання» в буденному повсякденному житті. Цей привілей, на думку вченого, досвід буденності отримує як найбільш реальна реальність. Інші реальності, які А. Шюц визначив як кінцеві сфери значень, а У. Джеймс як підуніверсуми, існують як певні анклавів, в які свідомість входить з «реального світу» повсякденного життя і до нього ж повертається.

Положення вищої, такої, що переважає, реальності повсякденного існування отримала ще й тому, що вона без особливих труднощів поділяється з іншими. Людина живе в цій реальності з багатьма іншими людьми, які постійно підтверджують її наявність та її основні характеристики. Саме завдяки цьому вона наділена найсильнішою ймовірнісною структурою, коментує ідеї А. Шюца П. Бергер.

Головним парадоксом досвіду повсякденного існування П. Бергер вважає те, що він є найреальнішим досвідом і водночас найви-

падковішим. Потужна підтримка соціального підкріплення (реальність досвіду повсякденного існування поділяється практично усіма, хто стикається з нею) робить цей досвід найреальнішим; але соціальні процеси, які підтримують його, досить ненадійні та легко перериваються — достатньо такої малості як просте засипання. Це, на думку П. Бергера, добре виразив А. Шюц, сказавши, що акцент реальності в буденному житті зберігається «доти, доки немає свідoctва про зворотне. Інакше кажучи, реальність, котра переважає, легко переривається. Як тільки це станеться, вона релятивізується, а індивід виявляє себе зовсім в іншому світі» [Бергер, 2011, с. 127].

Звичні сцени повсякденного життя, за Г. Гарфінкелем, сприймаються людиною як природні факти життя, надають їй «точку опори», «ось воно», до яких ми щоразу повертаємося, «вони є точками відправлення й повернення для кожної модифікації світу повсякденного життя, точками, що досягають в грі, уві сні, в трансї, театрі, науковому теоретизуванні або врочистих церемоніях» [Гарфінкел, 2005, с. 41].

З психологічної точки зору, вважає Т. Титаренко, «світ повсякденності це жадання стабільного, передбачуваного життя, звичної, узнаної світобудови. Це прагнення безперервності, поступальності, надійності. Це потреба відчувати Я як Моє, Моє як Наше, жага причетності. Це можливість не переживати самотність свого маленького світу у великому світі, можливість втечі від нестерпної відчуженості, ізолюваності від інших» [Титаренко, 2009, с. 89].

Комуніціювання смислових культурних очевидностей та культурних істин, до яких належать культурні табу, традиції, стереотипи, звичаєвості, принципи, що структурують досвід буденності, полягає в тому, що більшість із них циркулює в суспільстві спонтанно, непримітно, ненав'язливо, у вигляді натяків, симпатій та імплікацій. Якості, притаманні їм, передбачають самоочевидність їх значущості. В цьому полягає їх привабливість, стійкість до сприйняття та невідкладність критичній рефлексії (Н. Лукман).

Проте і тут (у світі повсякдення) відбуваються події, які перетворили ритми щоденності на авангардні фрагменти. В їжі, одязі, житлі, приватному особистому житті комбінуються та зіштовхуються речі, які завжди вважалися несумісними. Солодке, гірке та солоне, гостре в одному коктейлі, груба вовна, шкіра з шовком та мереживом в одній сукні, словідь на мобільний телефон, facebook, зміна статі, дефолт класичних європейських країн, які стояли у джерел європейської цивілізації, теракт 11 вересня, віртуальний простір, громадський космічний транспорт і безліч інших речей мають безумовне відношення до нашої культури, руйнують усталений класичний порядок речей і розгойдують межі нашого повсякденного життя, яке все більше складається з несумірних фрагментів і вимагає від людини вміння не тільки їх поєднувати, але й отримувати задоволення.

Сьогоднішній світ толерує розмаїття, вітає різнобарвність смаків, множинну оптику картини світу, можливість поєднувати суперечливі тенденції, еkleктику, яка стає синонімом вишуканого стилю, та наполегливо конструює стильову інтертекстуальність, а отже, принципово новий світ повсякдення.

Прихильники теорії «особистісного зростання» вважають самоцінним будь-який досвід автентичного переживання. Учениця Ф. Перлза М. Шифман, приміром, радить батькам, якщо вони хочуть бачити свою дитину врівноваженою людиною, дати дізнатися їй, що людська істота, як представник роду людського, має право на різні почуття, включаючи страх, ревності, ненависть та лють. Єдиною межею прояву цих почуттів, які є цілком нормальними для людини, має бути свобода, благополуччя та права інших, а також власна безпека дитини.

Більше того, на думку дослідниці, надто хворобливі покарання за прояви почуттів, які традиційно вважаються негативними, призводять до розвитку амнезії до всього досвіду дитини, який виступає контекстом даного покарання, і в майбутньому вона взагалі може втратити смак до навчання, а водночас і можливість розвитку почуття компетентності, яке передбачає продуктивне використання негативних почуттів (з точки зору психології самості витискання або блокування агресії свідчить про пригнічення автентичності і є, на думку М. Кляйн і кляйніанців, головною причиною нарцисичного дефекту) [Шифман, 2007, с. 22].

Як відбувається перехід від одного типу досвіду до іншого і/або як людина сприймає різні за своїми якісними характеристиками фрагменти власного досвіду? Тобто як взагалі можливий життєвий досвід людини як множинна реальність?

Навколо ідеї множинності психічного досвіду людини в сучасній психології, і зокрема британському психоаналізі, розгорнулася ціла дискусія. Ідея «множинної самості» [Greenberg, Mitchell, 1983; Mitchell, 1988] виникла як наслідок перегляду традиційних психоаналітичних уявлень про структуру психічного. Виявлена клініцистами автономність потреби в інших змусила дослідників зробити радикальний висновок, що формування стосунків складає мотиваційну основу людини. Так виник сучасний психоаналітичний напрям «психоаналіз стосунків». Представники «психоаналізу стосунків» розглядають будь-яку активність людини «з необхідністю, вбудованою у матрицю стосунків».

У контексті цієї теорії одиницею психіки стає конфігурація стосунків, а психоаналітична інтерпретація зміщується з психічної структури пацієнта в поле інтеракції. «З цього погляду, аналіз психіки у відриві від паттернів стосунків індивіда розглядається як пережиток «монадичного» розуміння психіки... Такі поняття як

самоорганізація, функції Его, гомеостатична регуляція афектів, потреби розвитку та істинна, або ядерна самість, зберігають залишки застарілої монадичної теорії психіки. А поняття незмінної самості замінюється уявленнями про самість множинну, перервну, плинну, існуючу в потоці постійних інтеракцій» [Саммерс, 2007, с. 43-44].

Радикальність висновків С. Мітчелл з очевидністю видає в ньому прихильника Ж. Дельоза з його ідеєю ризому як «нецентрованої множинності» та «буттям — множинним, а небуттям — одним». Цікавим, на нашу думку, є те, що ці ідеї знайшли своїх прихильників серед психотерапевтів-клініцистів. (У цьому контексті згадується багаторічна контр-дискусія з З. Фройдом, якого у зв'язку з відкриттям феномена несвідомого наполегливо звинувачували в ототожненні хворої і здорової психіки. — прим. авт.).

На аналогічних ідеях фактично тримається і сучасний конструктивізм. Достатньо пригадати К. Джерджена та його інтерпретацію Я не як ядра, центру, сталої ієрархічної структури, а як сферу відкритого «публічного дискурсу». Герменевтика відгукнулася на ці ідеї усвідомленням інтерсуб'єктивної природи розуміння та зміною контексту дослідження. «Замість хайдеггерівського розуміння як прояву сутності людини, історичності та фактичності буття, головним стає контекст зумовленості розуміння міжособистісними стосунками, інтерсуб'єктивна взаємодія в процесі розуміння та його соціокультурна детермінованість, здатність створювати, відтворювати та передавати смисли в комунікативному дискурсі. Розуміння відтепер стає наперед розумінням «Іншого»... у контексті структури та динаміки соціальних взаємодій, які ми виявляємо в інтеракції як форми соціальної взаємодії» [Шульга, 2008, с. 273-274].

Множинну реальність власного досвіду людина, на думку П. Бергера, сприймає як прориви в людській реальності, як її межі. Вони можуть бути зумовленими різними процесами, вважає вчений. Одні викликаються сновидіннями. Інші — метафізичними міркуваннями, екстремальними переживаннями, досвідом народження або смерті, містичним досвідом, коли повсякденна реальність майже втрачає сенс, а людина потрапляє по той бік тягlosti її звичок, ритмів, проблем та цінностей. П. Бергер описує стан екстатичного прориву повсякденного досвіду людини за допомогою німецького терміну «Doppelbodigkeit», який «веде свій рід із театрального життя і буквально означає «стояти на двох підмостках». Буденний світ, який сприймався раніше як масивний і зв'язаний, бачиться тепер тонким, начебто картонною декорацією, з дірами, крізь які легко провалитися в нереальність. Більше того, у прогаліні тканини цього світу, що відкриваються, проглядає інша реальність. Відтепер стає зрозумілим, що ця інша реальність увесь час існувала, начебто на «іншій сцені». Досвід Doppelbodigkeit не тільки відкриває нам незнайому

іншу реальність, проте також кидає нове світло на знайому реальність повсякденного досвіду» [Бергер, 2011, с. 127].

М. Хайдеггер у своїх відомих «Лекціях про філософію» визначає досвід як «нараження на щось», нанесення удару, атакую, подразнення. Ідея інтерпретації досвіду як «нараження на щось» тобто як подолання, як певне особистісне зусилля, можна пов'язати з мотивом Чужого, Іншого в європейському гуманітарному дискурсі.

Існує одна чудова притча, яка виразно відображає особливість проблеми Іншого і водночас надає певну перспективу її подальшої інтерпретації. Це притча про судно Тезея.

Тезей (Тесей) вважається одним із найвидатніших героїв грецької міфології, біографію якого навіть писав Плутарх. Представник «чистого героїзму» (А. Тахо-Годі), водночас син людини і бога Посейдона (як зауважує А. Тахо-Годі, одного з найбільш диких і хтонічних богів), Тезей увійшов в історію світової культури як реформатор, діяльність якого поклала початок демократичному духу Афіні. Протягом свого бурхливого життя він здійснив безліч дозволених і недозволених богами вчинків, серед яких — боротьба з Мінотавром, на яку Тезей відправився на власному судні під чорним прапором. Під час мандрів судно багато разів потрапляло в різні пригоди, руйнувалося, його постійно ремонтували, підклеювали, конопатили і кінець кінцем змінили повністю: кожен дощечку, шайбочку та гвіздочок. «Що ж залишилося від судна Тезея, коли воно з перемогою поверталось до дому?» — запитує притча. А залишилось єдине — судно Тезея, символічна назва або, у класифікації Сола Кріпке — твердий десігнатор (жорсткий означник), який до кінця підтримував ідентичність судна, проте чи належало воно йому?

Ця цікава притча дає нам можливість позначити контури фундаментальної для нашої інтерпретації проблеми — проблеми Іншого, яка фактично підриває класичну інтерпретацію цілісного завершеного суб'єкта, а отже, і його досвіду, і вводить параметри множинності, фрагментарності, відкритості та незавершеності в саму тканину особистісного досвіду.

Людська істота, на відміну від, наприклад, дитини жеребця, яка через дві години після народження стає на ніжки та починає самостійно рухатися і приймати їжу, народжується майже непристосованою до самостійного життя. Вчені порахували, що для того, щоб людина народилася готовою до самостійного існування, їй потрібно було б знаходитись в утробі матері принаймні 21 місяць. Проте ця збитковість є водночас потужною перевагою людини: вона народжується як відкрита до акцептування (прийняття) система, онтологічна нестача (рана, пустотність) якої тлумачилася в європейському гуманітарному дискурсі по-різному. Сучасна західна наука, на нашу думку, цю пустотність намагається подолати феноменом Іншого,

який інтерпретується не тільки як контекст та умова становлення людини, але й як дискурс, крізь призму якого тільки і можлива особистісна цілісність та ідентичність.

Потужним поштовхом введення проблеми Чужого в сучасний гуманітарний дискурс стали дослідження структуралістів та постструктуралістів, відкриття культурних антропологів. Зрозуміло, що не всі дослідники однаково приділяють увагу феномену Іншого. Більше всього на ньому зосереджуються представники символічного інтеракціонізму та соціального конструктивізму, для яких феномен Іншого є фактично засадничим. Г. Блумер, Н. Дензин, М. Кун, А. Роуз аналізують культуру як «іншого» в структурі індивідуальної свідомості, культурний смисл як присутність значущого «іншого» в смисловій структурі особистості, інтерсуб'єктивна природа та анонімність живого функціонування якого приховує нескінченність взаємозв'язків, що утворює культурну онтологію особистісних смислів життєвого досвіду людини.

Е. Гусерль у «П'ятій картезіанській медитації» пише про даність і/або заданість Іншого, яка поступово оформлюється в смисл «іншого Его» і пропонує називати його «узгодженим досвідом Чужого». Так проблема Іншого трансформується в проблему чужого, радикально чужого досвіду, що конституює нашу суб'єктність. «Такого роду чужість починається не поза мною, а в нас самих у формі як внутрішньосуб'єктивної, так і внутрішньокультурної непричетності (рос. чужости)... Я як народжена істота, яка виявляє себе завжди вже у світі, який вона не створила, яка носить ім'я, отримане від інших, і яка відкриває себе в чужих очах, як у дзеркалі, визначається за допомогою безодні, розщеплення, які перешкоджають тому, що той, хто говорить, «я» (je), коли-небудь співпадає з висловленим я (moi)» [Вальденфельс, 1998, с. 12].

Фактично досвід Чужого створює структури передрозуміння і віддаляє нас від власного так, що «не існує світу, в якому ми повністю були б удома, як і не існує суб'єкта, який був би господарем у власному домі. Цей різновид «присмерків ідолів» ставить нас перед обличчям радикально Чужого, яке випереджає всі зусилля з привласнення і яке протистоїть у випадку чужого погляду, що наздоганяє нас ще до того, як ми встигаємо озирнутися» [Вальденфельс, 1998, с. 10].

Проте множинність особистісного досвіду людини не вичерпується конституюванням його досвідом іншого. Важливою особливістю особистісного досвіду є доступність його усвідомленому переживанню людини.

А. Ленгле звертає увагу на те, що в англійській мові взагалі відсутнє поняття переживання, а замість нього вживається поняття досвід (англ. experience). На нашу думку, в цьому цікавому феномені криється розгадка того, чому події, що відбуваються з людиною,

не завжди сприймаються нею як власний досвід і фактично втрачаються для подальшого осмислення та реінтерпретації.

Можна припустити, що відбувається це тому, що вони просто людиною не переживаються, тобто не сприймаються за афективним резонансом, відгуком, ставленням (А. Ленгле), а являють собою лише події, так би мовити, зовнішнього життя, що доречі підтверджують проведені когнітивістами в останні десятиріччя експерименти, які свідчать про когнітивні ілюзії суб'єктивного досвіду. Учасники експериментів виявилися часто не здатними дати несуперечливі відповіді на запитання, що вони відчувають у досвіді, і яке місце в ньому займає їх власне Я. Багато з того, що людині здається вона безпосередньо та інтуїтивно сприймає у досвіді, насправді вона взагалі не сприймає, проте інформація, яку вона отримує, не відкладається в її свідомості.

Втрата минулої події для досвіду людини може бути зумовленою також відсутністю доступу до неї, її заблокованістю або незавершеністю обробки пережитого. Здатність же переживати, на думку А. Ленгле, є показником життєвої сили людини, а позиція проти пережитого досвіду в екзистенціальному аналізі інтерпретується як характеристика неврозу [Ленгле, 2011, с. 75-78].

Проте існують типи досвідів, наприклад, досвід незнання або досвід божевілля, описати які просто неможливо в межах існуючого категоріального апарату, адже це досвіди, в яких минуле втрачає своє значення, а людина належить виключно сучасному, подіям, що розгортаються та розігруються «тут-і-тепер». Постмодерністські епістемологи для вивчення таких явищ запропонували термін трансгресія, який означає феномен переходу, подолання, детабуювання меж між можливим і неможливим (наприклад, досвідом повсякденності і сакральним досвідом, які релігійні дослідники вважають радикально протилежними і несумісними).

Феномен присутності в психіці людини різних модальностей досвідів, співіснування їх різних за якістю фрагментів дозволяє зробити сміливе припущення про трансгресивний характер особистісного досвіду людини, його фрагментовану квазіцілісність.

Якщо ми звернемося до вихідних інтерпретаційних схем книги Буття, то з'ясуємо, що першим відомим порушником символічних меж між добром і злом, істотою, яка зруйнувала вихідний порядок світу та заборони, на яких він утримувався, був Адам. Як з гумором зауважує К. Уїлбер, отримавши від Бога завдання сконструювати першу в світі класифікацію, всьому дати імена, він виявився і першим порушником меж між добром і злом.

Будь-яка першоподія (прецедент), згідно В. Топорову, має продовження, оскільки започатковує традицію, яка в свою чергу мультіплікує (розсіює одну й ту саму інформацію на різні елементи та рівні систе-

ми). Водночас центрування або її «сумація» (тобто вміння операційно редукувати багатоваріантність до інваріантності) створює умови, закладає принципи прочитування міфу або інтерпретації ритуалу, який репрезентує цей прецедент. «Парадигматичний» набір мотивів, які повторюються в міфі, створюють умови розуміння тексту, причому саме це розуміння є нічим іншим як знанням правил співвіднесення прецеденту з даною актуальною подією, або, іншими словами, вмінням визначити, образом чого є дана подія [Топоров, 2004, с. 488].

Поняття трансгресії вводить з метою підкреслити можливості людини випробовувати, ламати, порушувати лінійну повторюваність власного досвіду, стаючи автором і актором власної долі. «Трансгресивний перехід не витікає з попереднього буття... Досвід минулого втрачає значення як виток направленості суб'єкта: людина належить виключно теперішньому, його потреби і почуття визначаються характером розгортання подій... Нам ще тільки доведеться знайти мову межі» [Никитин, с. 58]. Тобто, фактично мова йде про інтерпретацію досвіду-межі, досвіду неможливого, який не існує, не присутній в реальному світі, проте можливий і реальний у внутрішньому світі людини і вимагає від неї іншої мови, мови досвіду трансгресії, який у когнітивних системах набуває статусу феномену «незнання».

Отже, презентовані вище характеристики життєвого досвіду людини, такі як «відпочаткове запізнення», множинний та трансгресивний характер, відкривають перспективу інтерпретації особистісного досвіду людини як фрагментарної квазіцілісності, яка складається з епізодів, маленьких історій, «шматочків» нашої життєвої історії. Фактично мова йде про неklasичну інтерпретацію феномена особистісного досвіду, яка позбавляє феномен досвіду прозорості та самодостатності, вводить параметри ситуативності, невизначеності, випадковості, фрагментарності, амбівалентності, мозаїчності, що проблематизує можливість забезпечити людині бажану аутоsub'єктність лише фактом наявності певного досвіду. Так виникає проблемне поле постнеklasичної методології, провідною ідеєю якого стає проблема реінтерпретації власного досвіду, а отже особистісного зусилля.

1.5. Дискурсивні засоби відображення життєвого досвіду

1.5.1. Наратив як засіб організації та впорядкування особистого досвіду

Текст розглядається нами як засіб організації, осмислення та упорядкування особистого досвіду, змістом якого є не лише концепти, що відображають розуміння та інтерпретацію людиною дійсності та самої себе, але й світ внутрішніх переживань, світ її індивідуально-авторського ставлення до дійсності. Тобто переживання може

стати текстом, і такого роду трансформація дивним чином полегшує переживання [Лобок, 1996]. Особливого значення здатність тексту упорядковувати дійсність набуває в процесі аутокомунікації. Як зазначає Ю. М. Лотман, текст у каналі «Я — Я» має тенденцію обростати індивідуальними значеннями й отримувє функцію організатора неупорядкованих асоціацій, що накопичуються у свідомості особистості. Він перебудовує ту особистість, що включена у процес аутокомунікації [Лотман, 1999]. Тобто текст є не лише важливим засобом саморозуміння, але й саморозвитку особистості.

Як правило, така функція тексту проявляється особливо яскраво, коли він набуває вигляду наративу, тобто тексту-оповідання. І тут можна згадати слова Л. Вітгенштейна про те, що смисли приймають форму, порядок і зв'язність, тільки коли їх оповідають.

З погляду організації та упорядкування життєвого досвіду нарратив може виконувати такі функції: упорядкувальну, інформуючу, переконуючу, розважальну, трансформуючу та темпоральну [Троцук, 2006]. Зокрема, трансформуюча функція нарративу полягає в тому, що він задає моделі переопишу реальності (акцентує увагу на одних подіях, ігнорує інші тощо), дозволяючи поєднувати окремі події у зв'язну оповідь, надаючи таким чином життю зв'язності та несуперечливості. Темпоральна функція у свою чергу дозволяє встановити часову послідовність подій, перетворюючи таким чином оповідь в історію.

Нами були виділені функції нарративу, які він виконує упродовж життя людини, надаючи йому не лише послідовності та впорядкованості, а й смислової насиченості, сприяючи таким чином розвиткові особистості.

Мабуть, найважливішою функцією нарративу є смислоутворювальна, яка не лише дозволяє усвідомити, узгодити та впорядкувати основні смисли буття людини, а й надає їй відчуття авторства власного життя, уявлення (іноді може й ілюзорного), що воно підпорядковане якійсь логіці, порядку, і, взагалі, має сенс не лише в контексті власного буття, а й буття історичного, культурного, соціального.

Ще одна функція нарративу — конституювальна, тобто така, що дозволяє людині усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень.

Важливою функцією нарративу є й розвивальна функція, яка базується, з одного боку, на уявленнях про себе, результаті усвідомлення та осмислення власного досвіду, з іншого, — завдяки засвоєнню та привласненню базових нарративів культури, дозволяє конструювати себе, створювати життєві плани та програми, бачити життєві перспективи й діяти відповідно до них.

Наратив виступає у вигляді інтерпретаційної рамки, яка накладається людиною на осмислювану реальність, у тому числі й на ре-

альність особистого досвіду, тим самим надаючи йому можливість виконувати інтерпретуючу функцію.

Нарешті, остання функція наративу — захисна, яка завдяки поворюваності оповіді про складні ситуації, переживання, дозволяє людині мовби відсторонитися від травмуючого досвіду, перевести його у вигляд зовнішньої історії, допомагаючи певною мірою пережити життєві ускладнення, травми, кризові ситуації тощо.

Таким чином, ми виходимо з того, що текст, передусім текст оповідальний (наратив), організує, структурує та артикулює життєвий досвід людини, сприяючи її особистісному зростанню. Як зазначав П. Рікер, тільки в тій чи іншій формі оповідання — оповідання на тему повсякденного життя, історичного оповідання — життя набуває єдності і може бути розказане [Рікер, 1995], а значить, додамо від себе, і представлено, як собі, так й іншим. Інакше кажучи, намагаючись осмислити власний досвід, оповісти про нього іншому, ми накладаємо на нього ті чи інші нарративні структури, що виступають у вигляді відповідних інтерпретаційних рамок.

Форму наших індивідуальних нарративів великою мірою визначають культурні історії. Люди усвідомлюють власне життя через історії — як через культурні, так і через особисті наративи, котрі вони будують на базі культурних зразків. Інакше кажучи, до якої культури ми б не належали, її наративи впливають на нас, спонукаючи приписувати певне значення деяким життєвим подіям й ставитися до інших обставин як до досить незначних. Кожна подія, що запам'яталася, набуває форму історії, яка поряд з іншими історіями складає життєвий наратив. Тобто можна стверджувати, що життєвий наратив — це певною мірою і є наше життя.

Саме залежність від культурних конвенцій, на думку Дж. Брунера, дозволяє визначити культуру оповідача, притаманні йому домінуючі теорії «можливих життів». По суті, один із найбільш важливих способів охарактеризувати культуру, зазначає дослідник, — це охарактеризувати пропоновані нею нарративні моделі опису перебігу життя. У набір інструментів будь-якої культури входить не лише запас канонічних життєвих історій, а й формальні елементи, що підлягають комбінуванню — канонічні позиції та обставини, з яких її члени можуть конструювати власні життєписи. Культурно зумовлені когнітивні та лінгвістичні процеси, які регулюють акт оповіді про власне життя, стають здатними структурувати перцептивний досвід, організовувати пам'ять, сегментувати і наділяти метою самі життєві події. Кінець кінцем ми стаємо тими автобіографічними нарративами, за допомогою яких ми оповідаємо про власне життя. Але завдяки культурній зумовленості даного процесу ми також стаємо варіантами канонічних форм, що існують у культурі [Брунер, 2005]. Таким чином, нарративні моделі структурування життєвого досвіду

стають життєвими моделями, згідно яких структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей.

Наратив можна визначити як замкнену завершену структуру, що включає такі характеристики, як послідовність і завершеність дій, події, що змінюють одна одну і розміщені у хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку, оцінки найбільш значимих подій, афективне ставлення до них оповідача. Він являє собою трансформацію неупорядкованих життєвих подій у певну послідовність, вибудовану, виходячи із загальної життєвої концепції оповідача, його особистісного міфу, що визначає внутрішню логіку породжуваного тексту.

Основними смислоутворювальними та конституючими чинниками оповідального тексту (нарративу) є: тема; персонажі; сюжет оповіді та життєві обставини, які в ній викладаються; оцінки персонажів, у тому числі і самого себе, котрі часто подаються в стислому вигляді на початку або наприкінці оповіді; хронотоп як єдність простору і часу, що виникає в процесі взаємодії оповідача з тими подіями, про які йдеться в оповіді, причому хронотоп є апостеріорним у тому сенсі, що набуває реальності лише всередині тексту-нарративу.

При цьому можна припустити, що наратив може виконувати щонайменш дві функції в процесі упорядкування та осмислення особистого досвіду. По-перше, в буденних ситуаціях він може просто виконувати роль «коментарю», або «оповідального супроводу» нашого буденного життя, поступово «вбудовуючись» в історію життя особистості. Такий наратив ми називаємо спонтанним. Однак, якщо особистість зіштовхується з якимись утрудненнями, проблемами в буденній життєвій ситуації, тобто з'являється необхідність її осмислення, трансформації у ситуацію психологічну, то наратив стає рефлексивним, що передбачає відсторонення від ситуації, вихід із зовнішню позицію, тобто за межі ситуації.

Наратив у такому розумінні відображує базову життєву концепцію (або концепції) людини, в тому числі його Я-концепцію, що немовби накладаються на осмислювану реальність (ситуацію), в тому числі й власну психічну реальність, особистий досвід у вигляді певної рамкової структури, фрейму, за яким будується розповідь або історія.

Отже, особистий наратив, розгортаючись у розповідь або історію, тобто наративний текст, дає нам змогу об'єктивувати найважливіші якості людини, зокрема її базові життєві концепції (у тому числі і Я-концепцію), настановлення, мотиви, інші особистісні утворення, насамкінець її «версію» себе та власного життя. На наш погляд, аналіз наративу, викладеного у вигляді автобіографії, розповіді або історії може виступати у якості діагностичної процедури в процесі дослідження особистості, як у психотерапевтичній ситуації, так і у ситуації психологічного експерименту.

Таким чином, із подій та явищ, що наповнюють життєву реальність, людина вибирає найбільш значимі у розкритті, впорядкуванні та визначенні свого «Я» та створює на цій основі власну життєву історію. Далі, згідно із внутрішньою ієрархією системи ідентичностей, виділяє провідні самоотождоження та трансформує історію з метою максимально зрозуміти і виразити себе. Кінцевим результатом цього процесу є створений особистістю нарративний текст, що є відображенням притаманної даній особистості ментальної моделі світу.

Інакше кажучи, вибудовуючи особистий нарратив, людина конструює у власному смислому просторі певну ієрархію життєвих сенсів, що структурують та впорядковують її індивідуальний життєвий досвід, а також створює основу для побудови життєвих сценаріїв та подальших інтерпретацій власної особистості, власного життя й оточуючої соціокультурної реальності.

Основою для цього процесу є культурні метанаративи, що засвоюються особистістю у процесі соціалізації. Відбувається нібито «вращення» у нарративні структури, оскільки вони є вираженням перетину індивідуальних та соціальних полюсів людського життя, дозволяючи на основі осмислення соціокультурного досвіду та співвіднесення його з досвідом особистим вибудовувати особисту біографію, власну долю. Таким чином, можна вважати, що нарративні шаблони структурування життєвого досвіду стають життєвими шаблонами, згідно яких структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей.

Отже, нарратив можна розглядати як засіб набуття людиною власної ідентичності. У ньому оповідач об'єктивує власну суб'єктивність. При цьому нарратив не лише є засобом самоідентифікації, а й способом досягнення певних соціальних цілей, тому на практиці він має обмежену кількість елементарних функціональних форм, які відрізняються орієнтацією у часі та загальною оцінкою подій. Виходячи з цього К. Джерджен виділяє такі види нарративу: «нарратив стабільності», який пов'язує події, образи або поняття таким чином, що індивід не стає у своїх очах «гіршим» або «кращим», а залишається таким самим — його самооцінка або самоідентифікація не змінюються; «нарратив прогресу», що характеризується оцінкою подій або ролі оповідача як бажаних та схвальних; та «нарратив регресу», який свідчить про негативні зміни у розвитку оповідача.

Як зазначають Й. Брокмейер і Р. Харре, нарратив — це не онтологічна сутність, а позначення набору інструкцій та норм, які дозволяють інтегрувати той або інший індивідуальний випадок у певний узагальнений та культурно встановлений канон, тобто вони діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистістю та узагальненими канонами культури, будучи одночасно моделями світу і моделями власного «Я» [Брокмейер, Харре, 2000].

Головною одиницею наративу є тема або тематична структура, в якій відбивається основна тенденція оповіді. Тема присутня у тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає в тому, що саме наратив, як особистісна структура, спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, яка й втілюється у тексті-оповіді. Причому загальний смисл життєвої історії складається, як правило, в процесі взаємодії декількох окремих тем, які у розповіді почасти переплітаються між собою. Саме так створюється наративний простір, який за допомогою процедур інтерпретації трансформується у смисловий простір особистості.

Основна тема (або теми), як правило, розбивається на декілька рівнів:

а) рівень опису, під яким розуміється елементарне виявлення і відтворення суті розповіді, що сформульовано якомога простішими словами. Інтерпретація в основному обмежена сюжетом, який задає її рамку;

б) інтерпретаційний рівень, який передбачає переформулювання суті розповіді в загальному вигляді за допомогою виділення смислу, що криється за її змістом. Тобто цей рівень передбачає подання сюжетного елемента в такому вигляді, щоб виділилася його інтенціональна структура, яка відбиває глибинні наміри оповідача;

в) діагностичний рівень, де робляться конкретні твердження про проблеми людини. У такий спосіб здійснюється трансформація опису на рівень можливої патології;

г) символічний рівень, де здійснюється перехід до інтерпретації символів на основі психоаналітичних гіпотез;

д) рівень уточнення, де необхідно одержати від людини уточнення і вільні асоціації стосовно конкретних даних [Бурлакова, Олешкевич, 2001].

При цьому, як зазначає В. Шмідт, оповідь — це відбір окремих елементів (ситуацій, осіб, дій) та певних їхніх властивостей. Саме таким чином створюється історія. Проводячи свій відбір, людина немовби прокладає через наративний матеріал смислову лінію, яка виділяє один елемент та відкидає інші. Прокладаючи таку смислову лінію, особистість керується критерієм релевантності цих елементів, тобто значимості для тієї конкретної історії, яку вона збирається оповісти [Шмідт, 2003]. У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють, а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, яка й складає життєву канву, лінію життя особистості і є відображенням як її ментальної моделі, так і загалом її ідентичності. Такою загальною смисловою темою, яка значною мірою характеризує особистість, визначає її життєвий досвід, на нашу думку, є лейтмотив.

Саме лейтмотив поєднує наративи, часто розірвані та розрізнені, в одну життєву історію. Його можна розглядати як загальну концепцію життя, що хоч і змінюється з часом, але постійно повертає особистість до ключової для неї «мелодії», життєвої теми. Лейтмотив здебільшого задається культурою, вихованням, освітою, читанням, усіма тими зовнішніми впливами, які трансформуються в особистісну смислову систему, вибудовуючи лінію життєвої історії людини.

Застосування поняття лейтмотиву в наративній психології видається нам продуктивним ще й тому, що ми нікуди не дінемося від характерної для сучасної культури тенденції відмови від побудови єдиної та системної концептуальної моделі світу. В подібній ситуації, зазначає О. Р. Кирдянова, видається необхідним виявлення таких елементів усіх можливих дискурсів, які б встановлювали певну спільність таких дискурсів у полі культури та одночасно дозволяли б варіювати інтерпретації. Однією з таких категорій і є лейтмотив [Кирдянова, 2003].

Причому поняття лейтмотиву, на нашу думку, можливо використовувати й для характеристики сучасної соціокультурної ситуації і для характеристики особистості. Це поняття запозичене з музики, зокрема у Р. Вагнера, однак, ми вважаємо, що продуктивним є його використання в наративних дослідженнях, оскільки лейтмотив тісніше, ніж інші елементи художньої форми, пов'язаний з авторськими почуттями, думками тощо.

Найбільш продуктивним, на наш погляд, є мотивний аналіз, запропонований Борисом Гаспаровим у кінці 70-х років минулого століття [Гаспаров, 1994]. Він став своєрідною перехідною ланкою від структуралізму до постструктуралізму. Однією з особливостей постструктуралістського аналізу порівняльно із структуралістським є менша жорсткість схем аналізу. В. Руднев, характеризуючи відмінність мотивного аналізу від структурного, зазначає, що мотивний аналіз стверджує, що ніяких рівнів взагалі немає, мотиви наскрізь пронизують текст, і структура тексту нагадує зовсім не кристалічні ґрати, а скоріше заплутаний клубок ниток [Руднев, 2001].

Але цей клубок все ж можливо розплутати, оскільки йому притаманні такі характеристики, як повторюваність, зв'язок із глибокими структурами людської свідомості, здатність до згортання та розгортання, а також опора на ключові архетипічні, міфологічні та інші метакультурні сюжети.

Лейтмотив може розпадатися на декілька тем, відображаючи смислові настановлення особистості у той чи інший період життя, однак, саме він є основою для вибудовування загальної історії життя особистості. Однак, як зазначає О. Р. Кирдянова, окремі елементи лейтмотиву є менш завершеними і самостійними у втіленні образності, й індивідуальне обличчя лейтмотиву, його художнє значення вияв-

ляється тільки у процесі руху лейтмотиву в конкретному творі або групі творів [Кирдянова, 2003]. Тут можна провести аналогію з рухом лейтмотиву в наративному смисловому просторі особистості.

Лейтмотив є основою для створення життєвого сюжету, який пов'язує основні смислові теми, що відображають події життя особистості в упорядковану послідовність. Як вже зазначалося, Ю. М. Лотман розглядає сюжет як могутній засіб осмислення життя, а отже, й розвитку особистості. У свою чергу, автобіографічний наратив являє собою сюжетно-оповідальне зображення життєвого досвіду, індивідуальної історії окремої особистості. При цьому, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, будь-яка історія життя зазвичай охоплює декілька життєвих історій, які, до того ж, змінюють сам хід життя. За допомогою оповідання цих історій ми конструємо себе в якості частини нашого світу [Брокмейер, Харре, 2000].

Лейтмотив, як культурний, так й особистісний, може виконувати декілька функцій. По-перше, це функція смислотворення та «сми-слопідтримки», що забезпечує неперервність смислової життєвої лінії людини. Крім того, лейтмотив виконує конструктивну функцію, збираючи розрізнені життєві теми в єдину життєву історію. Ще однією функцією лейтмотиву є виражальна, яка забезпечує самопрезентацію особистості у тих чи інших життєвих ситуаціях. І, нарешті, найголовніше – саме наявність особистісного лейтмотиву забезпечує збереження ідентичності особистості, об'єднуючи усю життєву історію у власну неповторну «мелодію», котра, хоч іноді й відхиляється від основної теми, але все ж дозволяє особистості сприймати життєву історію як особисту, запобігаючи відчуттю, що вона проживає не своє життя, тобто забезпечує авторство життя.

Іншими словами, із явищ та подій, що наповнюють життєву реальність, людина відбирає найбільш значимі в розкритті та визначенні власної ідентичності, створює на цій основі життєву історію, далі, згідно із внутрішньою ієрархією системи ідентичностей, виділяє провідні самоотождення і перебудовує свою історію з метою максимально їх виразити. Кінцевим результатом цього процесу є створений особистістю наративний текст, що є відображенням ментальної моделі реальності, притаманної тій чи іншій особистості.

Таким чином, вибудовуючи особистий наратив, людина конструює у власному смисловому просторі певну ієрархію життєвих смислів, що структурують та упорядковують її індивідуальний життєвий досвід, а також вибудовує смислову основу для побудови життєвих сценаріїв та подальшої інтерпретації власної особистості, власного життя, а також оточуючої соціокультурної реальності.

Розглянемо способи, за допомогою яких можна виділити провідний лейтмотив особистості, аналізуючи серію її оповідей про себе.

Насамперед слід звернути увагу на повторюваність теми, оскільки тема, до якої індивід звертається три або більше разів у низці оповідей, має безумовне значення для нього. На нашу думку, часте звернення до однієї й тієї ж теми у процесі породження оповіди є характерною особливістю наративного тексту як засіб глибше усвідомити та осмислити власний досвід. Найбільш значимі події, наприклад, травми, повторюються у розповідях, поки особистість або не розв'яже їх, або ж не примириться з ними, відшукавши прийнятну для себе форму осмислення або ж зручне (захисне) пояснення.

Має велике значення й емоційне залучення оповідача в тему, що свідчить про достатньо відкриту для самоусвідомлення цінність даного змісту.

Крім того, слід звертати увагу на логічну суперечливість/несуперечливість окремих тем, що повторюються у розповідях. Цей показник вказує на наявність або відсутність внутрішніх конфліктів особистості, а також на спробу узгодити шляхом нарації окремі конфліктні тенденції життєвого шляху особистості.

Ще однією характеристикою є унікальність теми, яка визначається шляхом порівняння розповідей з іншими оповідями тієї ж людини. Наративи, породжувані у різні часи, можуть, з одного боку, містити досить відмінні за змістом теми, або ж характеризуватися наявністю великої кількості штампів, стереотипних сюжетів. Останнє свідчить, що людина вміщає свій досвід у якісь нормативні рамки — культурні, соціальні, етичні тощо, не намагаючись вибудувати власну авторську історію свого життя.

Має значення і взаємозв'язок основних тем розповідей та їх підпорядкованість головній темі, основному лейтмотиву життєвої історії.

Крім теми, суттєве значення для виявлення основного лейтмотиву в життєвій історії людини, визначення її провідних особистісних проблем має наявність дійових осіб, що переходять від розповіді до розповіді, оскільки саме персонажі є відображенням різноманітних життєвих тенденцій особистості. Інакше кажучи, різні персонажі можуть містити різноманітні проєкції окремих граней самої особистості, а різні герої оповіди — певний спосіб їх представлення. При цьому важливо розрізнити головних та другорядних персонажів, оскільки саме перші є відображенням провідного особистісного лейтмотиву.

Таким чином, у процесі мотивного аналізу наративного тексту можна спиратися на концептуальну схему Меррея: герой — його потреби — тиски середовища, виділивши основні змінні такого аналізу:

1. Головна тема (лейтмотив), під якою розуміється деякий спільний знаменник або спільна тенденція низки оповідей. Причому в оповіді таких тем може бути декілька, і вони іноді переплітаються між собою.

2. Головний герой розповіді, оскільки оповідь людини — це, по суті, розповідь саме про неї. При цьому, не дивлячись на велику кількість дійових осіб, які можуть бути присутні в оповіді, все ж можливо говорити про переважну ідентифікацію з якимось із персонажів. Як вже зазначалося, в оповіді завжди є проєкції різних характеристик автора та спосіб їх представлення. При цьому може бути ідентифікація як з героями, так і з позицією автора (навіть коли розповідь ведеться від першої особи, ці ідентифікації можуть не збігатися).

3. Головні потреби та мотиви героя, що значною мірою є відображенням цих феноменів самого автора оповіді.

4. Персонажі, предмети та обставини, що включені в оповідь, або ж, навпаки, такі, що ігноруються оповідачем.

5. Середовище та уявлення про навколишній світ, що залежно від атмосфери оповіді, можуть бути схарактеризовані двома-трьома прикметниками, наприклад, ворожий, агресивний, або ж, навпаки, доброзичливий тощо.

6. Основні конфлікти та захисти, що супроводжують їх, а також природа основних страхів.

7. Оцінка адекватності [Бурлакова, Олешкевич, 2001].

Таким чином, здатність інтерпретувати реальність за допомогою наративних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних наративних способів осмислення світу виступає як основний засіб осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більш того, як особлива форма існування людини, як властивий лише їй модус буття. При цьому наратив виступає не лише важливим інструментом розуміння та інтерпретації особистого досвіду, навколишньої реальності, створюючи смисл, послідовність та неперервність життя, а й провідним засобом саморозуміння та особистісного зростання.

1.5.2. Футурологічний наратив як засіб реінтерпретації життєвого досвіду

Наратив майбутнього у психологічній літературі отримав назву футурологічного наративу. Множинні варіанти розвитку власної історії, багатоваріантні «унікальні епізоди» — точки відліку у творенні наративу особистісного майбутнього. Усвідомлення власних інтерпретативних схем, використаних для вибудови наративу майбутнього, є шляхом до вибору, освоєння, розвитку власної ідентичності.

Особистість має певну історію/історії щодо власного «Я»: вона пригадає певні події, витлумачує їх певним чином, але таке тлумачення не є одиничним і єдиним, хоч іноді таким видається. Важливим є також не тільки перелік подій, а й те, як саме особистість пов'язує їх між собою, який характер зв'язку між минулим, тепері-

пнім і майбутнім. Це чи не найважливіший чинник. Так, наприклад, Г. П. Горбунова, досліджуючи психологічний час дорослих, прийшла до думки, що психологічний час постає як осмислення людиною власного життя, а саме взаємозв'язку між важливими подіями життєвого шляху особистості. Вона пише: «Психологічний вік є принципово зворотнім, тобто людина не лише старіє у психологічному часі, але може й *молодіти у ньому за рахунок збільшення психологічного майбутнього* або зменшення минулого» [Горбунова, 2005]. Зокрема від місця минулого в темпоральному вимірі особистості, його «статусу» поряд з теперішнім і майбутнім, залежать історія життя особистості. Є минуле (або частина минулого), яке особистість прагне викреслити — це період незадовільного життєздійснення, важких життєвих подій (таких, що видаються людині важкими), або «порожнього» життя, власне нереалізованості, відсутності значущих або гідних для написання історії подій. Тоді більшість її надій і сподівань будуть спрямовані в майбутнє, і воно буде вибудовуватися за принципом заперечення минулого: «більше ніколи не...», «зроблю все, щоб не...», «тепер я точно знаю, що не варто...» тощо.

Трапляється, що минуле «переобтяжене» подіями, і ця надмірність відтягує на себе лев'ячу долю наративів, робить на минулому акцент: видається, що більше-краще-якісніше-яскравіше, ніж *тоді* (колись, у минулому) бути вже не може. Майбутнє з таким підґрунтям — хоч це видається парадоксальним — втрачає сенс, адже, по суті, потенціал ідентичності, її суб'єктивні ресурси здаються висчерпаними. Особливо якщо репертуар ідентичностей та наративи як засіб інтерпретації особистого досвіду «консервуються». Вищеописана тенденція не обов'язково буде абсолютною, але все одно вона відчутним чином знецінює майбутнє.

Ми ставимо за мету з'ясувати, чи існує зворотна тенденція. Чи є майбутнє тим орієнтиром, який дає можливість структурувати/переструктурувати минулий та сучасний досвід особистості? Як відомо, у наративній практиці центральним моментом процедури внесення фабули в оповідання є *фінал*, завершення оповіді. Наратор є носієм знання про фінал, який передбачено в оповіді, він знає тенденції розвитку і перспективи завершення оповіді, зберігаючи її інтригу для слухача. У рамках постмодерністської концепції історії важливою, базовою є ідея про вирішальне, основоположне значення фіналу для конституювання наративу як такого. Маючи завершення, відоме наратору від початку, фінал створює поле тяжіння, що приводить всі сюжетні вектори до єдиного фокусу. В рамках подібної установки майбутнє, в якості фіналу наративу, виступає у функціонально-семантичному відношенні аналогом атрактора (термін синергетики, який використовується для означення ідеального кінцевого стану, до якого прагне система у своєму розвитку). Ми до-

лучаємося до так званої енергійної (синергетичної) парадигми, яка описує динамічні системи, що знаходяться в стані стійкої нерівноваги, безперервного вибору себе. Згадаємо також у цьому контексті слова Ж. Дерріда, згідно яких кожен елемент, який називається наявним і з'являється на сцені теперішнього, співвідноситься з чимось іншим, ніж він сам, зберігаючи в собі відголосок, породжений звучанням минулого елемента, і в той же час руйнується вібрацією власного відношення до елемента майбутнього [Derrida, 1972]. Чи є цей процес власне «руйнуванням», чи скоріше трансформацією? Майбутнє не є детонатором знищення минулого, скоріше — певним катализатором розвитку історій до обривів, означених уявленнями про особисте майбутнє.

У автонаративі, тобто життєвій історії, у якій людина описує власне життя, ми можемо виділити декілька форм самоідентичності, які відносяться до часового плану майбутнього.

Процес починається з попереднього означування майбутнього ледь помітною фантазією, яка ще не цілком визначена не лише в предметі свого домагання, а й у мотиваційній складовій. Щось у психологічній реальності набирає обрисів, але ще не цілком зрозуміло що. Фантазія має великий ступінь свободи щодо майбутнього, інколи зневажаючи межі людських можливостей, підгрунтя «вихідних даних»: хто я і що можу, розширюючи горизонт ймовірних досягнень. Наратив фантазуючого Я перевантажений «казковими» діями та сюжетами, тобто його автор (натор) не переймається ймовірністю реалізуватися, а робить акцент на необмеженості власних можливостей.

Головне смислове навантаження фантазії як автонаративу майбутнього — це, на нашу думку, спроба розширити власну ідентичність смислами та сюжетами, що їх втілюють у особистісному майбутньому, які у поточному автонаративі були «скуті» попереднім досвідом реалізації важливих життєвих потреб. Фантазія може перетворити Я-натора на особистість з протилежними якостями, яка здійснює вчинки, абсолютно не властиві автору фантастичного наративу, але з тієї чи іншої причини є для неї значущими. Чи не найважливіше у фантазії щодо власного майбутнього — це перевтілення натора, його вихід за межі власної ідентичності. Унеможливлене в наративі теперішнього Я може отримати «другий шанс» у фантастичному автонаративі, даючи життя тим прагненням і життєвим домаганням, які долучають особистість до нереалізованих «зон» її мотиваційно-потребової сфери, «запасних» сюжетів. Фантазійний автонаратив украй рідко буває емоційно негативно забарвленим, оскільки дає можливість особистості «позбутися» власного Я на певний час, «забутися» щодо його негативних рис та певних обмежень. Але таке розототоження не обов'язково має місце, лише у тому випадку,

якщо «теперішнє Я» або окремі його риси видаються особистості перешкодою на шляху реалізації важливих потреб. Фантазуючи щодо власного майбутнього і створюючи наратив такої фантазії, особистість у першу чергу включає в сюжетну лінію події, в яких реалізуються малоймовірні з так званої буденності лінії життєвого самоздійснення.

Ще однією з форм моделювання майбутнього, яка може втілюватися в наративні форми, є мрія. Мрія переживається символізуючи відкритість новому досвіду, розширення власних можливостей. Будучи певною мірою недосяжною у вимірі теперішнього Я, мрія є дороговказною зіркою на шляху до реалізації особистого майбутнього. Мрія має власний визначений зміст та, зазвичай, предмет, на який вона орієнтована. У мрії потужний потенціал, ресурс для створення та розгортання сюжетів «бажаного майбутнього», вона нерідко означає важливу внутрішню потребу особистості, викликаючи емоційні переживання. На відміну від фантазій, які уособлюють «казкові сюжети», мрія є орієнтиром для побудови напрямку руху, наративної динаміки та означення певних сюжетів, які символізують шляхи досягнення майбутнього особистістю. Наприклад, фантазуючи про те, що я буду казково багатю людиною, я можу досить приблизно наративізувати, що власне я маю на увазі, іноді вдаючись до певних образів або сюжетів, які символічно відображають мої уявлення щодо цієї теми, наприклад, уявляючи себе Біллом Гейтсом або ж нафтовим магнатом. Часто фантазія — це провокативно нереальний наратив, у певній мірі фарс, гра у можливість неможливого. Мрія ж, втілена у наратив, є продовженням особистісної ідентичності, хоча часто вибудовується через «унікальні епізоди» (термін наративної психології). Унікальні епізоди відкривають лінії майбутнього, які продовжують дещо з минулого особистості та її теперішнього, уособлюють певний напрямок самореалізації. І навряд чи «Я» буду мріяти про кар'єру Біла Гейтса та його статки, якщо зважаю на свої минулі й теперішні можливості, певний рівень освіти, соціальне походження тощо. Балансуючи між своїм «типовим Я» та «унікальними епізодами», що відкривають певні ступені свободи у самореалізації, особистість мріє про можливу зміну дискурсу наративу. Лінії майбутнього в наративі мрії межують з реальністю, але зважають на її (реальності) обриси, та шукають нагоди реалізувати її потенціальні сюжети. Навіть не будучи реалізованою в буквальному розумінні цього слова, мрія створює підґрунтя для системи смислів, цінностей, цілей та сюжетів унікального життєвого шляху. Мрія утримує певну напругу між теперішнім та бажаним майбутнім, а наративізуючи власну мрію, особистість вибудовує лінії їх «часової спадковості». Наратив, що містить розповідь про мрію, дозволяє чіткіше формулювати її зміст і шляхи досягнення, а ототожнюючись із «головним героєм»,

наратор здатен ідентифікувати ті особистісні риси, які є суттєвими для її здійснення.

Наприклад, якщо мріючи про «велике кохання», особистість буде тримати в уяві певний образ ідеального іншого, шукати контактів з особами іншої статі, а в наративі мрії буде змушена (-ий) досить конкретно означити сюжет стосунків, які ймовірно задовольнять її потребу, і одночасно вона конкретизує для себе: яку саме, у чому? Таким чином її мрія може бути розглянута як реалізація різних сюжетних ліній, які мають місце в теперішньому житті. «Велике кохання» може бути звільненням від поточного сюжету «все погано, нікому не потрібен», або, на противагу, бути винагородою за чисельні чудові особисті якості (складові особистісної ідентичності) та розвитком сюжету «я на світі всіх миліше» — знаходженням вдячного «цінителя» і т.п. Героєм наративу мрії найвірогідніше буде «ідеалізоване Я» особистості, тому завдяки їй можна реконструювати теперішнє і минуле з епізодів та подій, в яких у зародковому стані ця «ідеальна» ідентичність приймала обриси. Якщо особистість мріє про, наприклад, життя за кордоном, то вона з легкістю відшукає в запропонованому соціумом переліку відповідних сюжетів, та візьме їх на озброєння. Можливо, свій наратив вона вибудує на епізодах, у яких вона відчувала себе жертвою культурного та соціального оточення, що унеможливило її (особистості) задовільну самореалізацію. Або ж це буде сюжет мандрівника, який прагне відчутти смак пригод та світ інших культур, тоді в наративі минулого буде зроблено акцент на досвіді виходу за межі свого оточення, який видався особистості значущим та насиченим позитивними емоціями. Чи, можливо, така мрія уособлює певний сюжет (міф) про принадність недосяжного («там добре, де нас немає»), заснований на епізодах з минулого, в яких особистість емоційно рятувалася від «буденності» саме уявленнями про дещо, що, можливо, відбувається деінде і геть не схоже на те, що відбувається з нею «зараз». Варіантів може бути безліч, важливими складовими наративу мрії є:

- мотивація особистості, яка викликала до життя дану мрію;
- предмет, стан, сюжет, які символізують мрію;
- суб'єктивне відчуття досяжності/недосяжності мрії;
- віддаленість реалізації мрії у часі;
- пасивність/активність позиції особистості щодо досягнення мрії;
- відокремленість/послідовність/узгодженість з (певними) епізодами минулого і теперішнього;
- наративно визначені «кроки», вчинки, які передбачаються для здійснення мрії.

Спробуємо розрізнити також ще декілька складових футуристичного наративу: бажання та надії. Ці поняття також відносяться

до «ландшафту свідомості» (за Дж. Брунером), а саме потребова-ціннісної сфери особистості. Бажання — це суб'єктивно усвідомлені особистістю власні значущі потреби та (не завжди усвідомлені) шляхи їх задоволення. Бажання бувають численними, різноплановими та іноді досить неузгодженими, але саме вони складають «зону найближчого розвитку» особистості, мотивуючи її рухатися у певних напрямках, реалізувати певні сюжети. Бажання утримують особистість у тонусі спрямованості в майбутнє. Бажання має, як правило, досить конкретний смисл, але не завжди у відкритій формі. Формулюючи, наприклад: «Я хочу їсти» — особистість цілком зрозуміло декларує власну фізіологічну потребу, а бажання «Я хочу кохання» потребує дескрипції, витлумачення (для себе і для іншого). Бажання завжди емоційно заряджене, а інтенсивність цього заряду тісно пов'язана з можливістю бути реалізованим у поточних та віддалених життєвих сюжетах. Бажання може символізувати також початок нового сюжету, історії, або бути їх потенційним джерелом. Бажання, реалізація якого відстрочена в часі, може «канонізуватися», перетворюватися на мрію або фантазію (у випадку сюжетної «депривації» його задоволення). Бажання як частина наративу, історії може свідчити про певну ситуативність актуалізованих мотиваційних чинників, про сюжет «живу тут і тепер», про короткочасність життєвих планів особистості, «короткометражність» її сценарію майбутнього. Водночас саме бажання, у їх земній визначеності, предметності, багатоманітності — це місток між теперішнім та найближчим майбутнім особистості, місце, в якому життєвий сюжет має змогу зробити багатоманітний вибір: у якому саме напрямку він буде розвиватися.

Надія також є ознакою актуалізації важливих життєвих потреб особистості, але з відтінком непевності у вірогідності їх реалізації. Особистість має надію (сподівається) на певний розвиток сюжету, коли не відчуває себе цілком відповідальною за його розгортання, або ж передбачає, що до сюжету можуть втрутитися інші дійові особи, або діючі сили. Надія є ціннісним орієнтиром щодо майбутнього та тих його вимірів, які приваблюють особистість, але не можуть бути освоєні лише її волею, її бажанням. Це, певним чином, «passive voice», визнання наратором своєї залежності від розвитку життєвого сюжету. Інколи змістом надії є бажання уникнути певних життєвих сюжетів («Я сподіваюся, що більше зі мною такого ніколи не трапиться»), але знову ж таки з відтінком непевності. Надія може «ледь жевріти», тобто означувати ті життєві сюжети, які видаються наратору малоймовірними, нездійсненними. З огляду на це в наративі важливо звернути увагу та екстерналізувати ті сили, які, як вбачає особистість, можуть стати їй на заваді у реалізації певного (бажаного для неї) сюжету, виводячи їх за межі особистості (наприклад, як це пропонують робити Дж. Фрідман та Д. Комбс [Фрідман, 2001]).

Надія є одним з дороговказів щодо значущого для особистості сюжету, життєвої історії, саме в цьому сенсі вона повинна мати «право голосу» в наративі та орієнтувати особистість щодо тих ліній значущого майбутнього, які вона вибудовує зі свого сьогодні. У надії величезний позитивний емоційний ресурс, тому вона може бути повноцінною альтернативою для численних негативних очікувань та життєвих установок. Саме надія (як і вищезгадані фантазія, мрія, бажання) забарвлює майбутнє у світлі кольори, стимулюючи особистість рухатися вперед, конструювати альтернативні історії та сюжети, демонтуючи ті, які відчуваються як застарілі, безперспективні, незадовільні. Особистість має надію, а отже — відчуває у собі бажання стати героєм певного життєвого сюжету (історії), і хоча вона змушена визнати, що в цьому сюжеті (історії) є ще певні складові, крім неї, але вона тримає їх у полі зору, зважає на їх присутність та виявляє готовність шукати способи узгоджувати своє Я з цими складовими, готовність до певної толерантності щодо свого оточення (внутрішнього та зовнішнього). Якщо умовно вважати, що фантазія є ідентичністю з «недосяжним Я», мрія — ідентичністю з «ідеальним Я», бажання — ідентичністю з «тут-і-тепер Я», то надія є засобом ідентифікуватися з «Я-діалогічним», як таке, що вибудовує свої сюжети, враховуючи включеність їх у життєві сюжети інших. Звичайно, можлива і «сліпа надія», коли особистість сподівається на певний перебіг майбутнього, не зважаючи ні на що (наприклад під час смертельної хвороби зберігає надію одужати), але тоді сила, з якою вона вступає у взаємодію, визнаючи чинником свого сценарію — це Чудо (Бог, Вищі Сили тощо), але все одно вона (особистість) непрямо визнає співавтора (співавторів) свого сценарію та їх право на втручання в нього. Отже, якщо наратор має надію, то він вибудовує сюжет (сценарій): «Є дещо, чого я дуже прагну (або, навпаки, уникаю), але я добре розумію (або відчуваю), що є певні сили (діючі особи, події тощо), які можуть втрутитися у мій сюжет (історію)».

Тісно пов'язані з надією очікування та сподівання, але вони не завжди можуть бути озвучені у наративі. Класична психологія оперує уявленням про те, що очікування можуть бути неусвідомлені особистістю, але у наративній парадигмі існування неусвідомлюваного виміру ставиться під сумнів, тому що поза «текстом» наративу і контекстом, у який цей текст включений, немає ніякого колективного або особистого несвідомого. Якщо очікування включається до наративу, то воно формулюється як означення певних подій та сюжетів, які, на думку наратора, можуть мати місце в майбутньому, а також причинно-наслідкового зв'язку між різними часовими частинами наративу (минулого, теперішнього, майбутнього). Очікування можуть бути зав'язкою наративу, коли певний сюжет приймає обриси, але частіше вони відображають ті сюжети, які вже існують

і розвиваються у часі з минулого через теперішнє в майбутнє. Саме тому, що наратор має досвід певних вчинків у минулому або взаємодії з іншими персонажами свого життєвого сценарію, він може очікувати, яким саме буде перебіг подій, зважаючи на те, що ustaleni характеристики його власної ідентичності та ідентичності «інших» і створюють певні передбачувані сценарії. Очікування можуть бути негативними, якщо сконструйована особистістю власна ідентичність та певний життєвий сюжет передбачають лише ускладнення або унеможливлення задоволення важливих для неї життєвих потреб, а позитивні очікування передбачають розвиток ідентичності особистості та її життєвих сюжетів у напрямку задоволення таких потреб. Наприклад, ідентичність «я невдаха» та сценарій «щоб я не робив — все марно» будуть спроектовані в наратив майбутнього як певний прогноз розвитку подій, очікування безперспективності будь-яких особистих вчинків, втрата смислу щодо вияву власної активності. Майбутнє взагалі може втрачати сенс, якщо очікування щодо нього негативні, і особистість може відчувати потребу в істотній реконструкції ідентичності, в пошуку поворотної точки у теперішньому або минулому, коли її (негативні) очікування набули сили та стали підґрунтям для суб'єктивно-незадовільного сюжету. Очікування також можуть бути нереалістичними, коли присвоєна ідентичність та життєвий сюжет (сюжети) сконструйовані штучно, безвідносно до існуючої ідентичності Я та реальних сюжетів, до яких вона включена. Переконструювати «Я» можливо, але зовсім «уявна» ідентичність є нежиттєздатною, тому що інтерпретувати власний досвід, не беручи до уваги реальність його минулих та сучасних сюжетів — означає створити примаду. Джерелом творення ідентичності є розуміння та інтерпретація власного життєвого досвіду, але інколи особистість формує свою ідентичність, некритично «привласнюючи» певні образи, запропоновані засобами масової інформації, соціальним оточенням, міфологією культурного середовища. Власний досвід треба витлумачувати, докладаючи зусиль, структуруючи, вибудовуючи свою ідентичність, а «готова ідентичність», позбавлена протиріч, наділена надзвичайними приладами (наприклад, вродою — кліше жіночого образу в ЗМІ, силою, владою, багатством — найбільш соціально поціновані якості чоловіка) дає можливість:

- а) бути Героєм (за фактом наявності даних принад);
- б) мати готові життєві сюжети для «проживання», не знаючи муки їх особистісного творення;
- в) розділяти свої «стандартні» очікування від майбутнього з великою кількістю «однотумців», яких також приваблює даний сюжет життя.

Все було б чудово, якби у такої ідентичності не було прихованих «побічних ефектів». Особистість відчуває себе Героєм (автором),

але не є ним. Вона відіграє певний сюжет, але саме у прямому сенсі цього слова — граючи, символічно, роблячи вигляд, що вона є «деким». Очікування, що добросовісне виконання ролі є гарантією реалізувати привабливий сюжет — не завжди справджується. У Попелюшку не завжди закохується Прекрасний Принц, навіть якщо у неї є Зла Мачуха та безпросвітне злиденне життя, та й Сплячим Красуням іноді не вдається дочекатися чарівного поцілунку. Ромео та Джульєтта — трапляється — не вмирають, і з часом на зміну палкому коханню починають так само палко ненавидіти один одного, хоча на початку сюжету їм здавалося, що кохання буде вічним. Жебраки все ніяк не можуть відшукати свого Двійника-Принца (себе-інакшого), щоб помінятися з ним своїм життям хоча б на час, а Спайдермени, звикнувши до віртуальних перемог у комп'ютерних іграх, чомусь стають невдахами в реальному житті. Сюжетів не перерахувати. Але об'єднує їх одне — нереалістичні очікування. У таких сюжетів є й інша сторона («медалі») — вони стимулюють нас випробовувати себе, кидати виклик усталеному, шукаючи спосіб прожити їх творчо, «авторськи». «Попелюшка» може залишити мачуху напризволяще і влаштувати своє особисте життя, не чекаючи втручання примарної доброї феї. «Ромео» та «Джульєтта» — набратися терпіння, та навчитися толерантності у ставленні один до одного. «Жебрак» — розібратися в тому, яку психологічну вторинну «вигоду» він отримує від свого нікчемного життя, та можливо тоді відчутти бажання дати собі ради. І — дяка наративній парадигмі — ми і тільки ми особисто творці свого життя! Наші очікування — це похідні від нашого способу інтерпретувати свій досвід, будувати свою ідентичність. Очікування певним чином «стискають» наратив нашого майбутнього рамками вже витлумаченого, структурованого досвіду, накладаючи на нього «обов'язки» відповідати нашим уявленням про себе, світ. Але в будь-якому випадку орієнтири щодо майбутнього — у формі мрій, надій, сподівань, тощо — рятують особистість від «світу, в якому все можливо», і дозволяють їй обирати репертуар власних дій, вчинків, способів саморозуміння і самоздійснення.

Уявлення про майбутнє, зорієнтовані вищезгаданими психологічними змінними, приймають більш конкретні обриси в життєвих планах та життєвих завданнях особистості. Саме завдяки ним майбутнє вже не просто «маячить у далечині», а приймає форми, «приборкується», упорядковується, моделюється, конструюється. «Життєві завдання є одиницями смислового структурування майбутнього, способами самопрогнозування, що надають численним особистісним інтенціям певну спрямованість, масштабність, фазність. Через адекватно поставлені життєві завдання людина обирає із спектру варіантів майбутнього той, що сприяє досягненню бажаної ідентичності й дає найреальніше підґрунтя для втілення» [Титаренко, 2009].

Життєві плани та життєві завдання конкретизують майбутнє особистості, формують визначений дискурс її наративу. Життєвий план є стратегічною картою наративу, а життєве завдання — способом пересуватися по території, означеній цією картою. Життєве завдання усуває, унеможлиблює примарні «Я» ідентичності, невизначеність стратегії життєвої історії, пробуджує до життя почуття впевненості у своїх силах, готовність бути суб'єктом свого життя. Життєве завдання спирається на конкретний зміст історії майбутнього: «що саме», «як саме», «коли саме» я планую як наратор, як творець історії свого життя. До речі, дискурс життєвих завдань може бути різним щодо різних контекстів майбутнього, наприклад, сюжетні лінії історії «як я буду робити кар'єру», «чого я прагну в особистому житті», «як саме я владнаю свої стосунки з батьками», «дозвілля як спосіб відпочити від «офіційних» ідентичностей» тощо можуть геть різнитися. Життєві завдання можуть співіснувати одне з одним, вибудовуватися за причинно-наслідковими ознаками, протирічити одне одному, складати певні кластери, мозаїку, або ж захарачення майбутнього (як варіант їх надмірності). Життєві плани, втілені у погано визначені життєві завдання, створюють, з одного боку, поле більш вільного пошуку варіантів їх реалізації, а з іншого — певну аморфність майбутнього. Надмірно конкретизовані життєві завдання звужують поле майбутнього і певний творчий діапазон втілення життєвих планів.

Важлива теза, до якої апелює наративний підхід — це розуміння множинності текстів, які створює особистість щодо свого минулого, теперішнього і майбутнього. Є такі історії, яким особа надає перевагу, є домінуючі історії (хоча вони можуть бути суб'єктивно незадовільними), і є історії, які лише започатковані поодинокими епізодами з життя («унікальними епізодами»), і які можна назвати «сплячими красунями», тому що для того, щоб викликати їх до життя, потрібні додаткові зусилля.

У чому принадність майбутнього — воно дає досить високий ступінь свободи в самореалізації. Це і широкий спектр потенційних «Я», у які можна «вдихати життя», і варіанти «декорацій», які будуть обрані, а також темпу життя. Звичайно, існують певні обмеження — стать, походження, соціальні контексти. Але саме соціум, а особливо засоби масової інформації культивують у нас переконання «нічого неможливого немає», і що життя може змінитися у будь-який момент найнесподіванішим чином. Це, на наш погляд, найпоширеніший сюжет сучасних художніх фільмів, наприклад, «Ефект Попелюшки», або бажання прокинутися іншою людиною. Якщо приймати до уваги, що ми використовуємо футурологічний наратив як засіб корекції незадовільного життєвого досвіду, то такі очікування можуть надати сили, якщо є надія своє життя змінити. Але тут

важливо розставити акценти. Якщо це просто очікування «щасливого випадку» або «виграшу в лотерею» у різних його модифікаціях, то це, очевидно, може призвести лише до наступного розчарування, бо ймовірність такого розвитку подій, по-перше, малоїмовірна, і, по друге, не дозволяє особистості освоїти авторство у власному житті. Переважання казкових та фантастичних сюжетів за наявності домінуючої незадовільної історії — привід м'яко корегувати прогнозовані сюжети та історії.

Також хочемо зробити наголос, що є певний клас особистостей, який «власне наративи» не продукує. Варто згадати у зв'язку з цим припущення Михайла Епштейна про те, що окрім наративного виміру особистої історії є вимір *тезаурусний*, і обидва вони утворюють мовний вимір щодо уявлення про життя. Про що саме йдеться? Учений визначає тезаурус як континуум подій, *одночасно* представлених свідомості, де смисл життя одночасно розгорнутий у вигляді усеосяжного «каталогу» людей, місць, книг, почуттів і думок. «Якщо наратив описує історію життя, то тезаурус — його картину. В тезаурусі, на відміну від звичайного тлумачного або енциклопедичного словника, слова розміщені не за алфавітом, не у формальному порядку, а в порядку їх смислового зв'язку, асоціативних та концептуальних зв'язків, відносні до одного семантичного гнізда» [Епштейн, 2008]. Є життя більш дієві, насичені подіями, повні пригод, динамічно розгорнуті в часі. І є життя більш споглядальні, такі, що вбирають у себе різні сторони буття не стільки в послідовності подій, скільки у сукупності переживань, роздумів, значущих стосунків та поглядів. Є *життя-романи* і *життя-панорами*. Так само є особистості наративного та тезаурусного складу [там само]. Епштейн акцентує увагу на тому, що велика частина людського досвіду, як особистого, так і соціального, залишається невідомою через перевагу наративних прийомів і неопрацьованість тезаурусних полів.

Епштейн вводить цікавий термін «*місцемить*», під яким розуміє спалахи поєднання простору і часу в пам'яті у їх нероздільності. Дуже образно він пише: «сукупність *місцемитей* і утворює найдостовірніше уявлення про життя в його пам'ятних спалахах, оточених темрявою, як бризки зірок у космічній імлі. На 90 % пам'ять, як і всесвіт, складається з темної речовини» [там само].

Ми відхилилися від курсу наративної парадигми, тому що згаданий тезаурусний вимір досить часто «вривається» у наративи досліджуваних нами осіб і, часто трапляється, виявляється більш впливовим щодо процесів розуміння та інтерпретації досвіду особистістю. Якесь раптово пригадане враження примушує «тріщати» струнку лінію логіки життя, або ж зовсім переводить його в інший вимір.

Ми можемо зробити висновок, що все ж таки наратив як спосіб інтерпретації та розуміння людиною власного життєвого шляху є

одним із домінуючих. Тому у своєму дослідженні ми мали справу саме з наративами щодо майбутнього. Можна виокремити його особливості, які дозволять нам зрозуміти, як саме конструюється реальність майбутнього.

По-перше, наратив щодо майбутнього має часову протяжність, що відображає те, як далеко особистість заглядає за межі наративу про себе-теперішнього. У даній категорії ми можемо виділити підкатегорії способів, структурувати час майбутнього. Є ті, хто надає перевагу віддаленій перспективі, яка зворотно пропорційна конкретиці уявлень щодо власне подій та сюжету майбутнього. Є особистості, які деталізують найближче майбутнє, але відчувають складнощі щодо віддалених перспектив. Більшість авторів знаходяться в континуумі від першого до другого типу.

Друга ознака наративу майбутнього — це той набір складових, який використовується при його конструкції. Ми виокремили складові футурологічного наративу: це фантазії, мрії, бажання, надії, очікування, сподівання, проекти, життєві плани, життєві завдання. Звичайно, що згадані форми не комбінуються довільно, а використовуються певними угрупованнями. Так, наприклад, фантазії рідко співіснують з життєвими завданнями, мрії та надії відчутно «одно-стайні» тощо.

Третя ознака, яка дозволяє розрізнити футурологічні наративи — це авторська позиція. Важливо, чи вважає себе особистість головним героєм власного життя, чи персонажем другорядним і підпорядкованим життєвим сюжетам інших «головних героїв». Можливий також варіант вибіркового авторства щодо різноманітних сфер життя.

Суттєвий вимір — «значущі Інші». Це і співавтори історії життя, і персонажі, які виступають «анти-авторами». Є й другорядні дійові особи, але, як правило, їх питома вага у наративах щодо майбутнього невисока. Але часом буває так, що персонажі минулого переоцінюються щодо їх впливу на життєву історію, і в наративі майбутнього вони отримують важливіший статус. Також часто в наративах майбутнього фігурують персонажі уявні, досі не знані.

Наступна ознака — диференціація власних перспектив у різних сферах майбутнього досвіду. Чи розрізняє свої можливості у різних сферах життя, чи відноситься до себе як до діючої особи, оцінюючи власні можливості генералізовано? Трапляється, що наратив майбутнього містить історію щодо найзначущої для автора сфери майбутнього (професійної реалізації, особистого життя, матеріального статусу тощо), а решта потенційних ліній розвитку життєвого сюжету замовчується.

Також дуже важливою є власне відкритість до змін у майбутньому. Це суттєво залежить як від поточного наративу (якщо він проблемний, то зміни є бажаними), так і від загальних установок автора,

наприклад, якщо йому властиві такі особистісні риси, як тривожність або ригідність, то навряд чи можна передбачати кардинальні зміни (щодо наративу поточного) у майбутньому вимірі. Але відкритість можна ініціювати, виказуючи впевненість у тому, що унікальні епізоди, які вже мали місце в особистій історії, є потенційно перспективними і можуть змінити домінуючу (проблемну) історію на таку, якій надається перевага як більш суб'єктивно задовільній.

Остання категорія: ставлення до потенціалу майбутнього (реалістичне/нереалістичне). Кордон між краями континууму дуже хисткий і залежить від життєвого стилю особистості. Для «авантюрного» автора властиво робити ставку на малоймовірне і нездійсненне, але — трапляється — така стратегія виправдовує себе, хоча на перший погляд видається малореалістичною. Тому даний критерій ми можемо оцінювати лише як «ймовірність» певного запланованого перебігу подій, з огляду на історію/історії минулого та поточного наративу. Є певна логіка речей, яка дає можливість оцінювати принаймні «зону найближчого майбутнього», і хоча життя часом вносить неочікувані корективи в розвиток подій, та все ж таки існує певна спадкоємність життєвого шляху. Можна перестрибнути кілька «сходинок», але стрибнути вище голови вдається лише міфічним персонажам.

Є такі періоди в житті людини, коли у неї немає необхідності у суттєвій динаміці смислової сфери — це періоди плавного розвитку ідентичності, коли наративи минулого, теперішнього і майбутнього узгоджені та розвиваються в ключі певного лейтмотиву, властивого життєвому сценарію автора. Але як будь-яка система, що розвивається, ціннісна система особистості також проходить фази втрати рівноваги, точки біфуркації.

Футурологічний наратив насичений описами, які є дуже значущими для особистості. На відміну від наративів щодо минулого і теперішнього, події майбутнього виключно інтенсивно заряджені очікуваннями, надіями, мріями, які не тільки відображають ціннісну сферу автора наративу, але й трансформують її під себе. Це твердження, яке здається на перший погляд парадоксальним, можна пояснити наступними міркуваннями. Є багато векторів у ціннісній сфері, які очікують на свою реалізацію. Вони не завжди утворюють узгоджену «армію», тому для створення наративу автор змушений обирати серед інколи рівнозначних слів. І в момент, коли точка біфуркації (нерівноваги) пройдена, — вибір атрактора змінює розвиток системи необоротно. І, якщо сценарій майбутнього прийнятий, то він певним чином набуває функції самопророцтва, оскільки свідомо чи несвідомо буде диктувати особистості свої тенденції, навіть якщо сценарій обрано нереалістичний. Автор наративу отримує фільтри сприйняття, і буде виокремлювати переважно певні смисли та рухатися по певній, ним же обраній території.

Беручи до уваги дані, отримані під час досліджень у попередні роки, можна виділити декілька типів зв'язку між нарративом поточним і нарративом щодо особистого майбутнього. Основою для класифікації ми вважаємо тенденції особистості відносно зміни власної ідентичності:

- 1) Спадкоємний: нарратив, у якому ідентичність щодо себе минулого, теперішнього і майбутнього узгоджені та утворюють певну смислову «пряму», формуючи лейтмотив життя. Такий нарратив вкрай рідко зустрічається в психотерапевтичній практиці, бо особистість у даному випадку відчуває авторство свого життя та послідовність власної самореалізації і не відчуває потреби у сторонньому втручанні. У даному різновиді нарративу зворотній вплив уявлень щодо майбутнього на поточний нарратив може бути не дуже суттєвим.
- 2) Нарратив-заперечення: досвід минулого незадовільний, теперішнє та майбутнє є пошуком нових форм ідентичності, часто альтернативних до існуючих. Люди конструюють уявлення щодо майбутнього, відштовхуючись від того, чого не вистачає зараз, що «болить», дратує. Такий нарратив часто спокушає психотерапевта підіграти клієнту у відмові від інтеграції старого досвіду, але, як показує практика, така відмова не є продуктивною, повинен обов'язково бути перекинутий «місток» між ціннісними вимірами минулого, теперішнього і майбутнього. Даний різновид футурологічного нарративу тяжіє до різних форм заперечення цінності отриманого життєвого досвіду. На жаль, у такому випадку реінтерпретація приймає форми знецінення, і під час психотерапевтичної роботи дуже бажано відшукати способи знайти неочевидні та можливо приховані від особистості аспекти цінності такого досвіду.
- 3) Трагедійний нарратив: у житті особистості трапляється подія/події, яка ділить життя на «до» і «після» неї, яка видається певним рубіконом, принаймні у ціннісному просторі. Такий тип нарративів ми докладно вивчали емпірично (на прикладі жінок, які перенесли онкологічне захворювання). У даному випадку футурологічний нарратив є дуже важливим способом саме переосмислення минулого досвіду. Часто для авторів таких нарративів буває інсайтом висновок про те, що травматична подія була не лише тяжким випробуванням, а і смисловим/ціннісним кордоном у житті, що привів до позитивних наступних змін. І якщо зміни такі є очікуваними, то і теперішнє/минуле бачаться в іншому світлі.
- 4) Нарратив пошукового плану: в цілому сценарій життя задовільний, але відчутно не вистачає чогось важливого у житті. Базова ідентичність може залишатися без змін, але збагачуватися певними рисами, досі невідомими особистості. Такий

наратив щодо майбутнього може допомогти особистості виокремити певні потенційні ідентичності, які вже існують в її арсеналі, зробити на них акцент.

- 5) Наратив, розбалансований у різних сферах: спонукає до розвитку сюжетів у (досі) нереалізованих напрямках життя. Наприклад, задовільна професійна реалізація та незадовільне особисте життя робить акцент саме на останній сфері в наративі майбутнього. Наразі маємо неузгоджену ціннісну сферу та диференціацію ідентичностей, які конституують особистість. Футурологічний наратив допомагає саме «вирівняти» ціннісні аспекти теперішнього і минулого, узгодити їх, побачити, який саме ціннісний вектор може бути реалізованим вже зараз.
- 6) Множинний наратив — сучасний, модний різновид наративу. Особистість пише його, ніби чернетку, залежно від поточного моменту, від контексту того, що відбувається з нею. «Постмодерна особистість далека від усталеної, досягнутої ідентичності. Вона готова включатися у нові і нові пригоди, де, можливо, знайде або втратить якусь частку себе. Навіть такі звичні стабільні характеристики ідентичності, як вік чи гендер, уже не є якорями, що утримують особистість у бурхливому морі її життя. Усе навколо і всередині людини є плинним, змінюваним, нестатичним» [Титаренко, 2010, с. 8].
- 7) Є також особливий різновид наративу, який можна умовно означити як «пластиліновий». Він не має певної сюжетної лінії ні у минулому, ні у теперішньому, ні у майбутньому. Складається враження, що особистість не вбачає себе автором власного життя і є «актором другого плану», який лише пристосовується до подій, які трапляються з нею. Аналіз такого наративу, усвідомлення його підпорядкованості поза особистісним сценарієм та «проковтнутим» (термін Перлза) ідентичностям може слугувати поштовхом у зміні пасивного відношення до життя, пошуку альтернативних варіантів самоздійснення.

Звичайно, виокремлені типи є відносними та спрощеними, частіше маємо справу зі змішаними зразками наративів.

Аналіз складових, типів, тенденцій формування футурологічного наративу є важливою базою для розробки стратегій роботи з уваленнями щодо теперішнього і минулого особистості та її інтерпретативними схемами, особливо у випадку, коли останні є джерелом ціннісних криз особистості. Варто зважати на те, що майбутнє у його поліваріантності, множинності дає великий простір для реінтерпретації життєвого досвіду. І масштаби такого переосмислення також можуть бути різними, залежно від поточних ціннісних потреб особистості, її емоційних станів, життєвої сили до змін.

Футурологічний наратив не панацея, але якісні ліки у випадку, коли на порядку денному постають екзистенційні питання: «хто я?», «навіщо я живу?», «чому зараз я не відчуваю, що моє життя є повноцінним?», «що треба робити, якщо смак до життя втрачено?» І водночас це дуже позитивний, життєдайний, творчий процес пошуку шляхів розвитку власної ідентичності.

1.5.3. Фіксація життєвого досвіду у міфологічному дискурсі

Одним із важливих аспектів артикуляції культури як концентрованого організованого досвіду людства виступає семіозис, що є, у свою чергу, основою розуміння, осмислення навколишньої реальності. Сисеміологічна функція культури (породження, організація, трансляція смислів, їхнє присвоєння особистістю) здійснюється завдяки закарбуванню, втіленню, зосередженню смислів у культурних текстах. На думку Н. В. Чепелевої, до основних типів текстів культури можна віднести символічні, метафоричні й теоретичні (концептуальні) тексти [Проблеми психологической герменевтики, 2009].

Символічні тексти (міфи, казки, деякі добутки художньої літератури) несуть у собі основні символічні смисли культури. «Саме ця особливість робить їх чи не найбільш вагомим елементом культурного семіотичного простору, оскільки символи культури пронизують усі шари суспільного життя, орієнтуючи людину на загальнокультурні смисли. Тим самим забезпечується цілісність соціальної і культурної дійсності, створюються умови для включення в культурну традицію, формування соціокультурної ідентичності особистості» [там само, с. 234].

Важливо підкреслити значну роль символічних текстів у реалізації екзистенційної потреби людини в осмисленні світу, створенні образу реальності й підтримці константності символічних утворень культури, адже саме в результаті міфологічного «освоєння» світу і конструється реальність, що сприймається суб'єктом культури як цілісне утворення.

Міф є психологічним за своєю природою феноменом, що відкриває певний смисловий простір, визначає «стиль життя» людини як переживання цілісності світу і життєтворчість, як конститuent самоідентифікації особистості. Він відіграє значущу роль у процесі особистісного розвитку: за допомогою міфу людина ієрархізує свої взаємини зі світом, реалізує стратегії особистісного вибору, здійснює культурно-особистісну демаркацію.

Зростаючий інтерес до різних проявів міфологічного в суспільній свідомості нашого часу, пов'язаний, насамперед, із тим, що, починаючи з другої половини ХХ століття, поряд із традиційними характеристиками міфогенезу формуються нові специфічні умови, що сприяють

утворенню й трансляції особливого типу міфів і міфоподібних феноменів, властивих свідомості інформаційного суспільства.

Серед цих умов у першу чергу можна виділити наступні:

- глобальна масовізація — перехід до нового типу суспільства, що має стандартизовані потреби й способи їхнього задоволення, постійно адаптується до стрімких змін у всіх сферах соціального життя;
- домінуюче становище ЗМІ у формуванні образу навколишньої соціальної дійсності;
- зростаюче значення візуального компонента в сприйнятті світу сучасною людиною, активізація образного мислення, що пов'язані з можливостями мультимедійних технологій, та інші.

Актуальність міфологічного аспекту соціокультурного буття зумовлює теоретичне вивчення засад сучасного міфотворення в контексті нової раціональності, що визначає нові критерії науковості. У ХХ столітті методологія наукового пізнання зазнала ряду «поворотів» (антропологічний, онтологічний, герменевтичний, лінгвістичний, іконічний), які істотно змінили її зміст, виявили цілий ряд нових проблем, по-новому розставили акценти в дослідницьких стратегіях традиційної тематизації. Так, на перший план перемістилася онтолого-гносеологічна проблематика, осмислення й розробка якої стали здійснюватися на принципово нових (некласичних) засадах. У зв'язку з цим, міф як об'єкт пізнання актуалізував себе в онтологічному вимірі процесуально й у множинності своїх іпостасей.

Ідея артикуляції міфу як процесу міфогенезу (процес постійного породження й розвитку нових міфологічних феноменів) уже отримала початкове поширення в сучасному міфознавчому дискурсі. Так, В. П. Руднев визначає міф через поняття «міфотворчості або міфологічного космогенезу» [Руднев, 2003]. Відповідно до концепції Ж.-Ж. Вюнанбурже, міфогенез є особливим ноетичним процесом, що має не тільки психологічне, але й теоретико-пізнавальне значення [Вюнанбурже, 2001]. А. Г. Чадаєва обґрунтовує міфогенез як тип культурогенезу [Чадаєва, 2006]. На думку Д. В. Реута, міфогенез є тривалим процесом функціонування в індивідуальній і суспільній свідомості універсальних для етносів і народів усних і письмових текстів, що складають одкровення про сутність світобудови та роль людини в ній [Реут, 2000]. О. Ф. Лосев глумачить міфогенез як історично єдиний процес, що диференціюється за фазами (антична, середньовічна, нова міфотворчість) [Лосев, 1992].

Міфогенез є одним із базових механізмів закарбування і трансляції культурного досвіду поколінням. До основних рис раннього етапу породження й функціонування міфу можна віднести наступні: неструктурована цілісність, несеміотичний характер, цикліч-

ність часу розгортання подій, гра на межі ілюзії та реальності, опора на віру, а не на докази, принципова невимовність вербальними засобами [Руднев, 2000].

На більш пізньому етапі розвитку міфу «існує розвинена практична свідомість, що не вимагає санкцій від світу на реалізацію своїх практичних цілей, а також усвідомлені аксіологічні й практичні ідеї» [Пивоев, 1991, с. 10]. Саме «зрілий міф» (міфологічний наратив) і виступає предметом досліджень учених різних напрямків у силу його «доступності» для вивчення. Однак міф, будучи явищем неструктурованим, не може ототожнюватися з текстом. У цьому питанні ми розділяємо точку зору В. П. Руднева, відповідно до якої «міфологічна модель світу не знає протиставлення тексту й реальності. Міфологічна стадія свідомості — це стадія досеміотична. Знак тут дорівнює денотату, висловлення про дію — самій дії, частина — цілому тощо. У певному сенсі поняття міфу є самозаперечливим поняттям. Тому що там, де є слово «міф», уже немає самого міфу, а там, де є міф, немає поняття міфу, як і немає взагалі ніяких понять. Текст виникає при деміфологізації мислення, на стадії розгортання тимчасового циклу в лінійну послідовність, тобто на стадії епосу, що вже у певному розумінні є текстом» [Руднев, 2000, с. 26].

Аналогічно, в онтогенезі особливо важливу роль міф грає в процесі первинної соціалізації, задовольняючи специфічним образом за допомогою емоційно-ціннісних уявлень сутнісні потреби в освоєнні світу, що реалізуються в чуттєво-синкретичній, дорефлексивній формі. На більш пізньому етапі соціалізації відбувається часткове усвідомлення міфу, що, на думку Н. В. Чепелевої, «припускає його перетворення у наративну структуру, а потім у розповідь або історію. Іншими словами, міф об'єктивується у формі наративу, потім він може розгортатися в історію або розповідь» [Чепелева, 2003, с. 32].

Однією з найпоширеніших ідентифікацій сучасного міфотворення є неоміфологічний наратив як актуальна стадія міфогенезу в сучасній культурі. Вивчення неоміфологічних наративів має певну традицію, що сформувалася в рамках філософського, лінгвістичного, соціологічного наукового знання, і, на наш погляд, може бути конструктивно збагаченою за рахунок положень наративної психології.

У руслі психолого-семіотичного підходу неоміфологічний наратив розглядається як одна з мовленнєвих форм об'єктивації міфологічної свідомості, як повідомлення, що має певну психологічну специфіку на трьох класичних рівнях прочитання й інтерпретації (семантики, синтаксису та прагматики).

Рівень макроструктурної семантики представлено фундаментальною культурною опозицією «гіпо-гіпер», яка реалізується через серію протиставлень: «недостача-надлишок» і «активність-пасивність» адресату («відчужений суб'єкт» і «об'єкт, що поглинув суб'єк-

та», або суб'єкт, що себе відокремив від об'єкта (результат аб'єкції за Ю. Кристевною [Кристева, 2003]), і суб'єкт, що ототожнюється з об'єктом); бінарні опозиції семіотизуються всередині самої структури наративу, виступаючи в якості актантів Суб'єкта, героя в пошуках утраченого блага, і Об'єкта, героя у функціональній ролі отримувача і споживача цього блага («семіотичний квадрат» А.-Ж. Греймаса [Греймас, 2004]).

Рівень макроструктурного синтаксису — рівень наратологічний, що поєднує шари багаторівневої реальності за допомогою синхронно-діахронних зв'язків. Тут неоміфологічний наратив розгортається як оповідання, сюжетну лінію якого спрямовано на досягнення цільового об'єкта (шуканого блага); з напругою «гіпо-гіпер» відбуваються семіотичні перетворення, вона здобуває нові коди і «згладжується», реалізуючись через самоідентифікацію героя, що має свої інваріанти розвитку щодо синтагми сюжету: при актуалізації Я-концепції адресат частково ідентифікується з героєм наративу.

Рівень макроструктурної прагматики надбудовує систему додаткових фреймів, які є метаструктурами для зовнішніх комунікативних процесів між адресантом й адресатом повідомлення, у яких відправник має конкретні цілі. Наявність такої надбудови дозволяє розглядати неоміфологічний наратив як засіб «закамуфльованого програмування» (приписання, переконання, навіювання, спонукання до дії) деякого зовнішнього адресата шляхом звернення до його несвідомого, актуалізації «архаїчної» складової свідомості (наприклад, механізмів аб'єкції), впливу через Я-концепцію героїв наративу тощо.

Структурною складовою неоміфологічного наративу є міфологема, первинна сюжетна схема, кроскультурна ідея, що зустрічається у фольклорі різних народів, яка перейшла з міфу в епос і чарівну казку, що може заповнюватися різним змістом у результаті емоційної рефлексії, певної специфіки перебігу психічних процесів, існуючих соціальних відносин та ін.

В основі міфологем лежить розподіл навколишнього світу на діади й тріади. Головні діади можна вибудувати в певну ієрархію: від «чуттєвих» до соціокультурних. Тріади спрямовано на зрощування, з'єднання протилежностей. У архаїчну епоху виникли найважливіші, засновані на архетипах міфологеми, що згодом сформували всі міфологічні системи давнини й продовжують в імпліцитній формі існувати у сучасній культурі.

Очевидна неоднорідність за змістом та часом формування міфологічного матеріалу зумовлює паралельне існування великої кількості класифікацій, що розрізняються між собою за рядом критеріїв. На наш погляд, досить перспективними є ідеї польських учених А. Ф. Грабського [Grabski, 1996] й Е. Топольського [Topolski, 1998],

згідно концепціям яких міфологічний наратив може бути прочитаний і проінтерпретований, виходячи з аналізу певних історично зумовлених «нашарувань».

Так, підхід А. Ф. Грабського до вивчення неоміфологічних наративів припускає виділення міфологем, що складаються в рамках ієрархізованої вертикальної структури на трьох рівнях історичного знання: «структурному», «культурному» і «подієвому» [Grabski, 1997].

Міфологеми, що склалися на «структурному рівні історичного знання» формують ставлення до конкретних суспільних інститутів, як елементів соціальної структури, що сформувалися на певному етапі цивілізаційного розвитку і відображають особливості пануючих у певний час суспільних відносин. До таких міфологем А. Ф. Грабський відносить етнічні (національні), державні (династичні) і класові (станові). Міфологеми структурного рівня найбільшою мірою затребувані ідеологією через їхню здатність історично обґрунтовувати «статичність» існуючого соціального порядку й забезпечувати реалізацію інтересів пануючих еліт [Grabski, 1996, с. 15]. Разом із тим, вони не вічні й відходять у небуття разом з описуваними ними суспільними інститутами, як тільки останні втрачають свою функціональність [Grabski, 1997, с. 37].

До міфів «культурного рівня» автор відносить «зашифровані в системі культури, властиві винятково їй, способи збагнення часу», які в результаті відповідають за встановлення «меж можливого й неможливого» [Grabski, 1996, с. 2]. «Культурні міфи» відіграють роль історичних архетипів та становлять найбільш глибоке джерело міфотворення. На думку А. Ф. Грабського, міфологеми культурного рівня є «непорушними» для носіїв цивілізаційних цінностей і припиняють існування одночасно із цивілізаціями, які їх породили [Grabski, 1997, с. 37].

Нарешті, чимало міфологем виникає на третьому, «подієвому» рівні історичного знання, де у якості об'єкта міфологізації виступають історичні факти й події (причому, ті, що не обов'язково мали місце в дійсності). Далеко не кожний «звіт» про те, що відбулося, перетворюється на подієвий міф — така метаморфоза відбувається лише в тих випадках, коли історична подія у певний спосіб відбиває позачасові цінності, які сформувалися у рамках міфологем культурного або структурного рівня. А. Ф. Грабський вважає, що подієва канва історії є об'єктивною, і сама по собі таких цінностей не містить. Вони приписуються конкретній події (або ж подія співвідноситься з певною системою цінностей) ззовні через політику, ідеологію, релігію тощо [там само, с. 61]. Подієвим міфом найчастіше користуються для вирішення практичних завдань соціального розвитку, наприклад, при конструюванні певного ідеологічного середовища. Саме до таких міфів адекватно застосовувати звичні для нас марке-

ри вимислу, фантазії або казки, оскільки вони влаштовують людей лише на певний час і піддаються обструкції, як тільки втрачають свою функціональність.

Класифікація Е. Топольського передбачає виділення чотирьох категорій міфологічних наративів:

- «міфи походження», що розповідають про початок світу, народів, держав, до них відносять, у тому числі, і міфи релігійного характеру;
- «міфи, що містять проєкції майбутнього»;
- міфи історіографічні, фактографічні й теоретичні, пов'язані зі структурою професійного історичного пізнання (наприклад, «міф детермінізму»);
- фундаментальні міфи — історично обумовлені — «укорінені способи уявлень про реальність» [Topolski, 1998, с. 207-208].

Відповідно до концепції Е. Топольського, аналіз міфологічного наративу припускає виділення в ньому архетипічної, цивілізаційної, конкретно-історичної, субкультурної і персональної складових. Архетипічний шар пов'язаний із міфологічними «фігурами» колективного несвідомого, цивілізаційний — з еталонними ціннісними нормами й поведінковими стратегіями, закріпленими в культурній свідомості, та мають етноконфесійну природу [Антоненко, 2003, с. 8]. В історичних текстах цей рівень проявляється, як правило, через образи часу та простору, зумовлює характер функціонування суб'єкта в цьому просторово-часовому континуумі. Конкретно-історичний рівень становлять прецеденти, що вплинули на повсякденність суспільства, в якому створюється певний історичний «твір» (корелює з тим, що Ю. М. Лотман називав загальним цитатним планом аудиторії або «образом аудиторії» у тексті [Лотман, 1979]). З погляду Е. Топольського, субкультурний рівень змістовно можна співвіднести із ціннісними орієнтаціями й життєвими реаліями тієї соціальної групи, у рамках якої створювався певний міфологічний наратив. Персональний рівень відбиває індивідуальний міфологічний шар свідомості автора, що забезпечує специфічну своєрідність неоміфологічного тексту і містить певну особистісну ангажованість. Зазначимо, що введення персональної компоненти в теоретичну модель міфологічного наративу дозволяє нейтралізувати протиріччя між персональним міфом З. Фрейда та міфологією колективного несвідомого К. Г. Юнга.

Традиційні міфологічні наративи є унікальними носіями основних змістів, цінностей, норм і правил культури, інтерпретаційних схем, типових соціокультурних сценаріїв, стратегій і програм поведінки. Особливе значення в цьому аспекті здобуває розуміння особливостей функціонування міфологічного (міфоподібного) дискурсу в сучасній культурі й механізмів його присвоєння особистістю: осмислення й інтерпретація неоміфів продукує породження особис-

тісних наративів, які, у свою чергу, організують й упорядковують особистісний досвід.

Аналіз психологічних механізмів багатопланового функціонування неоміфологічного наративу в сучасному суспільстві, актуалізації міфогенезу в різних соціокультурних міфопороджувальних контекстах відкриває перспективи рішення проблеми спадкування значеннєвих і формальних складових архаїчного міфу сучасними наративними конструкціями, пошуку культурно-історичних феноменів, які повертають людину до втраченої синкретивності світогляду, що можуть стати основою формування цілісної картини світу певної історичної епохи.

Так, на думку багатьох дослідників, доцільно артикулювати міф як позаісторичну динамічну багатомірну структуру, втілену (відбиту, укорінену, закарбовану) в особистісному досвіді. Тут доречно навести міркування О. М. П'ятигорського про те, що «міф (як ідея, що має свою область застосування, і як об'єкти, до яких ця ідея застосовується) <...> не було відрефлексовано як структуру свідомості (моєї або чужої) ні в галузі науки, що називається «міфологією», ні в повсякденній свідомості» [Пятигорский, 1996, с. 22].

Чисельні аспекти закарбування міфу в особистісному досвіді (як образно-символічне уявлення, як досвід переживання-розуміння світу, як тип оповідання, як знакова реальність, як структура ритуальної діяльності тощо) можуть розглядатися як в історичній ретроспективі трансформацій міфологічного світогляду, так і в контексті сучасної соціокультурної динаміки міфотворення. При цьому, різні проясни міфологічного вимагають специфічних міждисциплінарних підходів дослідження: феноменологічного, герменевтичного, семіотичного, теорії комунікацій тощо.

Неоміфи (сучасні міфоподібні утворення) формуються в процесі складної ієрархічної взаємодії (в індивідуальній і масовій свідомості) архетипічних засад із результатами багатомірної інтерпретації актуальної реальності. У структурі неоміфологічного наративу можна умовно виділити ембріональний рівень (інваріанти — архетипи) і рівень подальших за часом міфогенних нашарувань (трансформи — типи і кенотипи).

Перший із них містить несвідомі архетипічні підстави міфу, що співвідносяться з колективним несвідомим, детально описаним К. Г. Юнгом. Інваріант — це первинний архетип, базисний алгоритм, що забезпечує високий рівень «поміхостійкості» неоміфу, тобто спрямований на максимальне утруднення у здійсненні будь-яких замін і компенсацій (наприклад, у випадку втрати одного з компонентів міфу).

В інформаційній структурі неоміфологічного наративу також може бути виділено і надлишкову інформацію, втрата якої не змінює

сутності трансльованого міфологічного повідомлення, — це «поверхневий рівень міфу», який має низьку «поміхостійкість», і, внаслідок чого, піддається сильним перекручуванням з боку інтерпретатора. На цьому рівні, більшою мірою детермінованому соціокультурними реаліями, здійснюється перекодування несвідомих елементів у смисло-змістовні, емоційно насичені конструкції, у форму організації й трансляції знань про навколишній світ у вигляді перетворених міфологічних уявлень.

Можна припустити, що архетипи, адаптуючись до «вимог» сьогодення, трансформуються у міфологічні стереотипи (з вираженням раціональним базисом) і кенотипи. Так, масова свідомість «пристосовуючи» архетип до змін у соціальній реальності, породжує чисельні ілюзії й «видимості»: архетипічні образи втілюються в міфологічні стереотипи, які вже несуть на собі відбиток людської індивідуальності, значимі риси історичної епохи, драматизм конкретних політичних подій тощо.

Таким чином, системний підхід до дослідження психологічних особливостей неоміфів повинен базуватися на цілісному уявленні про сучасне міфотворення з урахуванням природних підстав даного процесу (традиційних передумов міфогенезу), а також усієї сукупності чинників, що сприяють виникненню й поширенню різних неоміфологічних конструктів у інформаційному суспільстві.

Сучасний неоміф створюється заново як конкретно-історична форма існування міфу в новий час, тобто, неоміфологізм не пропонує нового тлумачення міфу, а показує його нове проживання в нових обставинах, «щоб ще раз розіграти всю силу міфу поза згасаючих міфологій, підхопити її в правилах іншої гри» [Нанси, 2000, с. 5].

Сам термін «неоміфологізм» було запропоновано Є. М. Мелетинським [Мелетинский, 1994] для артикуляції реміфологізації культури й літератури минулого століття. Відповідно до його поглядів, категоріальною рисою сучасного неоміфологізму є принцип транспонування, спрямований не тільки на нову редакцію міфологічних ознак, але й на їхнє «перенесення» у нові місце-час.

Так, з погляду Л. В. Погребної, відтворюючи загальні ознаки міфу, неоміфологізм може реалізовувати їх через наступну систему параметрів:

- свідоме настановлення на міфотворчість, пролонгування міфу в область онтології, створення паралельного інваріанту власної долі або альтернативного варіанту долі героя;
- принципово нова міфопороджувальна ситуація, яка враховує, що архаїчний міф, як невід'ємна складова свідомості, поєднає адресата й автора, а не просто спрямована на ідентифікацію архаїчного міфу в сучасності;

- пародіювання центральних ситуацій і персонажів міфу (заміна міфотворення глобальною брехнею, маніпуляціями, висвітлення космогонії як фокуса, метатеза культурного героя і трикстера);
- заміна тези «про рівноправність ментального світу і світу реальності» твердженням «про єдність вигаданого й реального світів»;
- реставрація самих схем архаїчного мислення, що знаходять статус первинних у формуванні стратегій поведінки і ставлення до реальності;
- семантизація або ресемантизація традиційного фетишу або випадкового матеріального об'єкта як місця сполучення світів реального та ментального, архаїчної епохи та сучасності, введення у сучасний літературний твір міфологічного персонажу, або ситуації, що співвідноситься із міфологічним прототипом [Погребная, 2006].

Таким чином, неоміфологізм може виступати як якість, що характеризує особливості змісту неоміфу, і як сукупність принципів і прийомів, що породжують цю якість (у вузькому значенні неоміфологізм розуміється як набір стилістичних прийомів у сучасній літературі й мистецтві).

Рецепція неоміфологізму в епоху постмодерну наділяє його статусом як художньої системи, так і дослідницької стратегії, що базується на технологіях породження міфологічного змісту. Під неоміфом у вузькому значенні розуміється особлива жанрова форма художньої умовності, відзначена введенням окремих міфологічних мотивів або персонажів у тканину реалістичного оповідання та збагаченням конкретно-історичних образів універсальними смислами й аналогіями.

У неоміфологізмі ідентифікуються два основні напрямки породження неоміфу: аналогізуючий (метонімічний) і метафоризуючий (спосіб міфологічної реставрації), що співвідносяться відповідно з різними теоріями первісного мислення (партипаційною, шлях міфологічних аналогій, і метафоризуючою, шлях міфореставрації). «Міфореставрація — метод аналізу фольклорного або художнього тексту, що включає виявлення в ньому міфологічної свідомості, визначення дії законів міфотворчості, установлення ступеня міфологічності тексту», — так визначає сутність даного підходу до аналізу тексту С. М. Телегін [Телегін, 1994].

Таким чином, перший спосіб породження неоміфу спрямований на встановлення аналогій між світом неоміфологічного наративу і конкретним архаїчним міфом (між сучасними героями, сюжетними ситуаціями і персонажами та сюжетами архаїчного міфу), другий — на актуалізацію загальних схем і закономірностей архаїчного мі-

фологічного мислення шляхом організації сюжету на зразок юнгіанської «індивідуації», введення міфологічних персонажів, семантизації або ресемантизації символу або фетишу, актуалізації міфологічної ситуації, спрямованої на відтворення загальної закономірності, схем, епізодів не окремого архаїчного міфу, проактуалізованого у своїй конкретиці, а загальної вказівки на міф як вмістище архетипів.

На рівні сюжетної організації тексту цей шлях знаходить втілення у відтворенні ритуальних схем (ініціації, «індивідуації», «біографії» міфологічного персонажа), на рівні образної системи — в семантизації і ресемантизації символів, персонажів, ситуацій, репрезентуючих міфологічну реальність [Погребная, 2006].

У цьому зв'язку Є. М. Мелетинський пропонує поняття «сюжетних архетипів», що становлять одиниці «сюжетної мови» світової літератури [Мелетинский, 1994]. При дослідженні проблематики міфогенних наративів ці універсальні категорії дозволяють установлювати нові зв'язки між літературними явищами (архетипічні співвідношення космосу і хаосу, світового древа і світового храму, батьківського й синівського начал тощо). Зазначені вище шляхи породження неоміфологізму спрямовані на подолання лінійності часу, на перехід до передчасового стану.

Характерною рисою сучасного неоміфу є спрямованість не на саму космогонію, а на її ритуальне відтворення (положення суб'єкта у світі, створеному й упорядкованому міфом, підтримується за допомогою ритуалу). Початковий статус першопричини в неоміфологізмі знаходить сама творяща свідомість, що пропонує альтернативний інваріант космогонії, тобто альтернативний інваріант світу. Однак за межами створеного й упорядкованого (персонажем й/або автором) світу знаходиться не хаос, а світ поза неоміфом.

Сюжетна організація сучасного неоміфологічного наративу містить аналогії розвитку долі персонажа з певним архаїчним зразком, звертається до деякого типологічного набору етапів життя епічного героя, представлених у вигляді «біографії» або процесу «індивідуації». Зберігаючи тяжіння до архаїчного міфу, неоміф прагне також до деякого інваріанту односторонності, звертаючись до прийому «двійництва» (*рос.* двойничества) або різних форм авторської присутності.

У неоміфологічних наративах циклічність й зворотність часу може трансформуватися у фактор простору, відбувається «опросторювання» часу. Аберація лінійної темпоральності, спрямована на її подолання, досягається в неоміфі шляхом введення персонажів із різною темпоральністю, шляхом установлення за допомогою символів й ієрофаній комунікації між емпіричним світом і світом «вічності», між альтернативними версіями світу.

Подолання лінійності часу може досягатися й самим фактом створення неоміфу, занурюючись в який спочатку автор, а потім

реципієнт випадає з ходу лінійного часу, виявляючись у світі іншої темпоральності. Неоміфологізм постмодерну відчужує сакральне в область профанного, а космічне в область авантюрного (як і сам архаїчний міф по мірі трансформації в епос).

Таким чином, зміст неоміфологічного транспонування — сюжет, що вибудовується за моделлю «індивідуації», введення фантастичних міфологічних персонажів й/або ситуацій, семантизація й ресемантизація символу або ієрофанії як засобу встановлення комунікації між передчасним світом міфу і світом нового літературного нарративу — визначається необхідністю адаптації до неоміфу базисних ознак архаїчного міфу: тотожності вимислу й правди, передперсональності героя, циклічності часу тощо.

Неоміф затверджує наявність альтернативного інваріанту реальності, рівноправного зі світом поза межами міфу. Тяжіння міфу до однорегійності вирішується в неоміфі через метатеку або ототожнення культурного героя й трикстера, читача й автора. У неоміфологічний нарратив вписані також прийоми й принципи його формування і трансляції, оскільки саме вони забезпечують потрібний ракурс втілення й сприйняття змісту неоміфу.

Численні дослідники цієї проблеми найчастіше спрямовують свою увагу на три основні типи неоміфологізмів. Перший тип — це авторитарний міфологізм, притаманний тоталітарним ідеологіям із характерними для них образами вождів, пропагандистськими емблемами й гаслами. Другий — вульгарний міфологізм, типовий для різних галузей масової культури, зафіксований в образах кінозірок, фотомоделей, героїв детективів і бойовиків, а також у рекламних кліше, словесних штампах тощо. Третій тип — авторський міфологізм (модерністський), який міцно вкорінився у культурі ХХ ст. і «виражає безсилля й незначущість особистості перед натиском відчужених, надособистих структур навколишнього суспільства або власної підсвідомості» [Епштейн, 1987, с. 350].

Утім, незважаючи на істотні розбіжності, ці міфологізми є носіями загальних «схем», які або індиферентні до індивіда, або відкрито протистоять йому, персоніфікуючи владу соціальних законів, космічних стихій, психічних інстинктів. Отже, ці неоміфологізми не виконують «основної функції» міфології, яка, на думку Є. М. Мелетинського, «є орієнтованою на подолання фундаментальних антиномій людського існування, на гармонізацію особистості, суспільства й природи» [цит. за «Философский энциклопедический словарь», 1983, с. 377].

Позаособистісний характер традиційної міфології забезпечував їй гармонійну відповідність культурному стану первісного колективу, з якого особистість ще не виділилася. Різноманітні спроби відтворити або створити деперсоналізовану, масову неоміфологію позбавляють її основної властивості — «цілісного характеру, здатно-

сті всебічно втілювати духовне життя нового культурного суб'єкта, яким замість людської маси стає індивід» [Епштейн, 1987, с. 351].

З позицій вище викладеного актуальним завданням психологічної герменевтики є ідентифікація міфологічної цілісності у сучасній культурі, пошук культурно-історичних феноменів, що повертають людство до втраченого синкретизму свідомості, мислення, самовираження.

Для позначення культурних модусів, що претендують на цей статус, у науковій літературі зустрічаються різні варіанти, на наш погляд, досить несподіваних дефініцій: «новий автобіографізм», «неосентименталізм», «есеїзм», «актуалізм», «неотрадиціоналізм».

Відповідно до концепції М. Н. Епштейна, «есеїстичне прагнення до цілісності, до об'єднання різних культурних рядів, виникло на місці централізуючої тенденції, що раніше належала міфологічній свідомості» [цит. за «Мифы народов мира», 1980, с. 349].

Досліджуючи есе у парадигмі психологічної герменевтики, ми намагалися насамперед виявити ключові особливості есеїстичного дискурсивного мислення (що припускає характерну для нього специфічну модель відносин між тим, що означається, і тим, що означає). Зіставлення цих особливостей з базовими властивостями міфологічної свідомості (що об'єктивуються через традиційні міфологічні наративи) дає нам змогу осмислити засади концепції М. Н. Епштейна [Епштейн, 1987].

Щоб розв'язати цю проблему, зупинимось на основних теоретичних підходах до розуміння есеїстичного наративу; особливостях виникнення есе; його жанроутворювальних складових, що перебувають у двосторонньому зв'язку з основними атрибутами есеїстичного мислення. Дійсно, у наративних тенденціях культури ХХІ ст. багато вчених відводять есеїзму провідну роль. У сучасних дослідженнях есеїстичного наративу чітко простежується багатоаспектний підхід до його вивчення, що свідчить про поліфонійність есе.

У повсякденному розумінні есе (фр. *Essai* – досвід, проба, нарис) – невеликий прозаїчний текст, що виражає підкреслено індивідуальну точку зору автора. Жанрові джерела есе беруть свій початок з епохи зародження мистецтва від традиційних міфологічних наративів (через «фантастико-генетичні пояснення світу» [Поспелов, 1972]), потім проявляються в грецькій античності у вигляді діалогічного начала (серйозно-сміхового), більшою мірою в народній творчості.

Есе як жанр (так само, як і його назва) виник у Франції наприкінці епохи Відродження, у своєму характерному вигляді сформувавшись у творчості М. Монтеня, який 1580 року випустив літературну працю «Les Essais» («Досвіди»). На думку О. П. Зикової, «індивідуалізація образу людини захопила й перебудувала всі жанри ренесан-

сної літератури. Есе як самостійний жанр з'являється в цю епоху, індивідуалізація сприйняття лежить в його основі» [Зыкова, 1980].

М. Монтень уважав своє знання настільки обмеженим, що будь-яке обговорення того або іншого питання повинно було сприяти відкриттю в ньому самому чогось нового. Головним предметом свого дослідження Монтень вважав самого себе — хотів довідатися, що він за людина, і через себе пізнати природу всього людства [там само].

Слід зазначити, що подібний жанр існував і на Сході — в Японії, причому він з'явився там набагато раніше, у Х ст., під назвою «дзуй-хіцу». Його засновницею вважають Сей-Сенагон (фрейліну імператора), що назвала свій літературний твір «Записки в узголів'ї» [див. Сэй-Сенагон, 1999].

Спрямованість слова на самого себе, на «самого мовця» — визначальна ознака есеїстичного жанру, однією з основних складових феноменальності якого є те, що індивідуум обґрунтовується самим собою. Есе виражає свого роду циклічність: його кінцівка збігається з його початком (індивід «виходить» від себе і до себе повертається). У наративах цього жанру особистість (автор) сама визначає себе, однак при цьому вона ніколи не може бути повністю визначеною: як суб'єкт вона щоразу виявляється більшою за себе як за об'єкт, і наступного моменту вона знову об'єктивує своє буття, знов-таки не вичерпуючись ним [Эпштейн, 1987].

На сьогоднішній день актуальна ситуація дослідження есе характеризується паралельним існуванням суперечливих підходів до розуміння його сутнісних характеристик. Зокрема, Д. Лукач вважає, що цей жанр є вторинним, він «нічого не створює за допомогою творчої уяви» [Lukach, 1974, с. 69]. Протилежну думку обстоює Дж. Броуді, стверджуючи, що есе «відтворює людський вигляд епохи» [Brody, 1998, с. 100]. Ряд зарубіжних довідників трактують есе як щось таке, що не підпадає під жодну дефініцію. Так, у «Словнику світових літературних термінів» стверджується: «Що таке есе, ніколи точно не було визначено» [Scott, 1980], а в «Довіднику загальноживаних літературних термінів» підкреслюється, що «есе не може бути зведене до жодної дефініції» [Dictionary of ..., 1970 с. 106].

Гносеологічною основою есе, згідно з Т. Адорно, є «сумнів» і «бунт»: сумнів у правильності наукових методів і бунт проти існуючої системи цінностей. Оскільки неправда є інституційованою у системі суспільної влади й догматичної науки, то в есе розум, що пізнає, — це суб'єктивне зусилля, спрямоване на подолання неправди. Адорно вказує на внутрішню «безпритульність» есе, яка, на його погляд, означає «необмежену волю думки» [цит. за Дурова, 1996, с. 16].

Відповідно до поглядів М. Н. Епштейна, «у глибині есе закладено певну концепцію людини, що і надає єдність усім тим ознакам жанру, які перераховуються в енциклопедіях і словниках: невеликий об-

сяг, конкретна тема й підкреслено суб'єктивне її трактування, вільна композиція, схильність до парадоксів, орієнтація на розповідне мовлення тощо» [Епштейн, 1987, с. 334]. Суть цієї концепції М. Н. Епштейн (услід за Монтенем) визначає в такий спосіб: людина — носій не знань, а думок.

Дослідник наголошує, що есе оперує саме метафізичними питаннями, які можуть бути задані тільки так, щоб і сам той, хто запитує, «потрапляв під запитання». Таким чином, розгляд метафізичної проблеми крізь призму індивідуально-авторської свідомості, проведений на фактологічній основі (причому не тільки на матеріалі суто «зовнішніх», «об'єктивних» фактів, а й фактів внутрішнього, духовного досвіду), є однією з основних жанроутворювальних ознак есе.

Наступним ключовим чинником є міжжанровість, міждисциплінарність есе, однак за умови неухильного збереження есеїстичної «внутрішньої міри», що М. Н. Епштейн розуміє як авторський сумнів у непохитності результатів пізнання дійсності. Тож, персоніфікуючи свої світоглядні позиції, автор есе безперервно верифікує усталену «правду» про світ [там само].

У контексті вище сказаного актуальним залишається питання: на яких підставах ряд дослідників наполягають на тому, що есеїстика, котра є за своєю суттю антиміфологічною (виникає з авторської рефлексії), бере на себе ту функцію консолідації різних галузей культури, що в давнину виконувала міфологія. Щоб розв'язати означену проблему, детальніше зупинимося на ідентифікації спільних і відмінних атрибутів есеїстичного та міфологічного мислення.

Так, на думку М. Н. Епштейна, феноменальна особливість есеїстичного мислення полягає в тому, що цілісність створюється не виключенням (відчуженням) особистості, як у неоміфологічних конструктах, а «поступовим її саморозкриттям, опануванням усіх способів світорозуміння як можливостей її власного зростаючого буття» [там само, с. 351].

В есе чітко простежується збіг загальної ідеї і чуттєвого образу (ключова характеристика міфологічного мислення), однак ця тотожність не є первинною: ідея не персоніфікується в образі (що є визначальною властивістю міфологеми), а вільно поєднується з ним (як сентенція і приклад, факт і узагальнення). Яку кількість образів не використовував би автор в есеїстичному наративі на підтвердження певної думки, вони ніколи не зможуть бути тотожні їй, і скільки не залучалося б понять для інтерпретації конкретного образу, вони також не зможуть до кінця його вичерпати. Ця перманентна напруга, неповнота, «несамодостатність» есеїстичного мислєобразу (він вимагає все нових і нових «показів» з боку образу і все нових і нових «доказів» з боку поняття) і провокують його саморозвиток.

Отже, в есеїстичному мисленні поняття й чуттєвий образ уже виділилися з міфосинкретичної тотожності, оформилися у самостійні реалії, які нескінченно «пояснюють» одна одну, але ніколи не зливаються остаточно. І якщо складові міфологеми пов'язані синкретично, то в «есеї» (есеїстичному мислеобразі, за М. Н. Епштейном) вони поєднуються не єдино-обов'язковим способом (через особистісний досвід автора).

Очевидно, що есема може нескінченно наближатися до міфологеми (свого «граничного» мислеобразу), однак ніколи не може повністю збігтися з нею, будучи породженням рефлексивної свідомості, що «не видає поняття за образ, образ за дійсність, не стверджує їх тотожність як аксіому, але припускає як гіпотезу. Есеїстична свідомість, залишаючись відкритою і творчою, не піддається спокусам псевдоміфологізування, вона розкриває сам процес своєї діяльності — і водночас не впадає у нескінченну рефлексію, а знімає її через образи, розширені до узагальнень. При цьому проміжні ланки не приховуються, вони опосередковують гранично часткове і гранично загальне. Есема — це потенційна міфологема, показана у своєму зростанні» [там само, с. 361].

Можна припустити, що механізм породження есеїстичного мислеобразу у зворотному порядку відтворює процес розщеплення міфологеми на поняття й образ при деміфологізації свідомості, коли міф метафоризувався, перетворюючись на інакомовність (рос. иносказание). Так, відповідно до поглядів О. М. Фрейденберг, кризу синкретивності (що виражається в процесі метафоризації міфу) можна охарактеризувати в такий спосіб: «Старий образ — це образ міфологічний, конкретний, з однимірним одиничним часом, із застиглим простором, нерухливий, без'якісний і результативний, тобто «готовий» без причинності й становлення. Ось цей самий образ починає набувати ще й другого значення, «іншого» <...>. Інакомовність образу має поняттєвий характер: конкретність набуває рис, які відхиляються, одиничність — рис багаторазовості...» [Фрейденберг, 1978, с. 189].

Серед загальних властивостей есеїстичного і традиційного міфологічного наративу також можна виділити «правдивість». Є. М. Мелетинський і С. О. Токарев підкреслювали, що зміст міфу сприймається первісною свідомістю як цілком реальний [Мифы народов мира, 1980, с. 13]. Відповідно до концепції М. Н. Епштейна, есеїстичні мислеобрази є істинними не умовно, а постійно підтверджуються досвідом авторського життя. Для визначення есеїстики можна висунути тезу «Правда як жанр» [Битов, 1998, с. 418]: правда про себе, свою сутність, пошуки, сумніви, втрати і здобутки.

Есеїстичний наратив подібно до міфологічного, не тільки поєднує загальну ідею з чуттєвим образом, а й синтезує їх із навколишньою реальністю. Однак цей синтез абстрактного, конкретного і реально-

го в есе має більш вільний, рухливий характер. Тут мається на увазі не «вища реальність», до якої причетні всі члени колективу, а реальність особистісного досвіду, що є достовірною лише остільки, оскільки свідомо підкреслює свою обмеженість і відносність. На відміну від традиційного міфологічного наративу, есе розгортається в ситуації культурної диференціації, коли поруч із думкою автора існує величезна різноманітність інших думок, які також включаються в есе у вигляді спільних думок або сумнівів (рос. *со-мнений* або *сомнений*).

«Сумнів — це ніби совість думки, її усвідомлення власної неостаточності, відносності, що визначається новим, більш рухливим, ніж у міфі, співвідношенням суб'єкта й об'єкта. Між ними вже не тождність, а простір припущення й можливості, в якому есеїстична істина розкриває себе. Об'єктивність досягається не відмовою від суб'єктивності, а повним визнанням і виявленням її як такої <...>. Але так і досягається справжнє знання — через визнання його неповноти, через думку, до якої додається сумнів» [Философский энциклопедический словарь, 1983, с. 354].

Настановна на мислеобразну цілісність розкриває ще одну істотну схожість між міфологічним наративом і есе — парадигматичний спосіб організації тексту. Відповідно до поглядів К. Леві-Строса, конструкцію міфологічного оповідання становлять пучки відносин, у результаті комбінації яких і формуються значеннєві одиниці. Леві-Строс вважав, що структура міфологічного наративу має не відособлене значення щодо змісту — вона сама є укладеним у логічну форму змістом, який слід розуміти як властивість реальності [Леві-Строс, 1985, с. 9]. У своєму відомому аналізі міфу про Едіпа дослідник показав, що міфологічний текст може читатися не тільки по горизонталі (як послідовність викладених у ньому подій), але й по вертикалі (де ряд подій стає варіацією певного інваріантного смислу) [Леві-Строс, 2008, с. 19].

Безумовно, парадигматична побудова традиційного міфологічного оповідання не усвідомлюється його носієм, її може виявити лише дослідник. В есе автор може рефлексувати свої наміри щодо структури створюваного наративу. Спочатку структура есе представляла собою каталог, перелік різноманітних суджень, що стосуються одного або декількох фактів, які у свою чергу підтверджували певне судження. Цю есеїстичну парадигматику, що скасовує часову послідовність, у явному вигляді можна простежити в китайських і японських дзуйхіцу. Як ілюстрацію наведемо уривок із «Записок в узголів'ї» Сей-Сенагон «Те, що дороге як спогад»:

«Засохле листя мальви. Іграшкові речі для ляльок. Раптом помітиш поміж сторінками книги колись закладені туди шматочки бузкового або пурпурного шовку. У тужливий день, коли ллють дощі, зненацька знайдеш старий лист від того, ким ти колись дорожив. Віяло «кажан» — пам'ять про минуле літо» [Сэй-Сенагон, 1999, с. 106].

Очевидно, що частини цього тексту не пов'язані ні часовим, ні причинно-наслідковим зв'язком, але співвідносяться як варіанти одного інваріантного смислу (те, що дороге як спогад), який винесено у заголовок. Таким чином, можна стверджувати, що стовпчики значимих елементів, які можна виділити з міфологічного наративу в процесі структурного аналізу, в композиційній схемі есеїстичних текстів існують від початку.

Можна припустити, що саме така специфічна парадигматика зумовлює жанроутворювальну стислість есе й міфологічного оповідання порівняно з наративними формами «лінійного» типу (епопею, романом), для яких часовий фактор є обов'язковою атрибуцією розвитку подій. «Якщо для оповідальних жанрів основна одиниця — подія, те, що відбулося у певний момент часу, то для «пояснювальних», якими є міф і есе, — звичай, те, що відбувається завжди, властиво тій чи іншій людині, народові, укладові життя. Тут істотно не те, що було одного разу, а те, що буває взагалі, регулятивний принцип індивідуальної або колективної поведінки» [Епштейн, 1987, с. 356].

На думку М. Н. Епштейна, міфологічний наратив оперує переважно «прецедентами», якими минуле задає зразок сьогоденню, а есе — «прикладками», за допомогою яких сьогодення використовує минуле. Якщо в міфологічному оповіданні опис обряду постає як норма (що регулює поведінку колективу), то в есе «ніби здійснюється саморегуляція авторської особистості, «вдача» якої не стільки описується як зразок, скільки досліджує й перетворює себе за допомогою даного опису-міркування, самовизначається через порівняння з характеристиками інших людей, часів і народів, виявляється у своїй нездійсненності й відкритості перед майбутнім» [там само, с. 357].

Однак виділені вище диференційні ознаки есеїстичного і міфологічного наративів, на наш погляд, ніяк не можуть знецінити їхню об'єднувальну спрямованість на звичай як на один із найбільш цілісних модусів культури, що охоплює різноманітно можливі, багаторазові патерни проявів колективу й індивіда.

«Есеїзм — це і є щось подібне до «гуманістичної міфології», причому не просто гуманізованої, а зародженої у самому лоні гуманізму, у надрах тієї епохи, де розклалися останні органічні залишки міфології старого зразка» [там само, с. 376].

Отже, як підсумок, можемо виділити ряд істотних ознак, що зближують есе з традиційними міфологічними наративами:

- поєднання чуттєвого образу і загальної ідеї оповідання;
- «правдивість» мислеобразів (включеність у реальність);
- парадигматична організація наративу;
- ритуальність (тематична орієнтація на обряд, звичай, традицію).

Разом із тим важливо підкреслити, що саме спільність цих культурних феноменів одночасно розкриває й ряд їхніх фундаментальних розбіжностей, зумовлених синкретизмом міфологічного й синтетичним характером есеїстичного мислення:

- рухливість складових есеми на відміну від їх сталості в міфологеми;
- авторський (особистісний) досвід в есемі («достовірність лише в момент теперішнього») протистоїть позаособистісному характерові міфологем (мислеобраз належить до вищої реальності, звідси абсолютна достовірність, правдивість);
- парадигматична структура міфологічного наративу формувалася несвідомо (її було виявлено лише в процесі аналізу міфологічного матеріалу), тоді як автор, створюючи есе, може рефлексувати свої наміри щодо структури наративу;
- якщо традиційний міфологічний наратив транслює сакральний зразок (ритуал), то в есе він осмислюється як звичай (один з багатьох).

Таким чином, однією з форм фіксації життєвого досвіду в неоміфологічному дискурсі є есеїстичний наратив, виразна виділеність авторського Я і загальна культурна розщепленість (рос. расщепленность) якого зумовлюють формування нової, складної за своєю конфігурацією, цілісності, що як пізнавально-творчий феномен відкриває широкі перспективи для розвитку особистості в сучасній культурі.

1.5.4. Психологічні особливості відображення життєвого досвіду в Інтернет-щоденниках

Поява Інтернету дала людям небачені і незвідані раніше можливості доступу до інформації про буденні та небуденні події, що відбувалися в навколишньому. Але найважливішою заслугою всесвітньої мережі, на думку блогерів, є можливість вільно поширювати власну інформацію, роблячи її доступною для значної частини населення земної кулі. Потреба людини в самовираженні й висловлюванні своєї думки отримала в Інтернеті щонайпотужніший сплеск у вигляді численних форумів, чатів, гостьових книг тощо. Одним з наймасовіших феноменів на сьогоднішній день є блоги і об'єднуюча їх в єдину систему блогосфера. Блогосфера — це щоденник епохи, а блоги — його сторінки.

Щойно з'явившись у блогосфері у 1992 році, вони привернули увагу науковців-дослідників, зокрема таких авторів, як М. С. Уваров (1998), Д. Сулер (1998), Р. Кастель (2000), К. С. Пігров (2002), І. В. Кузін (2002), Р. Лейбов (2003), К. Кобрін (2003), М. А. Алізар (2004), Є. Горний (2004), А. Носік (жанрова специфіка блогів 2005), М. Котін (2005), Т. О'Рейли та ін. Дослідження проводяться в першу

чергу в ЗМІ, як постійному джерелі інформації та обміну думками. Вони значно випереджають дослідження психологів, філософів, лінгвістів, психолінгвістів, соціологів, які досліджують блогосферу — блоги — блогерів як новий феномен.

Блог (англ. blog, від «Web log» — «мережевий журнал або щоденник подій») — це веб-сайт, основним вмістом якого є тексти, що регулярно додаються, зображення або мультимедіа. Він, як правило, має нарративну форму, оскільки відображає життєві події з урахуванням їхньої послідовності. Основними ознаками блогу є дискретність, відвертість, нелінійність, розгалуженість інформації, динамічність, відсутність централізованості та ієрархії в організації змісту (нон-селекція, колаж), безцензурність. Жанрова характеристика блогу складається з «душевної розмови», «базікання», «світської бесіди», «літературної сповіді», «літературної проповіді», рідше кається чи розкаювання в чомусь. Самопрезентація у блогах складається із самоопису, малюнків, он-лайн тестування, фотографій, цитування відомих авторів, особистого ставлення до обговорюваної теми, власних віршів тощо.

Дуже часто в дослідженнях іде мова про блоги не як про емпіричну сукупність «інтернет щоденників», а про блог як жанр. Публічний блог став доступним та невичерпним інформаційним ресурсом, за своєю сутністю він набуває статусу приватної інтелектуальної власності. І. Каспе у своїх дослідженнях «приватного» та «публічного» намагалась з'ясувати як конструюється — реконструюється — перекаструюється «інтелектуальна приватність». Так, приватною вважається зона, за межами якої залишаються «влада», «соціальні норми», «громадські домовленості», «інтерсуб'єктивна реальність», «кимось унормована мова» [Каспе, 2007]. Більшість блогів за своїм облаштуванням нагадують власний «будиночок» (симбіоз будинку та телевізора) з усіма зручностями. Пропаганду «віртуального будинку» як актуального простору блогера поділяють не всі, так, на слушну думку Ю. Лотмана, такі «віртуальні будинки» нагадують «булгаківський дім» з відповідними наслідками [Лотман, 1996].

Але, які б суперечливі думки не висловлювали автори, функціональними особливостями блогів є:

Комунікативна — ця функція зводиться до того, що люди ведуть або читають блоги заради спілкування з цікавими людьми. Хоча, в першу чергу, це можливість сказати щось один раз так, щоб це почула «вся» блогосфера.

Самопрезентаційна — ця функція блогів полягає в тому, що їх автори постійно займаються в них публічною самопрезентацією, переймаються своїм моральним удосконаленням і самоусвідомленням, піклуються про своє духовно-моральне життя, про свою соціалізацію, тобто життєдайно «функціонує ресурс» життєтворчості.

Тут відображення життєвої події у слові стає структурованим упорядкуванням життєвої ситуації. Саме слово відкриває нові смислові «території». Самопрезентація життєвого досвіду в блогах є цілісним утворенням, яке може бути основою для прояву різноманітних індивідуально-психологічних якостей особистості. Таким чином, самопрезентаційна функція несе в собі ознаки функції *розвивальної*.

Розважальна — «культурно-ігрова» — ця функція веде до веселого гаюння часу, особливо, якщо люди з яких-небудь причин обмежені в інших засобах розваг, чи мають досить багато вільного часу.

Функція встановлення та утримання соціальних зв'язків — ця функція дозволяє підтримувати соціальні зв'язки, що розірвалися в реальному житті, і краще та регулярніше дізнаватися про своїх знайомих.

Мнемонічна — як і в традиційному класичному паперовому щоденнику, блог, окрім нових функцій, зберігає функцію мемуарів, тобто, докладних записів подій свого минулого життя. Блогери створюють щось на кшталт відкладеної комунікації із самим собою.

Саморефлексивна — тут блог надає можливість своєму автору створити образ віртуального «Я», можливо, такого, до якого він прагне. Деякі блогери відзначають, що публічність блогу вимушує їх продовжувати його вести, а також, вчитися більш грамотно структурувати свої думки, що допомагає їм і самим краще зрозуміти події, що проживаються.

Психотерапевтична — ця функція блога, може передбачатися наперед, або буде усвідомлена в процесі ведення записів з метою «вихлюпнути емоції», «викласти наболіле», «заспокоїти нерви» тощо. Дана функція різниться від класичного щоденника тим, що скаржишся чи радієш не сам собі, а скаржишся на життя майже всім одразу й отримуєш у відповідь заспокійливу інформацію. Якщо розглянути зміст регулярних діалогів у співтоваристві користувачів віртуальних мереж, то такого типу транзакції є однією з найбільш популярних форм спілкування. Один «клієнт» скаржитися на життя, а інші «клієнти» його втішають. Ведення блогу, як вважають науковці, концентрує і прискорює процес видобування досвіду із «потоків життя» [Інтернет ресурс *дневниковых, мемуарных, автобиографических статей*].

На думку С. Б. Борисова до зазначених вище функцій слід ще додати функції *культурної пам'ятки*, тобто блог зберігає відбиток події індивідуального життя; функцію *заповіту*, із зверненням до «розуміючого» читача («нехай почитають після моєї смерті»); *квазідіалогову* функцію, яка дає змогу виговоритися у блогі; *гігієнічну*, очищуючу функцію, а саме нам періодично необхідно розвантажувати пам'ять від несуттєвих дрібниць, подробиць і деталей; *літературно-творчу* функцію, «тобто так чи інакше, автор блогу стає — хоче він цього чи ні — свого роду творцем» [Борисов, 2002].

Коли блогер розпочинає вести блог, він ще не усвідомлює, яку функцію буде виконувати Інтернет-щоденник і яку мету перебування в Інтернеті він буде переслідувати. Часто блог виконує декілька функцій, а іноді майже всі за винятком окремих. Розуміння та усвідомлення даного процесу відбувається поступово і залежить від набутих віртуальних контактів та тем і коментувань інших, які потребують інформаційного маневрування між постами та життєвими фактами.

З огляду на те, що блог виконує не одну функцію і знаходиться у так би мовити «залюдненому» середовищі, ми хотіли з'ясувати, чим для блогера є блог? Ми припускали, що поскільки він виконує декілька функцій, то і відповідей від одного блогера на наше питання може бути декілька. Тому, вибір дійсно не обмежився одним визначенням.

В опитуванні взяло участь 120 блогерів. Встановлювати вік, стать, освіту ми не мали на меті тому, що дослідження в Інтернеті не можуть бути достовірними за цими параметрами. Реєструючись в Інтернеті, людина владна змінити всі ці параметри, включно зі змінною зовнішності (аватарка). Нас цікавив лише один факт із життя блогерів: чи є вони постійними мешканцями блогосфери? У наведеній нижче таблиці (Таблиця 1) подано відповіді блогерів на поставлене запитання та співвіднесено їх із функціями нарративу, що були схарактеризовані Н. В. Чепелевою [Чепелева, 2004].

Таблиця 1

Визначення, чим для блогера є блог, та нарративні функції, які він виконує

Визначення блогерів «що для Вас є блог?»	Функції нарративів у цих блогах	Кількість відповідей
«Маячна душа»	інформуюча, розважальна	57
«По той бік добра та зла»	інформуюча, упорядкувальна, реконструююча	10
Потік життя	інформуюча, розважальна, переконуюча	54
Самотність у натовпі	об'єктивує власну суб'єктивність, упорядкувальна (літературна сповідь)	73
Самотність над натовпом	об'єктивує власну суб'єктивність, переконуюча (літературна проповідь)	89
Самопізнання через когось (самоіншування)	інформуюча (копіювання чужих смислів), упорядкувальна, темпоральна	48
Органайзер хаосу свідомості	упорядкувальна, смислоутворююча, темпоральна, захисна	41

Життя всередині себе	сміслоутворювальна, конституювальна, захисна	89
«Душепечитель» — часте використання слів інших — протонаративів	упорядкувальна, сміслоутворювальна, конституювальна, трансформуюча, захисна	26
Духовний шлях, шлях осмислення	інформуюча, упорядкувальна, сміслоутворювальна, конституювальна, трансформуюча, захисна	12
Діалог з «Я»	інформуюча, упорядкувальна, темпоральна	12
Текстова «капсула часу»	інформуюча, упорядкувальна (низький рівень)	92
Кристалізатор цінностей	інформуюча, упорядкувальна, сміслоутворювальна, конституювальна, трансформуюча	13
Мода на світську сповідь	інформуюча, упорядкувальна, сміслоутворювальна, конституювальна, трансформуюча, розвивальна	7
Мода на світську проповідь (лідер прогресивної думки)	інформуюча, переконуюча (літ. проповідь), сміслоутворювальна, конституювальна, трансформуюча, розвивальна	99
Тусовка	інформуюча, розважальна, розвивальна (суб'єкт нової формації)	96
Імідж/показуха	інформуюча, переконуюча (літ. проповідь), темпоральна	69
Гра/спектакль/кепування	інформуюча, переконуюча (літ. проповідь), темпоральна, захисна (приховування за масками)	76
Графоманство	інформуюча, упорядкувальна, сміслоутворювальна, темпоральна, розвивальна (навички письма)	57
Естетичне чуже як забуте своє	упорядкувальна, сміслоутворювальна, темпоральна, конституювальна, розвивальна (пошук слів)	15
Щоденник як джерело емоційної підтримки	упорядкувальна, сміслоутворювальна, трансформуюча, темпоральна, конституювальна (спостереження за перебігом відгуків у френд-стрічці)	46
Емоційний сплеск/відстійник вражень	інформуюча, переконуюча, темпоральна, захисна	72
Літопис особистого життя	інформуюча, упорядкувальна, трансформуюча, темпоральна, сміслоутворювальна, конституювальна, розвивальна	108

Політ над буденністю	інформуюча, розважальна (копійовання цікавої інформації на сьогоднішній день, і потім безжалює стирання як непотрібної)	87
Свій варіант		-

Викладені вище результати дозволяють зробити висновок, що блогери просто підтримують новомодні тенденції, не переймаючись визначенням чіткої мети свого перебування у блогосфері. Відсутність сприйняття текстів інших як прикладу життєвих змін приводить до активації гордині, тобто, «рідко знаходжу варті уваги думки інших», і на цьому підґрунті й виникає відчуття «самотності у натовпі», «самотність над натовпом». Останній стан межує з «Я – віртуальне божество», що у блогосфері має ще одне визначення – «почуття власної значущості» – ЧСВ, від рос. «чувство собственной важности». У такому стані наративи (пости) носять характер і вигляд не літературної сповіді з глибоким осмисленням життєвої події, а «оповіді» (лідера прогресивної думки з функцією переконання будь в чому, але у блогосфері вона часто присутня відтінком «маячні недосвідченої душі»). Такі відчуття можна пояснити відсутністю життєвого досвіду і відповідальності за сказане. Віртуальний образ знімає відповідальність за сказане і надає відчуття непричетності на випадок, якщо щось піде не так. Говорити можна будь-де і казна-що.

Найбільша форма схвалення життєвої інформації у блогі іншого блогера відображається коротким «лайком»/ОК, а зрідка короткою відповіддю. Ставлення до ближнього проявляється в таких неподиноких висловах «я нікого не забув, я просто спостерігаю, хто не забув мене». Такий стан як «самотність у натовпі» підкріплюється постійним дописуванням власних постів «его-текстів» і неповним коментуванням інформації іншого блогера.

Хоча не можна не помітити, що в текстах блогів відображено більшість функцій наративів, що наближує їх до традиційних щоденникових записів, на думку М. Міхеєва, такий запис є «его-текстом», тобто текстом про себе самого, в якому відображено обставини з життя самого автора. Крім того, це текст, написаний із суб'єктивної точки зору. Сюди підпадає не тільки щоденниковий, але і мемуарний текст, листи. Але у блогосфері визначення «его» набуває ще одного значення – «мені немає рівних» [Міхеєв, 2006].

«Его-відношення» і «его-тексти» у блогосфері можна легко углядіти у таких випадках, коли людина викладає свою історію і відсторонено спостерігає за коментуванням свого посту. Це стан «самотності над натовпом». Хоча блогери це пояснюють так: «я нікого не забув, я просто спостерігаю, хто не забув про мене». Цей факт підтвержений не тільки нами а й Я. Вишневським у книзі «Одино-

чество в сети», в якій він пише: «Інтернет не зближує. Це скупчення самотності. Ми разом, але кожен один. Ілюзія спілкування, ілюзія дружби, ілюзія життя» [Вишневецький, 2005].

На відміну від блогерського тексту, філософський «его-текст» призначений для позначення унікального, по-особливому наповненого тексту культури, що скріпленій авторським «Я». Будучи продуктом самосвідомості, філософський «его-текст» забезпечує рефлексію буття на рівні її образів, сенсів, цінностей, норм і цілей. «Его-текст» є панорамним баченням культури, представлений за допомогою авторського «Я — мислителя», мови і жанру творів. У філософських «его-текстах» сенси виступають як своєрідний фокус переломлення певної єдності індивідуального світовідчуття і універсальних характеристик світу. «Его» живиться та полягає в самоідентифікації, самопізнанні, самопрезентації, самовираженні, бажанні залишити пам'ять про себе [Мітіна, 2008].

Щоденниковедення, на думку Фуко, є своєрідною технологією піклування про себе — «техніка себе». Таким чином, досліджуючи свої життєві події, особистість прагне розглянути свої зобов'язання по відношенню до пошуку істини, виділити що саме в піклуванні про свої життєві вчинки, ситуації є найсуттєвішим, осмислити та обґрунтувати власні передумови. В межах нашого дослідження варто відмітити також бачення даної проблеми К. С. Пігровим. На його думку, текст блогу є віддзеркалення життя, можливістю побачити його перед собою або, так би мовити, поглянути з боку. «Побачивши одного разу цей світ, ми виявляємося покликани до того, щоб подвоїти його в слові». А життя взагалі є незафіксований у письмовому слові щоденник. Відтермінування в часі, техніка влади над часом — ознака культури, яка має потребу в самоописі. Блог в широкому сенсі близький до «архіву» чи «музею» [Пігров, 2008, с. 48].

Один із несподіваних результатів, який ми отримали у процесі дослідження, можна визначити як недовіру блогерів до інформації історичного характеру та життєвого досвіду минулих часів. Причиною є розуміння того, що Інтернет є недосяжним з тих чи інших причин для людей старшого покоління, і вони вже не можуть бути повноцінними експертами таких постів. Більше того, втрачається пам'ять про реальне минуле, «пам'ять замінюється постпам'яттю, тобто, виникає дистанція покоління, її сила в тому, що вона пов'язана зі своїм об'єктом не через спомини, а через уявний вклад та творення» [Хирш]. Крім того, ієрархічна структура Інтернет-архіву облаштована таким чином, що чим свіжіша інформація, тим вона цінніша. Ось така альтернатива класичному архіву писемної цивілізації. І тут виявляється, що реальне не те, що відбувається, а те, що після читання залишається в пам'яті [Periola, 1995]. «Світ, що зникає», по суті, є заміною історичній реаль-

ності, штучно створеними образами й інтерпретаціями, що створюють відносно наступності з минулим, тоді, коли цей зв'язок втрачений.

Не превалює у блогерів функція заповіту зі зверненням до «розуміючого» нащадка («нехай почитають після моєї смерті»). Частіші відповіді блогерів — «хто мене тут знайде в цьому *хаосі*». Будь-який хаос-безлад (чи то смисловий, чи то психологічний) може спричинити смерть у різному її розумінні (моральну, етичну, психологічну).

Не отримали ми від блогерів і визначення та глибокого аналізу того, що для них є віртуальний життєвий шлях, віртуальний смисл життя, і нарешті, віртуальні життєві цілі. Відсутність своїх варіантів у визначенні «що для вас є блог?» наштовхнуло нас на думку, а чи не є це початком території пасивних споживачів інформації?

В ідеалі блог з його специфічною регулюючою комунікацією, з широкими можливостями вибору референтної групи для отримання зворотного зв'язку і спостереженням за рефлексією досвіду життєвого шляху інших людей дозволяє сформувати не тільки навички комунікації, але й усвідомити, аспробувати, натренувати свій спосіб усвідомленої життєдіяльності в якості суб'єкта власного життєвого шляху — індивідуальності. Хоча віртуальний життєвий шлях дещо відрізняється від життєвого шляху в реальному житті, але зміни в «каталозі подій» відбуваються безсумнівно. Він дозволить «конструювання публічності заради підглядування за самим собою» [Каспе, Смирнова, 2002].

Однозначно, у блогах зберігаються такі психологічні функції, що і в літературних щоденниках (фіксація споминів, самопізнання, заміни друзів, самовиховання, компенсаторна та творча функції).

Відомий дослідник психології Інтернету Д. Сулер в одній зі своїх робіт [Сулер, 1998] перерахував його специфічні характеристики: обмежене сенсорне переживання; анонімність і множинність особистості; зрівнювання статусів; розмивання просторових меж; подовження та конденсація часу; необмежена доступність контактів; постійна фіксація; альтернативні та примарні світи; відчуття «чорної прірви». Разом з тим, в онтологічній перспективі можна розглядати не тільки віртуальний простір, але й агентів, діючих у ньому і утворюючих його [Суллер, 1998]. На думку Є. Горного, більшість перерахованих вище властивостей віртуального простору можна атрибутивати віртуальній особистості. Така особистість в його розумінні безтілесна, анонімна та багатолика у своєму прояві і в цілому існує в парадигмі самовинахідництва. Він відмічає, що за відсутністю тіла у віртуальній особистості ми вимушені розуміти та сприймати її як знаково-дієву субстанцію [Горный, 2004].

Безтілесність не заважає віртуальній особистості бути принципово діалогічною, в блозі вона звертається до «самого себе», «до іншого», «до себе як іншого». На думку А. Хітрова, особистість блогера

повинна бути розглянута як одна з моделей суб'єкта новоєвропейської культури [Хитров, 2005].

Така безтілесна інтелектуальна субстанція дуже часто приховується за своїми психологічними ситуативними проявами — «масками». І тут постають питання: Для чого потрібна маска людині? Який механізм її вибору? Скоріше для збільшення форми захисту, форми альтернативного пошуку оптимального рішення життєвої ситуації (своєрідний тренінг із адаптації нових форм поведінки).

Подібна «гра масками» — широко відомий феномен, що характеризує початок становлення людини як індивідуальності [Асмолов, 1990]. У процесі свого формування і розвитку людина вчиться здійснювати вибір, спочатку на рівні суб'єкта діяльності — між різними видами дій для успішної реалізації її цілей, потім — на рівні особи — між різними вчинками для успішного виконання соціальної ролі, і нарешті, людина вчиться здійснювати вибір між різними соціальними ролями для успішної реалізації свого «Я». Останній вибір — вибір індивідуальності, припускає уміння відрефлексувати різні образи свого «Я» і здійснити вибір свого майбутнього. Чим більше «програно» і присвоєно соціальних ролей блогером, тим багатший репертуар майбутніх «Я», що чекають реалізації і втілення у життя.

Однією зі значущих комунікативних навичок, що формуються в даному середовищі, є навичка самопрезентації. Сприйняття іншої людини у віртуальному середовищі опосередковане сформованістю в блогера навичок самопрезентації і здатності вибрати образ. Окремий інтерес викликає механізм вибору образу — «маски»: проекція, гротескове перебільшення, метафора, форма захисту, свідомо вживана роль — це тільки короткий перелік можливих функцій даної маски. Проте найбільший інтерес для нас з огляду на процес формування індивідуальності є те, як корегується та маневрує цей образ у процесі комунікації.

На перший погляд «Інкогніто» та безтілесність дозволяє автору приміряти на себе різні «психологічні маски» і тим самим відшукувати ідеальні шляхи самореалізації життєвих подій, шукати життєві мотиви, спектр можливостей, цінностей, життєвого напрямку в цілому. Саме конфіденційність дає можливість експериментувати з «психологічними масками», що могло б відігравати у свою чергу терапевтичну функцію.

За даними наших досліджень було виділено дві основні причини використання «масок»:

1. Не хочь візуалізуватися, нехай мене сприймають як текст.
2. Програю різні ролі — коли роль добігає свого нелогічного кінця, замінюю її на новий образ і знову тішусь над людською довірливістю.

Не завжди «Я» реальне, приміряючи віртуальні маски і програючи віртуальні ролі/життя, воно прямує до «Я» ідеального. Але, як показала практика, частіше «Я» реальне скочується зі своїми оманливими життєвими настановленнями до «хаотичного «Я» та знищення реального «Я», так і не дочекавшись ідеальної віртуальної події.

Очевидно, для того, щоб конструювати віртуальну особистість, потрібно не тільки бути здатним бачити себе як потенційного виконавця різних ролей, але й бути готовим до таких контактів і бути непохитним у своїх життєвих цілях.

Навіть не використовуючи віртуальні «маски», блогер може відслідковувати свій соціалізаційний статус. Завдяки постійній діалогічності («френдовій стрічці» — коментуванню, відгукам) автор знаходиться у постійній життєвій смисловій динаміці, бо отримує постійний аналіз своїх життєвих позицій чи переконань «Я ОК — Ти ОК», «Я не ОК — Ти ОК», «Я ОК — Ти не ОК», «Я не ОК — Ти не ОК». Таке нове знання про самого себе призводить до саморегуляції своєї поведінки, і найбільшої значимості набуває в періоди життєвих криз, формування індивідуальності, змін способу життя. Позитивна оцінка з боку читачів чи вчасно надана розрада дає неабияку підтримку в потрібну мить.

Також, блог стає планом на майбутнє і розповіддю про минулий день, і має як описовий, так і розпоряджувальний характер. На думку Рейнхарда Козелека, це нагадує «вчорашнє завтра» [Koselleck, 1979].

Рефлексивна функція блогу подвійна: з одного боку, для коректного і короткого опису подій власного життя, резюмування переживань, думок необхідний погляд на себе зі сторони, очима потенційного читача, з іншого — сам процес ведення щоденника є пролонговані роздуми в голос, винесений назовні процес рефлексії. Окрім того, щоденник дозволяє подивитись на себе у минулому і сформулювати яву про себе в майбутньому, ідеальному чи, навпроти, небажаному. А це суттєва частина рефлексивної діяльності самосвідомості людини, необхідна для формування індивідуальності.

Як вже зазначалося, фіксація життєвої події у щоденнику має наративну форму. Важливою атрибутивною формою наративу на думку Р. Барта є його самодостатність і самоцінність, розповідь розгортається «заради самої розповіді, а не заради впливу на дійсність» [Барт, 2002].

Основними параметрами нарації в Інтернет-щоденнику є:

1. Історія життя (буденна чи небуденна);
2. Емоційний тон (оптимістичний чи песимістичний);
3. Образ події (метафоричний чи символічний опис);
4. Базовий життєвий конфлікт, який привів до нарації.

Можна також виділити *рівні наративу* Інтернет-щоденників: фактуру (засоби вираження), події (дії героя), смисли (позиція автора).

Характерним для Інтернет-щоденників є також наратив, викладений автором у стилі/жанрі публічної сповіді та публічної проповіді.

Слово «сповідь» сьогодні означає дві різні речі: 1) подієве оформлення таїнства покаяння; 2) літературний публічний жанр.

Використання цього поняття в різних значеннях зумовлене його початковим кореневим сенсом: сповідь — розповідь, вислів, визнання, свідоцтво, коли людина може повідати щось іншому, розділити з ним своє знання [Алмазов, 1894]. Також автор публічної літературної Інтернет-сповіді (далі ПЛІС) свідчить словом про свій шлях, досвід і психологічний стан (стан душі). Але, не дивлячись на цю схожість, сповідь церковна і літературна протилежні за своїм внутрішнім сенсом. Можна позначити це протистояння як прагнення до двох меж мови: повноти слова (ПЛІС) і повноти мовчання (у таїнстві покаяння).

Такий феномен, як літературна проповідь та сповідь, з'явився в Інтернеті не випадково, можливо він природно викликаний безтілесністю віртуальної особистості, який дозволяє зберегти інкогніто. Жанр ПЛІС є відкритою нарацією і має певну структуру і функції: очищення від псевдоправди; визнання будь-чого (переводить факти у моральну площину); розвінчення ганебного, яке потім виступить в якості досвіду — заповіді. Віртуальні наративні сповіді відбуваються під тиском обставин життя і за своїм фактажем дуже однотипні. Сповідувальний чи самоописуючий жанр є складним явищем, що поєднує бажання, суб'єктивність та владу, які взаємодоповнюються і взаємопроникають. Мова іде радше про владу над собою, коли голос аналізувати особисті ситуації не кожний наважиться. Такий контроль над собою і своїми вчинками та думками, безсумнівно, веде до моралізації особистості. Хтось вважає, що цей жанр веде до обезживлення активного безпрецедентного життя, ми ж вважаємо, що цей жанр просто дисциплінує людину. Більше того, у цьому жанрі природно поєднуються істина і цінності, теорії роздумів з поведінковими практиками. Не варто вважати, що відбувається репресивність над самим собою, насправді, відбувається набуття здатності бажати того, що в подальшому дозволить комфортно існувати у суспільстві.

ПЛІС-наратив — складається з тексту на тему «я так думаю», самоаналізу та меморіалізації власних дій. У підсумку ж ми отримуємо новоєвропейську особистість з думкою «Я ні за що не відповідаю, це вони, все відбудеться саме по собі». Хоча істинне розуміння сповіді повинно вести до добродійності та особистих досягнень у моральній сфері, оскільки вона знімає внутрішні протиріччя та дисоналізацію окремих подій [Исупов, 1997].

Слідуючи за виділеними М. Адамс темами наративу, ми також виявили присутність цих тем та виявили декілька нових тем у наративах блогерів: «жага до психологічно-комфортного життя», «жага

визнання», «жага незалежності», «жага заможності», «жага самостійності», «жага кохання», «переживання самотності», «обмеження свободи», «значимість кохання та дружби», «жага нових вражень», «жага до концентрації розумних думок — естетичне чуже як забуте своє» — з часом потребують свого рішення у зоні смислів, ієрархії мотиваційних структур, системі відносин. Слово жага використане не випадково, тому що блогер знаходиться у постійному пошуку рішень та відповідей на свої питання. Дані теми можна вважати лейтмотивами життя блогера, за умови дуже частої їх появи у постах (Таблиця 2) [Crossley, 2000].

Таблиця 2

Теми, які найчастіше зустрічаються у блогах, та жанр їх опису

Теми	Форма викладу інформації (публічна проповідь/сповідь)
«жага до психологічно-комфортного життя»	проповідь: блогери знаються на всіх новітніх психотерапевтичних тенденціях у психології
«жага кохання»	проповідь: опис напрямків та способів домогтися взаємності
«жага самостійності»	сповідь: опис спроб досягнення самостійного існування та незалежності мислення
«жага заможності»	проповідь: способи, за допомогою яких багатіють інші
«жага незалежності»	сповідь: опис спроб бути незалежним без детального осмислення +\ - ситуації
«жага визнання»	проповідь: опора на факти із чужого досвіду
«жага до концентрації розумних думок — естетичне чуже як забуте своє»	констатація чужого смислу (близького блогеру за відомих тільки йому причин) без залучення його до особистих життєвих контекстів
«жага нових вражень»	проповідь: із досвіду близької людини (рідше свого)
«значимість кохання та дружби»	проповідь: акцент на цінностях, здатних утримати близьку людину біля себе
«обмеження свободи»	сповідь: гнівні описи в подробицях з приводу несправедливого відношення
«переживання самотності»	сповідь: опис своїх пригнічених відчуттів

Ці дані дають змогу зробити такі припущення: теми «обмеження свободи», «переживання самотності», «жага незалежності», «жага самостійності» носили описовий характер хоч і незначними намаганнями проаналізувати події. Вони рідко проговорюються і прописуються людиною тому, що важко підібрати словесний еквівалент почуттям і відчуттям. Те, що стосувалося очевидного й матеріального (хоч і чужого), дозволяло блогерові критикувати/кепкувати/коментувати із суб'єктивної точки зору. Дуже дивно, що такі вживані

лаконічні життєві смисли (протонаративи) існують окремо від особистих описів життєвих подій і ніяк не впливають на їх розвиток, осмислення та інтерпретацію. Нам здається, що невміння інтерпретувати чужі і свої життєві смисли з культурної, когнітивної і смислової позицій [Чепелева, 2009] призводить до поверхневих описів як в наративі у сповідальному, так і в проповідницькому жанрі. Таке може відбуватися за умов нездатності та невміння інтерпретувати і переосмислювати життєві цінності, а також можливого небажання виносити інформацію у блогосферу.

Якщо зважати, що центральною категорією оповідального тексту є подія, то друга мінімальна умова наративності — це залучення події у темпоральний ряд, тобто мова йде про взаємопов'язаність подій із «зовнішнім часом». Окрім подієво-темпоральних компонентів, суттєву роль в організації оповідального тексту відіграє третя мінімальна умова наративності — логіко-семантичний зв'язок подій. Без неї не може бути ні розповіді, ні художньої форми як такої. Як вже зазначалося, в наратології логіко-семантичний зв'язок інтерпретується як причинно-наслідкове (каузальне) відношення, але оповідальний час і оповідальна подія однозначно наділені і фінальними, іноді градаційними, або деякими іншими принципами зв'язності [Ужаревич, 2003].

Таким чином, означені вище три моменти — подієвість, темпоральність і семантико-логічний зв'язок подій — слід вважати мінімальними, необхідними і достатніми умовами наративності. Причому це стосується як текстів «реальних», так й текстів віртуальних.

Блогінг і блогерство — це новий рівень розвитку наративу, де найбільш можливе вираження емоційного стану, «емоційного сплеску». Він є досить дієвим засобом для самоорганізації та співвіднесення з особистим досвідом інших. Особистість долає свої буденні проблеми, життєві стереотипи, робить крок назустріч новому життєвому смислу, долаючи часовий простір.

Таким чином, герменевтична традиція вивчення взаємовідносин культури та особистості передбачає акцентування уваги на долі людини, тобто її життєвій історії в певному культурному контексті, а також дослідження особливостей та закономірностей взаємодії між двома смислопороджувальними системами — культурою та особистістю.

Провідну роль у засвоєнні способів осмислення особистого досвіду відіграє культура. Здійснюється цей процес за допомогою оволодіння людиною певними культурно заданими схемами. Ці схеми не лише дозволяють означувати певні події, дії людей, або ті чи інші предметні області, а й слугують основою для організації діяльності

та розуміння навколишнього, а також для побудови нової реальності, насамперед реальності особистісного досвіду.

Найбільш розповсюдженими культурними схемами є текстові утворення, насамперед у вигляді наративів — оповідей, казок, міфів тощо, які утворюють певні дискурсивні простори, що через відповідні соціокультурні інституції транслюються особистості. Провідними видами дискурсів, які здійснюють таку трансляцію, є освітній, літературний, політичний, професійний, сімейний та міфологічний.

Провідною формою реалізації текстів культури є наратив, у якому відбито перетин індивідуального та соціального полюсів людського життя, що у свою чергу дозволяє особистості на основі осмислення соціокультурного досвіду вибудовувати власну біографічну історію.

Наративний підхід позиціонує людину як головного героя в її життєвому світі, що створюється з інтерпретацій та смислів, де кожен переказ історії являє собою її нове прочитання, де люди у співтворчості з іншими перетворюють історії про власне життя та беруть на себе відповідальність за нього.

Осмислення соціокультурного досвіду, розуміння реальності та себе в ній є однією із найважливіших умов особистісного розвитку. Розуміння — це шлях, що веде не просто до накопичення знань та поглиблення картини світу, а й до трансформації та розвитку базових механізмів регуляції відношень особистості зі світом та до сходження особистості на якісно нові рівні власного розвитку.

Розділ 2. ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ РОЗУМІННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ НА ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ ЛЮДЕЙ РІЗНИХ ВІКОВИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

2.1. *Розуміння та інтерпретації життєвого досвіду як чинник розвитку особистості дітей молодшого шкільного та підліткового віку*

Психологічні зміни, що відбуваються в період молодшого шкільного віку, свідчать про широкі можливості розвитку дитини на даному віковому етапі. Протягом цього періоду на якісно новому рівні реалізується потенціал розвитку дитини як активного суб'єкта, що пізнає оточуючий світ і самого себе, особистості, яка набуває власний досвід проживання, переживання, усвідомлення життєвих подій.

Варто також звернути увагу на те, що в шести-семирічному віці, розгортається остання дитяча криза. Новий образ життя, пов'язаний зі школою, потребує переоцінки цінностей, нового ставлення до свого оточення. У цей період важливо не допустити формування у дитини почуття провини, оскільки воно має тенденцію залишатися на довгий період і бути однією з причин негативного ставлення до власної особистості, а отже, гальмувати процес саморозвитку.

Цікавим, на наш погляд, є підхід К. Роджерса [Роджерс, 1994], який стверджував, що дитині властивий високий ступінь конгруентності, що передбачає відкритість власному досвіду, усвідомлення теперішнього «Я». Незадоволення потреби дитини в любові та визнанні може призвести до неможливості позитивно сприймати реальність, до формування захисних механізмів. Негативний вплив минулого досвіду, особливо в період молодшого шкільного віку, формує певні паттерни поведінки, призводить до формування стереотипів, що впливають на процес усвідомлення власної історії життя та не дають можливості змінити непродуктивну поведінку.

На думку К. Хорні [Хорні, 1997], патогенні умови життя та розвитку примушують дітей почувати себе невпевнено або вважати себе непотрібними, що в свою чергу впливає на розвиток базової тривоги. Приховані в дитинстві страхи чи негативний досвід не зазнають жодних змін по мірі накопичення досвіду і відіграють визначальну роль у подальшому осмисленні власної історії життя.

Таким чином, з одного боку, молодший шкільний вік не відрізняється бурхливим розвитком особистісної сфери, однак варто взяти до уваги те, що незадоволені в дитинстві потреби в подальшому можуть ускладнювати процес саморозвитку та розвитку особистості.

На відміну від достатньо «спокійного» з погляду особистісного розвитку і зростання молодшого шкільного віку, підлітковий характеризується рядом суттєвих змін. Саме в цей віковий період відбувається інтенсивний розвиток особистості. Психологічні особливості підліткового віку отримали назву «підліткового комплексу», який проявляється у чутливості до оцінки сторонніми особами зовнішності підлітка; самовпевненості й безкомпромісних судженнях щодо оточуючих; уважність часом поєднується із черствістю, хвороблива сором'язливість — з розв'язністю, бажання бути визнаним і оціненим іншими — з показною незалежністю, боротьба з авторитетами, загальноприйнятими правилами — з обожнюванням випадкових кумирів.

Суть «підліткового комплексу» становлять свої, властиві даному віку поведінкові моделі, специфічні підліткові реакції на вплив навколишнього середовища. Підлітковий вік характеризується емоційною нестійкістю і різкими коливаннями настрою (від екзальтації до депресії). Для підлітків характерна полярність психіки: цілеспрямованість, наполегливість межують з імпульсивністю; підвищена самовпевненість, безпечелітність у судженнях швидко змінюється вразливістю і непевністю у собі; потреба у спілкуванні змінюється прагненням усамітнитися; розв'язність у поведінці часом узгоджується з сором'язливістю; романтичні настрої нерідко межують із цинізмом, розважливістю тощо.

За наявності такої полярності, розглядаючи особливості усвідомлення власного досвіду підлітками, необхідно відштовхуватися не від особливостей породження досвіду, його усвідомлення, можливості презентувати себе і історію свого життя, а від психологічних особливостей віку, оскільки саме вони значною мірою зумовлюють процес породження наративних текстів. Якщо в молодшому шкільному віці ми розглядали наратив як засіб саморозвитку, то у підлітковому віці ми передусім розглядали б його як засіб самопрезентації і створення тих образів, які приймаються референтною групою чи дозволяють підвищити свій соціальний статус.

Порівняльний аналіз особливостей розуміння та інтерпретації особистого досвіду проводився шляхом порівнянь наративів молодших школярів та підлітків, на основі виявлення таких його характеристик, як діалогічність, самототожність, несуперечливість, відкритість та самоцінність. Характеристики особистісного досвіду, на які ми спираємося у даній роботі, були виокремлені Н. В. Чепелевою.

Основним новоутворенням, яке впливає на розвиток діалогічності у дитини молодшого шкільного віку, ми вважаємо, — розвиток самосвідомості. Дитина починає розуміти, що вона є індивідуальністю, на яку діють різні соціальні фактори. Вона повинна вчитися і в процесі навчання змінювати себе, присвоюючи колективні знаки (мова, цифри), колективні поняття, знання, ідеї, які існують у суспільстві, систему

соціальних очікувань щодо поведінки і ціннісних орієнтацій. Разом з тим молодший школяр переживає свою унікальність, прагне ствердити себе серед дорослих і ровесників. Таким чином, на наш погляд, дитина молодшого шкільного віку досить чутлива до культурних, соціальних і ситуаційних впливів. Однак їй не властива така характеристика особистісного досвіду як діалогічність, оскільки вона ще не в змозі самостійно проінтерпретувати ні зміст соціальних впливів, ні події власного досвіду. Синтез нових смислів у даному віці найчастіше відбувається в діалозі з іншими людьми (як правило, батьками, вчителями, рідними і частково однолітками). Однак ні у внутрішньому діалозі, ні в діалозі з творами мистецтва молодші школярі без допомоги з боку дорослого ще не здатні синтезувати нові смисли. Саме тому в наративах дітей молодшого шкільного віку немає цитат, прихованих смислових позицій і порівняння їх у розповіді. Герої тексту, як правило, обмежуються автором і його найближчим оточенням (члени сім'ї, вчитель).

У молодшому шкільному віці починає формуватися ставлення до себе як до члена суспільства, однак важливою умовою формування соціальної складової самосвідомості є включення в систему цінностей дорослих і прийняття цих цінностей.

Під керівництвом дорослого дитина може виокремити основні події власного життя, але, як ми вже зазначали, у неї немає достатнього досвіду для їх аналізу та інтерпретації.

Зауважимо також, що смисловий простір особистості у даному віці досить обмежений, можна сказати, що в молодшому шкільному віці він лише починає формуватися, адже є лише невелика кількість інтерпретованих і осмислених дитиною подій, які знайшли своє відображення в її картині світу.

Таким чином, прояв *діалогічності* у наративах молодших школярів суттєво відрізняється від прояву в наративах підлітків і характеризується:

- підвищеною чутливістю до соціокультурних і ситуаційних впливів;
- відсутністю у текстах різних смислових позицій, цитат, прихованих смислів;
- обмеженням героїв тексту автором і його найближчим оточенням.

На наш погляд, можна говорити лише про «зародження» діалогічності у наративах молодших школярів.

Криза внутрішньої позиції у підлітковому віці зумовлює вибір тих подій життя, які діти розкривають у своїх розповідях. Змінюється ставлення до себе, отже, й до оточення (сім'ї, школи, однолітків). Унаслідок цього при усвідомленні подій власного життя у підлітків спостерігається певна чутливість до ситуаційних та соціальних впливів, але цей вплив обмежений невеликою референтною групою.

До інтерпретації й розуміння своїх життєвих подій підлітків можна підвести лише у процесі довірчого спілкування. У текстах присутня подієва насиченість, але, зазвичай, відбиваються події, які емоційно зафарбовані. У нарративах підлітків серед героїв тексту найчастіше виділяються: автор, члени сім'ї, друзі, значимий дорослий, люди, яких дитина ігнорує у своєму житті або не сприймає за якихось причин. Дається опис їх взаємодії і розкривається ставлення автора до них. Іноді зустрічається наявність цитат, що сподобалися (зазвичай із статусів у соціальних мережах), використовується підлітковий сленг.

У даних нарративних текстах немає різних смислових позицій, радше є різні ролі й образи: «Я не люблю настирливих і недовірливих людей. Але мені подобаються чесні і прямі, щоб усе міг сказати відкрито»; «Вважаю, що у житті жінки головне діти, чоловік та хороший будинок»; «Хочеться знайти любов раз і назавжди»; «Мені не вистачає розуміння подруги, дорослі однаково мене не розуміють»; «Хочу бути ідеальним, але у мене це не виходить».

Для порівняння наведемо презентацію себе у соціальних мережах: «Є те, що мене лякає, є те, що я люблю, є те, що я ненавиджу, і є те, чого я дуже боюся»; «Так хочеться, щоб тебе любили не за твоє обличчя, а не за те, як ти виглядаєш чи який макіяж у тебе сьогодні, і не за те, як ти одягаєшся. А просто любили... Хочеться, щоб розуміли тебе без слів, за одним лише поглядом і дотиком, хочеться, щоб поділяли твої дурні мрії і вгадували, чого ти хочеш... Це так просто... Просто любити...»; «Геній, мільярдер, плейбой, філантроп»; «Якщо ти любиш, скажи це у вічі, байдуже, хто ти — дівчинка, жінка, хлопчик чи чоловік! Скажи це, й тобі відразу стане легше на душі, і це правда!»; «Подивися на мою картинку, а потім на свою, вітаю, ви моя маріонетка!!!»

Таким чином у нарративах підлітків проявляється недостатня **діалогічність**, що обумовлено чутливістю до соціокультурних і ситуаційних впливів невеликої референтної групи та відсутністю в текстах різних смислових позицій, наявність відображення різних ролей та образів.

Узагальнені результати даного етапу дослідження подані в Таблиці 3.

Прояв діалогічності в наративах дітей молодшого шкільного та підліткового віку

<i>Характеристики смислового простору особистості</i>	<i>Новоутворення віку</i>	<i>Критерії прояву досвіду в розповідях</i>	<i>Особистісний досвід</i>
Учні молодшого шкільного віку			
Подієва насиченість особистісного простору, що визначається кількістю подій, інтегрованих, осмислених людиною і відображених в її картині світу.	Інтенсивний розвиток самосвідомості: дитина починає розуміти, що вона є індивідуальністю, яка знаходиться під впливом соціального середовища. Вона повинна вчитися і в процесі навчання змінювати себе, присвоюючи колективні знаки, колективні поняття, знання, ідеї, які існують у суспільстві, систему соціальних очікувань щодо поведінки і ціннісних орієнтацій; у той же час дитина переживає свою унікальність, прагне ствердити себе серед дорослих і ровесників.	У наративах дітей немає цитат, прихованих смислових позицій, співставлення їх у розповіді. Герої тексту, як правило, обмежуються автором і його найближчим оточенням (члени сім'ї, вчитель).	За допомогою дорослого дитина виокремлює основні події власного життя, однак немає достатнього досвіду для їх аналізу та інтерпретації. На даному віковому етапі діалогічність відсутня, однак внаслідок підвищеної чутливості до соціальних впливів вона може формуватися в процесі роботи з наративами дітей. Формується ставлення до себе як до члена суспільства, важливою умовою формування соціальної складової самосвідомості є включення в систему цінностей дорослих і прийняття цих цінностей.
Учні підліткового віку			
	Криза внутрішньої позиції, феномен «індивідуалізації».	Герої тексту: автор, члени сім'ї, друзі, значимий дорослий, люди, яких дитина не сприймає. Наявність опису взаємодії між ними. Розкриття ставлення автора до героїв наративу. Відсутність різних смислових позицій.	Певна чутливість до ситуаційних і соціальних впливів, які обмежені невеликою референтною групою. Обмежено розуміння й інтерпретація особистого досвіду. Наявність у текстах подієвої насиченості. Відображені емоційно забарвлені події.

Досліджуючи прояв самототожності як характеристики особистісного досвіду, ми дійшли висновку, що розвиток і прояв самототожності у молодших школярів, як і в підлітків, обумовлюється особистісним розвитком дитини. Зокрема, у даному віці розвивається особистісна рефлексія як здатність самостійно встановити межі своїх можливостей. Крім того, вона проявляється у можливості виокремити особливості власних дій і зробити їх предметом аналізу. Однак лише за допомогою дорослого дитина здатна проаналізувати, як події минулого впливають на її теперішній момент життя. У молодшому шкільному віці майбутнє у наративі або не описується, чи уявляється досить розмито, або досить часто змінюється. Дитина не усвідомлює себе автором свого життя. Серед цілей, які діти прагнуть досягнути у майбутньому, найчастіше зустрічаються: отримання вищої освіти, матеріальний достаток, професійна діяльність, створення сім'ї. Частина досліджуваних не можуть визначити свої життєві цілі і не уявляють свого майбутнього. Діти схильні до позитивного опису власного життя і переважно позитивного опису власної особистості. Однак значна частина дітей не давала собі ні позитивних, ні негативних характеристик внаслідок того, що у даному віці рефлексія лише починає формуватися.

Таким чином, у наративах дітей молодшого шкільного віку відсутня широта часової перспективи й ретроспективи особистісного простору. І якщо за участю дорослого дитину можна підвести до ретроспективного аналізу подій власного життя, то аналіз перспективи ускладнений навіть за участю дорослого.

Самототожність як характеристика особистісного досвіду у дітей молодшого шкільного віку лише починає формуватися. З одного боку, формування рефлексії сприяє усвідомленню дитиною власного «Я», свого життєвого досвіду, будувannya власної «Я-концепції». З іншого боку — формування самототожності може гальмуватися за рахунок залежності дитини від зовнішніх впливів.

Таким чином, початок формування **самототожності** у дітей молодшого шкільного віку характеризується:

- здатністю за допомогою дорослого проаналізувати зв'язок між минулим і теперішнім;
- відсутністю широти часової перспективи і ретроспективи;
- обумовленням впливом дорослого планування майбутнього дитини.

Порівнюючи наративи молодших школярів та підлітків, ми дійшли висновку, що на формування самототожності у підлітків впливає розвиток самосвідомості, здатність до рефлексивного мислення і абстрагування, що активно розвиваються в підлітковому віці. У свою чергу це дає можливість формування самосвідомості як особ-

ливої форми відображення свого існування, власної системи мотивів, смислів, цінностей.

Розвиток когнітивної сфери підлітків, а саме: висування і перевірка гіпотез, побудова прогнозів, аналіз та оцінка своїх розумових дій, здатність розмірковувати про можливості, які безпосередньо не дані, здатність відмежуватися від конкретної реальності, призводить до того, що підлітки починають більше мріяти.

Серед цілей, яких підлітки прагнуть досягнути в майбутньому, найчастіше зустрічаються: створення сім'ї (інколи з описом особистісних характеристик майбутнього чоловіка, бажаною кількістю дітей); отримання освіти (часто називається декілька можливих професій); наявність друзів; хороша робота, а також стосунки між людьми (довіра, розуміння, повага, взаємодопомога). Підлітки починають виокремлювати життєві пріоритети (головне у житті сім'я, діти, чоловік, чоловікові головне забезпечити сім'ю, я навчаюся для забезпечення свого майбутнього...). Однак у наративних текстах немає аналізу того, як плани, цілі, мрії впливають на сьогоdnішній момент. Майбутнє у цьому віці ще занадто примарне й віддалене, але бачиться воно виключно успішним. Спостерігається вираз авторської позиції, захист і відстоювання власних поглядів, інтересів. Побудовування власної «Я-концепції» базується радше на особистих і частково сімейних історіях: «Коли я виросту, хочу стати зіркою, актором чи співачкою. Ну, чи психологом. Поїду до Голландії. Там класно, тепло, красиво й почувашся вільно»; «Хочу стати акторкою, бо вважаю, що в мене є талант. Хочу бути відомою, щоб про мене всі знали»; «Можливо, я стану боксером, юристом, журналістом чи ще ким-небудь. Головне, щоб добре платили»; «Хочу знайти дівчину, з якою ми прожили б усе життя й народили 2-3 дитини».

Отже, на наш погляд, у даному віці зарано говорити про широту часової перспективи і ретроспективи особистісного простору, оскільки підлітки не усвідомлюють того, наскільки події минулого зумовлюють сьогоdnішню поведінку людини й наскільки плани та мрії впливають на реальну поведінку в теперішньому й на її актуальний автонаратив.

Таким чином, **самотождність** у наративах дітей підліткового віку характеризується:

- виділенням в текстах-нاراتивах життєвих пріоритетів, проте майбутнє є примарним і віддаленим і зображається виключно успішним, теперішнє та майбутнє практично не пов'язані;
- вибудовуванням власної «Я-концепції», що базується здебільшого на особистих історіях і історіях значимих людей.

Узагальнені результати дослідження подані в Таблиці 4.

Таблиця 4

Прояв самототожності в наративах дітей молодшого шкільного та підліткового віку

<i>Характеристики смислового простору особистості</i>	<i>Новоутворення віку</i>	<i>Критерії прояву досвіду в розповідях</i>	<i>Особистісний досвід</i>
Учні молодшого шкільного віку			
Широта часової перспективи і ретроспективи особистісного простору.	Розвиток особистісної рефлексії як здатності самостійно встановити межі своїх можливостей. Рефлексія у даному віці проявляється у можливості виділити особливості власних дій і зробити їх предметом аналізу.	Дитина за допомогою дорослого може проаналізувати, як події минулого вплинули на її теперішнє, але в даному віці вона не бачить перспективи того, наскільки життєві плани впливають на теперішній момент життя. У молодшому шкільному віці майбутнє у наративі або не описується взагалі, або уявлення про нього досить нечіткі, «розмиті», або ж вони досить часто змінюються. Дитина не усвідомлює себе автором свого життя.	Цілі при плануванні майбутнього обумовлюються впливом дорослого. Серед основних цілей виокремлюються наступні: отримання вищої освіти, матеріальна забезпеченість, професійна діяльність, створення сім'ї. Частина дітей не можуть визначити свої життєві цілі і не уявляють свого майбутнього.
Учні підліткового віку			
	Розвиток самосвідомості, здатність до рефлексивного мислення і абстрагування, наявність власної системи цінностей, мотивів, смислів.	Вираження авторської позиції, відстоювання власних поглядів та інтересів. «Я-концепція» будується переважно на особистих і частково сімейних історіях.	Виокремлення цілей, які підліток прагне досягнути в майбутньому, виокремлення життєвих пріоритетів. Відсутність перспективи і ретроспективи особистісного простору.

Суттєві відмінності в процесі дослідження виявлені і в проявах у наративах молодших школярів та підлітків такої характеристики особистісного досвіду як відкритість (див. Таблицю 5).

Прояв відкритості в наративах дітей молодшого шкільного та підліткового віку

<i>Характеристики смислового простору особистості</i>	<i>Новоутворення віку</i>	<i>Критерії прояву досвіду в розповідях</i>	<i>Особистісний досвід</i>
<i>Учні молодшого шкільного віку</i>			
Відкритість інформаційному потоку з боку соціуму.	Центральне психологічне новоутворення даного віку — орієнтація на групу ровесників.	Цілі, очікування і перспективи, описані в наративах дітей молодшого шкільного віку, як правило, нечіткі і нестабільні. Багато в чому вони визначаються ставленням до дитини.	При задоволенні потреби у визнанні серед дорослих та однолітків, успішності в навчальній діяльності дитина породжує емоційно-позитивний тип наративу. Ставлення дитини до власного досвіду, його осмислення та інтерпретація обумовлені впливом зовнішніх соціальних факторів.
<i>Учні підліткового віку</i>			
	Почуття дорослості.	Наративи не завершені, закінчуються посиланнями на соціальні мережі.	«Дозована відкритість» соціуму. Приймається лише інформація від референтної групи та значимого дорослого.

Одним із центральних психологічних новоутворень молодшого шкільного віку є орієнтація на групу ровесників. У цьому віці переплетені ставлення вікової прихильності до ровесників і відношення суперництва: з одного боку, дитина хоче «бути як усі», з іншої — «бути кращим, ніж усі».

Зауважимо, що при задоволенні потреби у визнанні, успішності в навчальній діяльності серед дорослих і однолітків, дитина породжує емоційно-позитивний тип наративу. Таким чином, ставлення дитини до власного досвіду, його осмислення та інтерпретація зумовлені впливом зовнішніх соціальних чинників. У даному випадку ми маємо справу з подвійним впливом соціуму. З одного боку, відкритість смислового простору дитини дає змогу усвідомити і прийняти той соціокультурний досвід, який транслює їй соціум. З іншого — залежність від впливу зовнішніх соціальних факторів може гальмувати, а іноді викривлювати усвідомлення дитиною власного

досвіду і власної особистості, оскільки досить часто молодший школяр оцінює себе очима дорослого, який далеко не завжди готовий розібратися в мотивах поведінки чи певних поведінкових та особистісних проявах дитини. Нашу думку підтверджують і результати дослідження дитячих наративів, у яких цілі, очікування, перспективи, описані в дитячих текстах, як правило, нечіткі, змінні, досить нестабільні і найчастіше обумовлені ставленням соціуму до дитини.

Звернемо увагу на те, що в підлітковому віці осмислення минулого досвіду базується не на аналізі життєвих подій, а виключно на описі особистісних характеристик. Значна увага в текстах надається проблемі нерозуміння дітей і дорослих та проблемі нерозуміння між однолітками. Центральне місце в описі теперішнього займає тема дружби, розкриття потреби у визнанні серед однолітків і максимального відгородження від впливу дорослого («не хочу, щоб лізли в моє життя»). Таким чином, можна говорити про «дозовану відкритість» соціуму. Зазвичай, приймається інформація лише від референтної групи однолітків чи дорослого, який користується авторитетом і довірою.

Дані особливості усвідомлення досвіду пов'язані, насамперед, із тим, що у підлітка з'являється своя позиція, яка відображена в бажанні, щоб дорослі ставилися до нього як до рівного, однак, водночас він потребує більше прав, ніж приймає на себе обов'язків та у запереченні будь-якого контролю з боку дорослого.

Крім того, уявлення, виходячи з яких у підлітків формуються критерії самооцінки, оцінки життєвих подій, набуваються під час особливої діяльності — самопізнання. Основною формою самопізнання підлітка є порівняння себе з іншими людьми: дорослими, однолітками. Але, оскільки самооцінка ще достатньо суперечлива й недостатньо цілісна, виникає багато невмотивованих вчинків, суперечливих думок, необґрунтованих висновків. Як наслідок, наративи підлітків часто не завершені, закінчуються фразами «хочете знати більше, шукайте мене у Skype, Facebook, Вконтакті».

Таким чином, **відкритість** у досліджуваних підліткового віку проявляється як «дозована» відкритість соціуму, при цьому осмислення досвіду базується не на аналізі життєвих подій, а переважно на описі особистісних характеристик. На відміну від підлітків, для дитини молодшого шкільного віку характерна відкритість дитини соціуму і залежність від нього; осмислення, інтерпретація та ставлення дитини до власного досвіду зумовлені впливом зовнішніх соціальних факторів. Відкритість дає можливість осмислювати не лише власний досвід, але й соціокультурний.

Цікавим, на наш погляд, є те, що розвиток несуперечливості як характеристики особистісного досвіду в досліджуваних молодшого шкільного та підліткового віку залежить від розвитку інтелектуальної сфери та особливостей розумових процесів (див. Таблицю 6).

Таблиця 6

Прояв несуперечливості в наративах дітей молодшого шкільного та підліткового віку

<i>Характеристики смислового простору особистості</i>	<i>Новоутворення віку</i>	<i>Критерій прояву досвіду в розповідях</i>	<i>Особистісний досвід</i>
<i>Учні молодшого шкільного віку</i>			
Цілісність і структурованість особистого простору, наступність минулого, теперішнього і майбутнього.	Формування довільності як характеристики всіх психічних процесів.	Високий рівень інтелектуального розвитку дозволяє дитині породжувати зв'язний текст, який має завершений сюжет, у якому дитина відображає реальні події свого життя. За умови недостатнього рівня інтелектуального розвитку опис оточуючої дійсності може бути фрагментарним, сюжет не завершеним, а сам текст не завжди зв'язний.	При наявності високого рівня інтелектуального розвитку дитина розкриває в наративі власні проблеми, робить спроби їх переосмислення і намагається самостійно знайти шляхи їх вирішення. У наративі відображена мотивація досягнення. При породженні наративу розкриваються також особистісні якості, які дитина вважає негативними. Спостерігається прагнення до зміни даних якостей власними зусиллями.
<i>Учні підліткового віку</i>			
	Критичність мислення, максималізм.	Наративи відрізняються зв'язністю, але не завжди характеризуються як цілісний текст.	Породження наративу з власним сюжетом, однак, максималізм не дає можливості переосмислення і реконструювання особистісного досвіду. Опис емоційно значимих подій не дає можливості підлітку розширити межі сприйняття даних подій.

За наявності високого рівня інтелектуального розвитку дитина молодшого шкільного віку породжує наратив із власним сюжетом, описуючи свої життєві події. У своїй історії молодший школяр розкриває власні проблеми, робить спроби їх переосмислення і намагається самостійно окреслити шляхи їх вирішення. Крім того, діти відображають у наративі власну мотивацію досягнення. Спостеріга-

ється також прагнення до самостійного подолання і зміни особистісних якостей, які дитина вважає негативними.

Сформованість довільності психічних процесів та високий рівень інтелектуального розвитку дитини забезпечує також породження зв'язного тексту, що має завершений сюжет. У даних текстах-нарративах дитина відображає реальні події власного життя, які відповідають заданій психологом темі.

Наративи дітей, що мають недостатній рівень інтелектуального розвитку, відрізняються тим, що опис оточуючої дійсності, подій власного життя може бути фрагментарним, сюжет, як правило, не завершений, а сам текст не завжди зв'язний.

Таким чином, **несуперечливість** особистісного досвіду дитини молодшого шкільного віку може мати місце за умови високого інтелектуального розвитку, сформованості довільності психічних процесів.

Мислення підлітка відрізняється критичністю, формальною, жорсткою логікою. На будь-яке запитання підліток прагне отримати однозначну відповідь й оцінку: істина чи брехня, так чи ні. Звідси — особливість підліткової свідомості — максималізм. Разом з тим, вдосконалення та розвиток когнітивних здібностей налаштовують підлітків на самоаналіз і самокритику, внаслідок чого розвивається нова форма егоцентризму, яка має два прояви: феномен уявлюваної аудиторії (припущення, що люди постійно спостерігають і оцінюють тебе), результатом даного феномену є поведінка підлітка «як на сцені»; наявність персонального міфу (переконаність у власній винятковості, унікальності особистих переживань, невразливості).

Максималізм, який властивий підлітку, не дає можливості для переосмислення і реконструювання власного досвіду. При цьому підлітки породжують нарративи зі своїм власним сюжетом, описуючи емоційно-значимі життєві події. Дитина розкриває власні проблеми, але, зазвичай, це проблеми у взаєминах з ровесниками і дорослими. Занурюючись в емоційні переживання подій, вона не в змозі розширити межі сприйняття даної події. Крім того, залежно від ситуації і тієї аудиторії, для якої призначена дана історія, нарративи відрізняються як подіями, так і емоційною оцінкою життєвих подій. Таким чином, нарративи підлітків відрізняються зв'язністю, але не завжди їх можна охарактеризувати як цілісний і несуперечливий текст. Підсумовуючи, ми припускаємо, що усвідомлення досвіду в підлітковому віці значною мірою залежить від реферетного оточення, передусім «уявлюваної аудиторії», для якої підліток малює той образ і з тим життєвим досвідом, який буде прийнятий цією аудиторією. Таким чином, **несуперечливість** у нарративах досліджуваних підліткового віку зумовлена тим, що:

- максималізм підлітка не дає можливості переосмислення і реконструювання власного досвіду;

- усвідомлення досвіду великою мірою залежить від референтного оточення, для якого підліток малює той образ і з тим життєвим досвідом, який буде прийнятий і схвалений групою.

У молодшому шкільному віці в дитини формується усвідомлена й узагальнена самооцінка, однак її формування великою мірою зумовлено ставленням оточуючих та успішністю дитини у провідній діяльності. Тому у даному віці зарано говорити про наявність такої характеристики особистісного досвіду, як самоцінність, що передбачає усвідомлення своєрідності й унікальності власного життя, ставлення до нього як до неповторної індивідуальної особистісної історії. У дитини молодшого шкільного віку ще відсутнє усвідомлення унікальності власного життя, з одного боку, внаслідок недостатнього життєвого досвіду, з іншого — це зумовлено залежністю від близького соціального оточення. Однак у наративах дітей з'являються оціночні характеристики, як власної особистості, так й інших героїв, описаних у текстах.

На наш погляд, зарано говорити про сформовану *самоцінність* як характеристику особистісного досвіду в дітей молодшого шкільного віку, оскільки внаслідок недостатнього досвіду і залежності від соціального оточення, немає усвідомлення унікальності власного життя.

У нашому дослідженні ми вже звертали увагу на те, що в історіях підлітків немає цілісності, отже, немає цілісності й у сприйнятті власного досвіду. Можливо, це зумовлено й особливостями підліткових реакцій на соціум: емансипацією, групуванням, імітацією. Тобто, з одного боку, підліток усвідомлює себе, як відмінного від батьківських образів суб'єкта, що є продуктом свого минулого й майбутнього, здатного до самостійного вибору, з іншого — авторитет особи, визнаний апріорі, становить ту передумову, на основі якої буде зроблений висновок не лише про особистісні особливості підлітка, а й про осмислені ним події власного життя.

Наратив підлітків насичений оціночними характеристиками, як особистісними, так і характеристиками інших героїв. В описі з'являються елементи відображення унікальності власної історії («життя мені дано для того, щоб я чогось навчився»), але при цьому історія життя не пов'язана з соціокультурним контекстом, усвідомлюється і відображається лише той досвід, який емоційно важливий і значимий (перше кохання; зрада друзів; непорозуміння з батьками; неприйняття однолітками; втрати, які пережила дитина; інтереси, які приймаються і підтримуються серед однолітків; особисті якості, якими часто підліток хизується тощо).

Ми вважаємо, що у підлітків, як і в молодших школярів, *самоцінність* не сформована. Однак у наративах досліджуваних підліткового віку з'являються елементи відображення унікальності власної історії. Зауважимо, що історія життя не пов'язана з соціокультурним контекстом, усвідомлюється і відображається лише той досвід, який емоційно важливий і значущий.

Узагальнені результати даного етапу дослідження подані в Таблиці 7.

Таблиця 7

Прояв самоцінності в наративах дітей молодшого шкільного та підліткового віку

<i>Характеристики смислового простору особистості</i>	<i>Новоутворення віку</i>	<i>Критерії прояву досвіду в розповідях</i>	<i>Особистісний досвід</i>
Учні молодшого шкільного віку			
Ступінь реалістичності особистого простору, відсутність захисних форм інтерпретації.	Формування усвідомленої та узагальненої самооцінки.	У дитини молодшого шкільного віку немає усвідомлення унікальності власного життя, можливо внаслідок недостатнього досвіду і залежності від соціального оточення. У наративах дітей з'являються оціночні характеристики, як власної особистості, так і інших героїв, описаних у тексті.	За умови переживання дискомфорту в таких значимих соціальних сферах, як сім'я та школа, дитина молодшого шкільного віку часто породжує амбівалентний тип наративу, що свідчить про нестабільне ставлення до власного досвіду. Крім того, в текстах виражено бажання змінити ставлення оточуючих до себе і схильність дитини надавати позитивні якості іншим героям, але не собі. Дитина стверджує, що їй немає чим пишатися у собі, що є показником неприйняття власного «Я».
Учні підліткового віку			
	Інтенсивне формування самооцінки, здатності до аналізу та самоаналізу.	Насиченість тексту оцінковими характеристиками. Поява елементів відображення унікальності власного життя. Історія не пов'язана з соціокультурним контекстом і не відрізняється цілісністю.	Наявність захисних форм інтерпретації, породження різних наративних текстів залежно від аудиторії. Спроба розкрити вплив особистісних якостей на життєві події.

Таким чином, ми розкрили особливості усвідомлення власного досвіду дітьми молодшого шкільного та підліткового віку та виокремили основні характеристики досвіду дітей даних вікових груп. Доцільно також визначити основні напрямки роботи, які спрямова-

ні на розвиток характеристик життєвого досвіду в підлітків та молодших школярів, що є важливим чинником їхнього особистісного зростання.

Основними напрямками роботи психолога, що спрямована на усвідомлення дитиною молодшого шкільного віку власного досвіду, на наш погляд, є: розвиток діалогічного мислення; розвиток здатності до інтерпретації творів культури; розвиток здатності до аналізу власних дій; розвиток елементів самоаналізу; розвиток часової перспективи і ретроспективи; розвиток здатності до самоприйняття.

Психологічну роботу з дітьми підліткового віку, на нашу думку, доцільно проводити за наступними напрямками: розвиток здатності до інтерпретації, розуміння можливості множинності інтерпретацій; розвиток вміння аналізувати часову перспективу та ретроспективу; усвідомлення відповідальності за своє життя, авторство у власній історії життя; розвиток елементів самоаналізу.

Визначені напрями розвивальної роботи, що спрямована на розвиток характеристик особистісного досвіду, детальніше буде описано у третьому розділі.

2.2. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості в юності

Старший юнацький вік у психологічній літературі іноді називається ранньою дорослістю. Основним результатом психологічного розвитку в цьому віці є інтелектуальна зрілість людини та закладені основи особистісної та соціальної зрілості. У цілому, між юнаком і зрілою особистістю залишається одна суттєва відмінність, яка полягає в їх життєвому досвіді та в особливостях його розуміння й інтерпретації.

Базуючись на методологічних положеннях тлумачення зрілої особистості в рамках постнекласичного наративного підходу [Чепелева, 2010], а також спираючись на результати емпіричного дослідження, здійснимо спробу визначити характер впливу психологічних особливостей розуміння та інтерпретації життєвого досвіду на особистісне зростання сучасних юнаків та дівчат.

2.2.1. Самоцінність життєвого досвіду як результат розвитку самосвідомості в юнацькому віці

Становлення особистості юнацького віку супроводжується інтенсивним розвитком самосвідомості, який характеризується можливістю адекватного оцінювання як власних індивідуальних можливостей, так і суспільних умов, у яких перебуває особистість. Адекватність у цьому віці вже може забезпечуватися вищим рівнем самопізнання, яке проходить не лише у рамках «Я та Інший» як фор-

ма співвіднесення себе з іншими людьми з опорою переважно на зовнішні моменти, а й у рамках «Я та Я», що передбачає оперування в якійсь мірі сформованими знаннями про себе [Чеснокова, 1978].

Життєвий досвід в юнацькому віці набирає самоцінності, що дозволяє особистості *усвідомити унікальність власної життєвої історії* в контексті конкретних соціокультурних умов. Розуміння власної унікальності ґрунтується на більш адекватному оцінюванні себе вже на основі власних здібностей та досягнень, а не привласнених від ідеального образу, як це часто відбувається в підлітковому віці.

Життєві історії юнаків в основному невідривні від їх соціально-культурного контексту, розповідь про себе насичується оцінковими характеристиками власної особистості. У формальних наративах особи юнацького віку часто обмежуються визначенням лише власного соціального статусу: «студентка» чи «людина», або «я не відрізняюся від інших». Утім, навіть при формальному описі зустрічаються вказівки на унікальність власних здібностей, особистісних рис, які, за очікуваннями оповідачів, розкриються в майбутньому чи вже вирізняють їх як індивідуальність. У наративних розповідях більш високого рівня зустрічаються роздуми про власну унікальність та своєрідність свого життя в рамках соціокультурного контексту: «Сам по собі я нічого не вартий, але ми, люди (людство), маємо сенс»; «Я відчуваю себе піщинкою в морі, але і вона не зайва», або ж просто «Я — індивідуальність».

Висвітлені в текстах події власного життя, включаючи й передбачуване майбутнє, досить емоційно насичені юнаками (середній бал насиченості за 5-бальною шкалою дорівнює 4,2). Тема майбутнього поряд з пошуком сенсу власного життя стає головним виміром у постановці життєвих завдань та самоздійсненні сьогодні. Наративні оповіді здебільшого спрямовані на перспективу. Усвідомлення плінності часу та думки про своє майбутнє відстежуються і в текстах, що не містять завдань на перспективу. Уникнення планованого майбутнього виражається у фразах типу: «Не хочу загадувати наперед, хочу жити теперішнім, жити моментом»; «Не можу ні знати, ні прогнозувати, як складеться і що мене чекає завтра». Втім, такі акценти здебільшого стосуються сфери особистісних стосунків, а не власного життя в цілому: «...плани мого життя майже не впливають на особистісні стосунки».

Вирішення проблеми сенсу життя та орієнтації на майбутнє відбувається на основі ціннісних орієнтацій особистості. Юнацький вік — це період усталення ціннісних орієнтацій, який часто проходить під впливом сильних емоційних переживань. Життєві цінності особистості формуються за допомогою зчитування та засвоєння існуючих смислів з соціокультурного досвіду (репродуктивна когнітивна діяльність), а також за допомогою власного смислопородження як якісної зміни в їхньому розумінні та інтерпретації.

За допомогою емпіричного дослідження було визначено особливості формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді як варіативності породження нових смислів порівняно з усталеними за останні 200 років тлумачень логосів, що їх символізують.

Інтерпретації були піддані життєві цінності осіб юнацького віку, емпірично виділені в науковій психологічній літературі: здоров'я, любов, забезпечене життя, пізнання, розвиток, розваги, свобода, сімейне життя, творчість, життєва мудрість [Медведев, 2006]. У дослідженні брали участь студенти і працююча молодь віком від 18 до 25 років. Дослідження проводилося в 2011 році, у ньому взяло участь близько 200 респондентів.

Проведений аналіз дозволив зробити наступні висновки, що переважно на засвоєних, зчитаних смислах із соціокультурного середовища базуються життєві цінності «здоров'я» та «любов»; смислороджувальні інтерпретації зустрічаються при тлумаченні цінностей «забезпечене життя», «пізнання», «розвиток», «розваги», «творчість». Тенденція орієнтації сучасної молоді на суб'єктивне теперішнє відслідковується в породженні смислів щодо життєвих цінностей «розвиток», «розваги», «творчість», «життєва мудрість». Найбільш складними в плані насичення власними смислами є життєві цінності «свобода» та «сімейне життя». Проведений аналіз також засвідчив факт зниження впливу метанаративів на осмислення цінностей життя особами юнацького віку [Зазимко, 2012].

Смислороджувальна діяльність спостерігається у тих досліджуваних, які в часовій та логічній послідовності різносторонньо висвітлюють історію власного життя, охоплюючи майже всі його сфери: особистісну, дружню, навчальну, сферу професійної діяльності, соціальну тощо. Вони хоча і зрідка, але без стороннього впливу схильні реінтерпретувати власний досвід.

Вирізняє цих досліджуваних подієва насиченість теперішнього часу. У висвітлених подіях вони відіграють роль головного героя оповіді з прийняттям відповідальності за їхні наслідки, що вказує на авторство власної життєвої історії взагалі. В цілому на життєвій історії не відбивається фаталістичність, лише у сферах дружби та кохання простежується покладання авторів на власну долю. Втім, активна інтерпретація подій теперішнього стану не пов'язана з домінуванням у власній життєвій історії даного моменту життя, оповіді здебільшого зорієнтовані на далеке майбутнє, у них майже відсутні плани на найближчу перспективу, в яку входять тільки найближчі дні. Юнаки, здатні до смислороджувальної діяльності, свій футурологічний наратив будують як на основі мрій, надій, очікувань і сподівань, так і цілком визначених життєвих планів і завдань. Опис майбутнього ґрунтується переважно на активній позиції з передба-

ченням досягнень, здійснення яких залежить як від самого автора оповіді, так і від обставин, що мають скластися.

У цілому, особи юнацького віку, які здатні до «смыслопородження», вирізняються активною авторською позицією щодо власної життєвої історії, котру вони описують різносторонньо в часовій та логічній послідовності.

Особи, які вкладають у життєві цінності смисли, зорієнтовані на суб'єктивне теперішнє, також мають авторську позицію щодо власного життя, втім вони переважно не зорієнтовані на майбутнє, а воліють перебувати в гедоністичному теперішньому. Футурологічний наратив таких осіб переважно фантазійний, або насичений бажаннями із «зони найближчого розвитку» чи конкретизованими життєвими завданнями. Відповідно, в описі передбачуваних подій майбутнього зустрічаються дієслова від третьої особи, але з такою ж вірогідністю зустрічаються й дієслова від першої особи. Майбутнє, що описується, визначається лише близькою перспективою з певною ієрархією її цілей. Досвід минулого часто реінтерпретується з використанням захистів, минуле в основному пасивне, фаталістичне, але після реінтерпретації набуває нейтральних рис, де за частиною подій визнається авторство, а інша частина інтерпретується доленосною. У результаті реінтерпретації минулого майбутнє насичується планами, але фаталістичними залишаються сподівання щодо дружніх та сімейних стосунків. Інтерпретації та реінтерпретації найбільше піддаються події, що пов'язані з розвитком власної особистості, власних захоплень та дружніх стосунків.

Отже, основною відмінністю між двома емпірично виділеними групами осіб юнацького віку щодо формування їхньої життєвої орієнтації є темпоральний опис подій власного життя, який властивий майже всім наративам групи, що породжує індивідуальні смисли власних життєвих цінностей, і майже відсутній у групі зорієнтованих на суб'єктивне теперішнє. На відміну від першої виділеної групи, група «зорієнтованих на суб'єктивне теперішнє» не вирізняється спрямованістю на майбутнє, але «смыслопороджувальна група», яка здебільшого зорієнтована на майбутнє, вирізняється більшою подієвою насиченістю теперішнього. За обома виділеними групами визнається авторство власної історії. Інтерпретація та реінтерпретація подій в «орієнтованих на суб'єктивне теперішнє» стосується лише декількох основних сфер їхнього життя, а в «смыслопороджувальній групі» задіяні всі сфери їхнього життя.

Визначені групи не взаємовиключні. Одні й ті ж досліджувані можуть входити як в групу «смыслотворення», так і «зорієнтованих на суб'єктивне теперішнє». Якщо «смыслопороджувальна група» продукує здебільшого наративи, то вимір «зорієнтованих на суб'єктивне теперішнє» є тезаурусним [Епштейн, 2008]. Отже, існує й група

особистостей юнацького віку, яку умовно можна назвати «нарративно-тезаурусною». Описуючи історію власного життя в хронологічній послідовності, представники даної групи раптом концентрують на певній його події (подіях) і переносяться в континуум пов'язаних з нею переживань, роздумів та здійснених на їх основі висновків.

Щодо осіб, у яких виникають труднощі в тлумаченні певних цінностей, встановлено, що свій життєвий досвід вони змальовують із забарвленням нереалістичної модальності, тобто життєві історії осіб, що мають труднощі у визначенні цінностей життя, насичені мріями, які, як вони вважають, можуть ніколи не здійснитися. Отже, нереалістичність мрій (наявність марень) суттєво заважає визначенню власних життєвих цінностей.

Як вже зазначалося, в юнацькому віці з'являється усвідомлення неперервності й наступності часу, а тема майбутнього стає головним виміром у постановці життєвих завдань та самоздійсненні сьогодні. Теперішнє набуває смислу як підґрунтя майбутнього при врахуванні минулого і закладає базу для побудови реальних життєвих планів. Але, поряд з цим, у сучасному соціокультурному просторі відбувається зміна акцентів часової перспективи, при якій теперішнє набуває певної ізольованості та суб'єктивності, що відбивається й на особистому досвіді осіб юнацького віку, що було доведено вищепописаним дослідженням.

Досить часто життєві історії осіб юнацького віку (особливо це тексти, які адресувалися незнайомцю, з яким досліджуваний бажає продовжувати позитивні взаємостосунки) обмежуються описанням лише теперішнього стану оповідача чи його характеристик. Характерною рисою таких історій є відсутність опису будь-яких подій, вчинків та емоційних переживань, пов'язаних із ними. Є лише позитивна оцінка суб'єкта опису, з якої не проглядається усвідомлення своєрідності власного життя. Така притупленість емоційних переживань у теперішньому часі не відображається на усвідомленні власної унікальності, яка й підкреслюється текстами цього типу. Здебільшого охарактеризовані тексти досліджувані адресують знайомим їхнього віку з мережі Інтернет. Можна припустити, що ступінь реалістичності особистісного простору таких респондентів не дуже високий, здебільшого вони застосовують захисні форми інтерпретації досвіду, не враховують його реальних моментів, що і призводить до пониження емоційності текстів та відсутності діалогізму.

У цілому, можна зробити висновок, що за будь-яких інтепретативних можливостей життєвого досвіду осіб юнацького віку відстежується усвідомлення ними власної унікальності, і лише при врахуванні неперервності і наступності часу у власному житті в юнаків фіксується усвідомлення унікальності власного життя, розгляд його як неповторної індивідуальної особистої історії, вписаної у соціо-

культурний та історичний контекст, що виражає свідоме ставлення до соціальної зрілості. Унікальність власного життя усвідомлює переважна більшість осіб юнацького віку, цьому допомагає розвинута здатність до розуміння й інтерпретації подій та явищ у часовій і логічній їх послідовності, а не безпосереднє «проковтування» соціокультурних смислів, що на них «навішуються».

Власний розвиток особистості у будь-якому віці, в юнацькому особливо, забезпечується *відкритістю новому досвіду*. Дана характеристика є результатом рефлексії в першу чергу теперішніх подій у їх зв'язку з минулим досвідом та перспективою на майбутнє. Особистість усвідомлює власний досвід, а також привласнює («приміряє») на основі осмислення досвід соціокультурний.

Розвиток самопізнання, яке є провідною потребою в юнацькому віці, відбувається як за рахунок співвіднесення себе з іншими людьми з опорою на зовнішні моменти, так і за допомогою оперування сформованими знаннями про себе, що призводить до потреби юнаків бути «відмінними від інших». Вказані зміни в особистісній сфері забезпечуються надбаннями когнітивного розвитку, де відбувається подальше звуження щілини між екзистенційним особистісним досвідом та об'єктивним знанням, що наближує адекватність осмислення власного минулого і спрямування сьогодення на реальні здобутки в майбутньому. Юнацький вік, на відміну від підліткового, спрямований на більш реалістичне майбутнє, втім, рівень реалізму забезпечується інтерпретативними можливостями особистості щодо набутого нею досвіду.

У наративних текстах юнаків простежується наявність декількох сюжетних ліній, які пов'язані переважно з особливостями їхнього становлення в дружній та особистісній сферах життя, а також з особливостями самореалізації як шляху набуття індивідуальності. Ще однією загальною сюжетною лінією юнацького віку є здобутки та перспективи у сфері навчання і професійної діяльності. Семіотичний аналіз наративних текстів не дозволив виділити навчальну та професійну сфери як окремі сюжетні лінії, оскільки найчастіше сюжет навчання переростає в перспективу професійної діяльності. Відстежуються також лінії сімейних сюжетів та здобутків у соціальної сфері. В наративах не наводяться сюжети, пов'язані зі сферою матеріального благополуччя, хоча 6% життєвих завдань юнаків належить саме цій сфері.

У цілому, юнацький наратив характеризується незавершеністю, спрямованою на перспективу, та наявністю інших героїв розповіді, які здійснили той чи інший вплив на певні їхні досягнення. Інші особи, якими є батьки, рідня, друзі, вчителі, кохані та інше оточення, — оцінково характеризуються досить рідко, частіше визначається не їхня важливість, а лише наявність, тобто не має значення, ким

цей персонаж розповіді є для автора, цінується лише вплив, який він здійснив чи здійснює на автора розповіді: «Люблю людей, яким можна сказати “пам’ятаєш...”» тощо. Наявні оцінкові характеристики подій та героїв розповіді переважно несуперечливі в структурі часової та логічної цілісності тексту.

Юнак все більше занурюється в суспільне життя, пізнає його особливості, що призводить до усвідомлення власних життєвих очікувань, цілей та перспектив. Розуміння соціокультурного контексту власного життя призводить до необхідності не іманентного (що залишається всередині меж можливого досвіду), а трансцендентного розуміння власного життєвого досвіду, в якому з’являється здатність до об’єднання різних думок. В іншому випадку життєвий досвід особистості буде або «закритим» від зовнішньої інформації, яка надходить від інших осіб та соціокультурного середовища, або ж він «відмовиться» від своєї власної позиції. Рефлектуєчне відособлення, яке формується у даному віці, забезпечує відкритість власного досвіду до досвіду іншого при прийнятті та повазі останнього [Зазимко, 2011]. В онтогенезі людини рефлектуєчне відособлення є більш пізнім механізмом розуміння та інтерпретації досвіду.

Звичайно, в ранньому юнацькому віці чужі життєві історії не можуть відособлено сприйматися від власних історій особистості. Проте, на кінець юнацького віку, особистість отримує здатність набувати досвід, що дозволяє їй стати в позицію позазнаходження (за М. М. Бахтіним) або рефлексивну позицію (за П. Г. Щедровицьким), що вказує на більш високий рівень розуміння власного життєвого досвіду та відкритості його новому досвіду. Позиція позазнаходження (рефлексивний вихід) забезпечує можливість рефлектуєчної діяльності, за допомогою якої створюються складні структури, що сприяють збагаченню і розширенню життєвого досвіду людини.

Даний рефлектуєчий процес об’єднує («поглинає») соціокультурний досвід, досвід іншого (суб’єкт розуміння «стає на точку зору іншого») та власний досвід індивіда (суб’єкт не відмовляється від своїх власних поглядів). Такий спосіб розуміння можливий лише тоді, коли індивід володіє специфічними засобами розуміння і певними комплексними уявленнями, що виробляються з метою об’єднання різних «точок зору» і різних діяльнісних позицій [Щедровицький, 1995, с. 493].

Нами було досліджено наскільки об’єктивно безвідносно до власних досягнень юнаків сприймається ними інший з його реальними здобутками, тобто рівень відкритості власного досвіду досвіду іншого. Враховуючи те, що в даному віці продовжується дослідження способів самопрезентації на основі сприйняття, розуміння себе, інших, світу в цілому, дослідження базувалося на вивченні самопрезентаційних повідомлень досліджуваних.

Перед респондентами було поставлено два завдання, які виконувались у різний час. Перше завдання передбачало написання автобіографічного нарративу. Друге завдання реалізувалось у два етапи: організованого знайомства двох досліджуваних з нетривалою бесідою на особистісні біографічні теми та підготовки і проведення презентації партнера по спілкуванню.

Вербальні тексти обох завдань були піддані семантичному аналізу, результати якого проведені через процедуру кореляційного аналізу.

Інтерпретація отриманих результатів дозволила виділити основні блокуючі штампи розуміння та інтерпретації історії іншого безвідносно до власних стереотипічних форм сприйняття. Встановлено, що основною блокуючою умовою є акцентування уваги на просторові категорії досвіду і упушення часових, тобто неврахування індивідуальних передумов розвитку та їх перспектив. Відзначено, що особи, які більш широко інтерпретують власний досвід, схильні до позитивного оцінювання досвіду інших. Статистично також встановлено, що відсутність прогностичного передбачення подій блокує розширення особистісного досвіду і побудови подальших перспектив власного життя.

Виділені і часткові когнітивні паттерни, які є обмежуючими в розумінні іншого, наприклад: домінування особистісної сфери у власній життєвій історії блокує сприйняття і прийняття дружніх проявів іншого; акцентування уваги на досягненнях у навчальній сфері блокує розуміння можливостей самореалізації іншого у сферах, не пов'язаних зі шкільним або вузівським навчанням. Сприяє відкритості досвіду подієва насиченість соціальної сфери власного життя та сфери кохання, що дозволяє неоднозначно «по-філософськи» оцінювати події життя іншого та його індивідуальність.

Отримані за проведеним дослідженням невисокі кореляційні показники указують на можливість зникнення деяких установлених зв'язків. Але їх кількість безперечно підтверджує те, що розуміння й інтерпретація власного досвіду виражаються за допомогою опосередкованої, а у деяких випадках (особливо це стосується планованих подій майбутнього) і прямої проекції інтерпретації власного досвіду на розуміння іншого.

У цілому, дослідження дозволило дійти висновку, що прийняття і розуміння досвіду іншого як чинник, що сприяє відкритості новому досвіду, відкритості світу, довірі до нього, інтенсивно розвивається в юнацькому віці.

Зазначимо, молодій людині в сучасному світі щодня доводиться стикатися з великою кількістю інформації, яку вона не встигає не лише інтерпретувати, а й навіть осмислено сприйняти. Особистість змушена одночасно обробляти різні у плановому відношенні ситуації і події соціокультурного та власного життя (які досить ча-

сто не мають ніяких структурних зв'язків). Така ситуація не сприяє легкому проходженню процесу рефлексивного відособлення. Тому часто, ведучи розповідь про себе, особистість відступає від наративного жанру і передає опис певної події, яка протікає лише у просторовому полі сприймання та охоплює декілька сюжетних ліній, котрі зовсім не поєднуються автором тексту.

Відкритість новому досвіду в такому випадку може відбуватися на рівні «проковтування» соціокультурних зразків без індивідуальної переробки власних вражень.

Невміння чи неможливість відгороджуватись від неважливої інформації (фільми, які не розвивають, реклама, яка спонукає до неприйнятної в даному соціумі поведінки тощо) призводить до неповного розуміння та інколи повної відсутності інтерпретації сучасних соціокультурних надбань. Тому зустрічається велика кількість розповідей про себе, що характеризують особистість за станом, який вона переживає в даний момент, або вказують на індивідуальність особистості безвідносно ситуацій, в яких вона проявляється. Тексти насичені лише характерологічними якостями оповідача за відсутності і натяків на рефлексію.

У великій кількості розповідей про себе увага осіб юнацького віку приділяється опису лише просторових характеристик теперішнього часу, що характеризує не наративну, а тезаурусну оповідь. Деякі з них містять рефлексивні роздуми про власні особистісні досягнення. Відмічається факт, що нереліксивні розповіді висвітлюють особистість лише за її характерологічними особливостями та її хобі, інколи мають вказівки на місце навчання чи професійної діяльності. У тезаурусних розповідях, що містять певний аналіз стану, розкривається більше сюжетних ліній, частіше аналізується сфера навчання та професійної діяльності, з'являються сфери соціальної діяльності особистості та її самоздійснення. Тож, особистість, яка частіше піддає рефлексії свої теперішні стани, є не лише більш відкритою культурному досвіду, а й має більше можливостей реалізуватись у соціумі.

Результатом відкритості досвіду особистості є *відносна її незалежність від навколишнього соціокультурного контексту*. Саме в юнацтві остаточно долається властива попереднім етапам онтогенезу залежність від дорослих, стає більш адекватним самоприйняття і стверджується самостійність особистості. За виключенням поодиноких негативних наративів, в яких явно простежується індивідуалізм, у розповідях про себе відстежується авторська позиція, яка характеризується самоприйняттям.

Стан викладу фактів свого життя юнаками в основному має реальну модальність, навіть стосовно подій майбутнього лише 10% подій висвітлено з модальною забарвленістю можливості та жодна — з

належною модальністю, що може вказувати на відносну свободу від зовнішніх метанаративних впливів.

Темпоральні автобіографічні тексти насичені амбівалентними емоціями щодо переживання життєвих подій переважно на тлі позитивного наративу. Цей факт вказує на повноцінне проходження особистісного становлення в юнацькому віці, для якого є необхідними переживання пошуків, сумнівів та розчарувань, без яких неможливий повноцінний розвиток та відкритість досвіду оповідачів. Ті, хто пройшов через них, стають більшою мірою незалежними, творчо підходять до справи, володіють більш глибоким мисленням, яке дозволяє приймати самостійні рішення в складних ситуаціях, порівняно з тими, у кого процес формування особистості проходить у цей час гладко. Пережиті пошуки і сумніви забезпечують поліфонічність особистості як можливість бачити і відчувати протилежні способи існування, для чого важлива не стільки значущість інших на їхньому життєвому шляху, а їхня наявність чи відсутність, чим забезпечується можливість особистісного самопроекування.

В юнацькому віці особистість усвідомлює та привласнює особистий життєвий досвід. Процес рефлектуючого відособлення є одним із чинників особистісного зростання в юнацькому віці, за яким: чим вищий рівень розвитку особистості, тим, з одного боку, більше її тексти будуть зорієнтовані на «внутрішнього Іншого», а з іншого, тим більше буде визнаватись індивідуальність «зовнішнього Іншого». Тобто це процес визнання незалежності власної історії від історій інших осіб та безвідносно щодо власного досвіду сприйняття інших історій. Формування самоцінності власної особистості в юнацькому віці відбувається паралельно визнанню ціннісних переваг інших осіб, які не властиві самому оповідачеві.

За вищеписаним дослідженням самопрезентаційних можливостей в юнацькому віці був встановлений взаємозв'язок особистісного досвіду з досвідом іншого. Вказаний зв'язок не перевищив 0,6, тобто середньої тісноти зв'язків. Оскільки не було встановлено сильного тісного зв'язку, можна припустити, що в юнацькому віці вже з'являється можливість сприйняття чужих історій безвідносно до того, чи переживались подібні історії у власному житті.

Незалежність від зовнішніх впливів констатується й за самостійною реінтерпретаційною діяльністю власного досвіду. Звісно, не всі віхи, виділені юнаками як значущі для становлення власної особистості, піддаються навіть рефлексивному аналізу. Втім, 20% значущих подій власного життя були реінтерпретовані юнаками без стороннього втручання психолога, лише на основі власної роботи з діагностичною методикою.

Частина ж юнаків та дівчат ще не здатні вирізнити власні досягнення з арсеналу того, що спонукало чи сприяло їх здійсненню.

Але і в їхніх розповідях про себе явно виражена авторська позиція та конгруентність стану при описі подій життя. Можна припустити, що описані історії є не стільки виписані з власного життя, скільки із соціокультурного середовища. На даний час простір, особливо віртуальний, в який занурюється підростаюче покоління, забезпечує широкий вибір різних культурних текстів, життєвих стилів і способів самовираження (з акцентом на суб'єктивне благополуччя), і цим самим сприяє розвитку самототожності особистості з різним ступенем відчуття реалістичності особистісного простору. Але, в силу вікових особливостей та інтерпретативних можливостей власного досвіду, самототожність може мати місце і без збереження поваги до чужих життєвих історій та усвідомленості своєї реальної включеності у соціокультурний контекст життя, що робить особистість більш піддатливою зовнішнім впливам середовища.

Авторство власної історії життя, що вказує на відносну незалежність від впливів оточення, забезпечується *творчим ставленням до навколишніх дискурсивних практик*, яка у свою чергу проявляється в ступені активності керування смисловим простором з боку особистості.

Інтелектуальна зрілість осіб юнацького віку спонукає до пошуку умов самореалізації, яка вбачається у цьому віці в узагальненій (збірній) моделі ідеалу. Здатність до узагальнення, абстрагування, тенденцій причинно-наслідкових пояснень, збагачення їх формальними і смисловими компонентами допомагає структуруванню переривчатого сучасного соціокультурного досвіду. Мислення у юнаків, порівняно з попереднім віковим періодом, стає більш організованим і послідовним, обґрунтованим і критичним. Саме для цього віку характерне вживання епітетів продуктивного мислення: проникливість, критичність, швидкість тощо. Пізнавальні інтереси стають більш диференційованими, широкими і довільними.

Специфіка інтелектуальної зрілості особистості полягає в тому, що розуміння всіх об'єктивних явищ та властивостей предметів переломлюється крізь призму індивідуальних, особистісних вражень, призму життєвого досвіду. Будь-який реінтерпретований новий досвід входить у загальну систему особистісного досвіду й пов'язаний з процесами інтерпретації та розуміння за допомогою дискурсивних практик. Дискурсивні практики забезпечують можливість переходу досвіду в умови життя. Особистість має можливість самостійно обирати ту або іншу дискурсивну практику, що є творчим її самоздійсненням. Ще одна функція творчого ставлення до дискурсивних практик — це утримання всіх елементів, що відбивають і виражають «Я», у рамках деякої цілісності, яку виконує наративна практика, що зовні виражається цілісністю та оригінальністю тексту. Творче ставлення може проявлятися і в порушенні канонів класичних дискур-

сивних моделей і містити не лише вияв «Я», але й ставлення автора до власного тексту [Масієнко, 2006].

Інтерпретація життєвого досвіду є суб'єктивним процесом тлумачення подій в особистісному та соціокультурному контекстах. «Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду ведуть до створення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності» [Чепелева, 2009, с. 4]. Широта розуміння й інтерпретації особистісного досвіду, яка почасти забезпечується врахуванням його подієвої хронології, збагачує його та забезпечує повноцінне становлення особистості, а також сприяє творчому ставленню до навколишніх дискурсивних практик.

Особистість юнацького віку активно інтерпретує власний досвід. Більше половини проінтерпретованих подій власного життя (57%) належить минулому. Незначна різниця відсотків у інтерпретації подій теперішнього та передбачуваного майбутнього (19% та 25%). Суб'єктивна активність у минулому спостерігається щодо 30% описаних подій, пасивність підкреслювалась у 50% подій. Активність впливу на події теперішнього також нижча від фатального їх перебігу, але різниця між ними не така велика: 26% і 37%. А от щодо передбачуваних подій майбутнього, відповідальність за їх здійснення була прописана в 44%, а фатальність їх протікання лише в 20%, які, слід зазначити, всі є позитивно забарвленими. Загалом, у текстах наративів активні та пасивні дієслова зустрічаються приблизно порівну. Тобто, особистість в юнацькому віці здатна до самопроекування, але досить часто проживає в сценарних рамках власної долі, фатуму. Фатальні події, як показує аналіз, в основному виникають не стільки з наративного тексту, скільки з квазінаративного, утворенню яких сприяє поєднання не завжди усвідомленої інформації. Особисті ж наративи сприяють подоланню впливу створених квазінаративів та настановлень, які блокують творчість щодо дискурсивних практик та технологій.

Проведене дослідження підтвердило тезу Н.В. Чепелевої, що особистість поступово втрачає здатність до породження особистих наративів, здебільшого продукуючи квазінаративи, що є не результатом осмислення індивідуального та соціокультурного досвіду, а «проковтуванням» зразків, які породжуються ЗМІ та зчіплюються між собою за мозаїчним принципом [Чепелева, 2009, с. 9]. У постмодерних практиках інтерпретації життєвого досвіду домінує еклетичний принцип поєднання не завжди усвідомленої інформації, або як говорить Ф. Джеймісон, практики сучасності базуються на «самодоволеному еклетицизмі» [Джеймісон, 2008, с. 40].

Отже, актуалізації більш високого ступеня активності керування власним смисловим простором в юнацькому віці сприяє збагачення досвіду особистості тими дискурсивними практиками, які б сприяли її особистісному зростанню.

2.2.2. *Відповідальність за історію власного життя та вирішення проблеми його сенсу*

Логічною подальшою характеристикою життєвого досвіду в юнацькому віці є *відповідальність за власні історії (тексти)*, що характеризує відношення особистості до них як до своїх. На протигагу творчому ставленню до дискурсивних практик, що першочергово забезпечується інтелектуальною зрілістю, відповідальність за власні історії є результатом особистісної зрілості як рівня особистісного і духовного розвитку. Особистісна зрілість в цьому віці інтенсивно формується. Її формування пов'язано, в першу чергу, з інтенсивним розвитком самосвідомості, яка вже не просто віддзеркалює особливості формування особистості, а й сама значно впливає на її становлення, та вирішення проблеми віку — проблеми сенсу життя. Потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини та належний рівень самопізнання спонукають до появи відповідальності за своє власне життя. В юнацькому віці спостерігається спростування продукції наслідування і негативне ставлення до минулого ідеалу [Дружинин, 1999]. В більш зрілому віці відповідальність за власні історії набирає рис вміння вибудовувати історію власного життя як неповторний відкритий незавершений особистісний твір [Чепелева, 2010].

Особистість юнацького віку рефлектує власні тексти, їхню якість, відповідність задуму тощо. На відповідальність вказує ступінь активності особистості при керуванні власним смисловим простором, її здатність впливати на загальноприйняті дискурсивні практики, а не пасивно «піддаватися» їм. Дана характеристика проявляється за певних змін обставин у переосмисленні й переструктуруванні власного життєвого досвіду, а отже і власної ментальної моделі світу. Критерієм даної характеристики в тексті є дієслова, що виражають дію від першої особи. Як вже зазначалось, вживання дієслів першої особи в автобіографічних текстах осіб юнацького віку статистично не відрізняється від кількості вживання дієслів, що вказують на пасивну дію, тобто їх є приблизно порівну. Якісний змістовний аналіз життєвих історій юнаків показав, що більше половини (60%) респондентів відчувають і передають у розповідях про себе свою автономію, і менша частина (40%) описує та аналізує події, що вказують на соціальну відповідальність. Отже, в даному віці відповідальність як особистісна характеристика, яка є надбанням життєвого досвіду людини, перебуває на стадії формування.

Слід зазначити, що при віковій зорієнтованості на майбутнє, майже половина життєвих історій респондентів не містить передбачення майбутнього. Це може бути відображенням невпевненості в завтрашньому дні, розмитості перспектив, відбитком соціальних стереотипів, що зумовлюють дозованість інформації іншим тощо. Втім, статистичний аналіз показав, що відсутність опису власного

майбутнього спостерігається у досліджуваних, які не орієнтовані на майбутнє в часовій перспективі, а власне минуле описують з пасивного погляду і не надають рефлексивної інформації щодо власного життя в цілому. І навпаки, антиципація майбутнього виявляється у юнаків, які здатні рефлексувати власні життєві події, приймають відповідальність за їх результати та орієнтуються на позитивне активне майбутнє. Це також доводить, що відносно незалежними від зовнішніх впливів є близько половини осіб юнацького віку, які рефлексують події власного життя та приймають відповідальність за їхні наслідки.

Досить рідко в даному віці зустрічаються розповіді про себе (до 1%), в яких на противагу відповідальності визначається індивідуалізм. Це переважно наративи негативного типу, в яких минуле інтерпретується досліджуваними як небажане, або про нього немає і згадки; більшість подій сучасності також опускаються, характеризуються лише власна особистість як «творча індивідуальність, яку розуміють не всі». Перспективні плани таких особистостей стосуються майже всіх сфер діяльності, але розраховані лише на близьку перспективу. Можливо, вони «живуть» у самостійно сконструйованому просторі без об'єктивістичного його зіставлення з реальним. Такий простір конструюється з активізацією великої кількості захисних механізмів.

Взагалі, помічено тенденцію, що особистості, орієнтовані на відповідальність, а не на автономію, більше життєвих завдань планують на далеку перспективу та реінтерпретують минуле у позитивному напрямі. Таким чином, розширення часової перспективи і ретроспективи сприяє розвитку особистості в юності.

Розвиток особистості юнацького віку характеризується також і *відчуттям власного місця у глобальній соціокультурній системі*, яке виявляється в дискурсивних практиках людини та переважно в такій характеристиці її досвіду як діалогічність.

Основним завданням юнацького віку є проблема особистісного і професійного самовизначення. У цьому віці відбуваються значні зміни у сприйнятті часу, коли в життєвій перспективі часовий горизонт поглиблюється, охоплюючи минуле і майбутнє, а також розширюється, включаючи у себе не тільки особистісні, а й соціальні перспективи. Необхідність вирішення соціальних проблем вибору життєвої позиції і включення у більш багатоаспектне життя суспільства, за твердженням Л. І. Божович, викликає потребу зайняти внутрішню позицію дорослої людини, що передбачає суттєву перебудову особистості, спрямованої на вироблення нової ідентичності, щоб відповісти на питання «Яка Я?» [Божович, 1979]. Але особистісна зрілість передбачає й духовний розвиток, який вимагає від особистості відповіді на питання «Навіщо Я?»

Дослідження рівня інтерпретації історії життя юнаків стосовно образу їхнього «Я» показало, що майже всі респонденти знаходять відповідь на питання «Хто Я?» та «Яка Я?», що класифікується ідентифікаційним рівнем. Лише поодинокі тексти вказують на духовний рівень інтерпретації, що дозволяє відповісти на питання «Навіщо Я?». Найнижчий рівень інтерпретації — безособовий — у текстах не проявляється. Отже, особистість юнацького віку знаходиться на шляху своєї зрілості.

Ще в кінці підліткового та на початку юнацького віку відбувається визначення особистістю своєї життєвої позиції і власного місця в соціумі. Необхідність самовизначення слугує своєрідним «роздоріжжям», на якому зростаюча особистість «звертає» або у бік активної суб'єктної діяльності, що передбачає прийняття відповідальності за власне життя, самостійність життєвих виборів, або у бік пасивного слідування життєвим обставинам і відмови від спроб самостійного спрямування течії власного життя.

Наявність відчуття особистісної, соціальної та інших ролей характеризується усвідомленням власної включеності у соціокультурний контекст та визнання можливості існування інших життєвих історій, відмінних від власних. Кожна людина приймає готову стандартизовану схему культурного зразка, що вручається їй батьками, вчителями й авторитетами, і на її основі виробляє індивідуальну ментальну модель світу.

Особистісне зростання в юнацькому віці характеризується визначенням власних життєвих ліній, взаємопов'язаність яких проявляється в різних станах взаємодії словесних утворень (хаотичному, злитому чи структурному). Процес пошуку сенсу власного життя передбачає врахування не лише реальної та уявної власної соціальної ролі у суспільстві, а й її символічного контексту, оскільки, за твердженням Ж. Лакана, комплексна діалектика репрезентації світу включає уявний, реальний та символічний його аспекти.

У досліджуваних історіях наявність трьохмоментного відчуття власної значущості відображається як у наявності інших дійових осіб, їх взаємодії з автором, так і метафоричного опису власного впливу на ті чи інші події.

Стосовно інтерпретації подій власного життя, життєвого простору, то більшість респондентів інтерпретують їх на репрезентаційному рівні, на якому описується сприйняття особистістю самої себе, тобто як особистість себе відчуває. Менша частина досліджуваних інтерпретує на значеннєвому рівні (поведінковому), тобто включаючи роздуми про те «Як я це роблю?». І лише поодинокі тексти належать до смисленевого атрибутивного рівня, що дає відповідь на питання «Навіщо я це роблю?». Тож, особистість юнацького віку вже здатна

до відчуття та пошуку власного місця в соціально-культурній системі, але, найчастіше, не замислюється над цим.

Часткову відповідь на те, чому так відбувається, спробуємо отримати, проаналізувавши ті життєві завдання, які ставлять перед собою сучасні юнаки та дівчата.

В останні роки накопичилося досить багато матеріалу, який свідчить, що діяльність людини зумовлюється моделлю її уявлень про власне майбутнє життя [Чудновский, 1986; Яничев, 1999; Гинзбург, 1994; Головаха, Кроник, 1984]. П. І. Яничев вказує, що психологічне майбутнє мотивує психологічне теперішнє і надає цінності чи обезцінює його, а також співставляється з минулим, приймається як наступність та розвиток минулого, або як його відкидання й заперечення. Людина може розглядати своє життя як безперервну лінію розвитку, проєктуючи продовження цього розвитку в майбутнє, або може планувати зміни свого способу життя аж до повної його протилежності [Яничев, 1999].

Життєві плани структурують майбутнє у смисловому змісті, спрямовують вектор особистісного зростання саме сьогодні, вимальовуючи сюжет особистісного майбутнього. Чим більш структуроване майбутнє, тим більш залежною і ригідною є поведінка людини в теперішньому. Так, звуженням моделі власного життя є навіть попереднє (в шкільні роки) професійне самовизначення. За період юнацького віку відбувається найбільш швидко звуження життєвих перспектив особистості: спеціалізація у старшій школі, вступ до певного вузу, освоєння певної спеціальності, влаштування на певну роботу, створення сім'ї тощо.

З огляду на описані психологічні особливості розвитку особистості в юнацькому віці, було визначено генезис їхніх життєвих планів у складі суб'єктивної картини світу.

Частина життєвих завдань, а саме 8%, за прогнозом самих юнаків, ніколи не збудеться, але вони ще дозволяють собі фантазувати та мріяти. 17% завдань вже реалізовані, і їхній позитивний наслідок, на думку студентів, буде супроводжувати їх усе наступне життя. 26% життєвих завдань розраховані на близьку перспективу, 17% — на середньовіддалену і 33% — на далеку перспективу. Отже, юнацький вік дійсно є спрямованим на перспективу, оскільки рівно третина їхніх життєвих завдань повинна реалізуватись, як вони сподіваються, у далекому майбутньому.

Виконуючи графічний тест Котла на часову перспективу, 86% студентів перевагу надали також майбутньому. Втім, третина їх найменше значення відводять теперішньому часу, недооцінюючи події, що відбуваються з ними сьогодні. Теперішній час існує для них у більш згорненому вигляді, інколи лише межею між минулим і майбутнім. Напротивагу цьому насиченість теперішнього часу різноба-

рвною подієвістю забезпечує більш повноцінне його переживання та переопрацювання, що призводить до глибшого розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду.

Стосовно сфер реалізації життєвих завдань, то найбільше життєвих планів пов'язано з особистісною сферою (37%), потім — зі сферою самоздійснення (19%) та професійною сферою (13%). 10% життєвих завдань пов'язані з сімейною сферою, як з своїм подружжям, бажаними дітьми, так і зі своїми батьками. По 6% життєвих завдань належать до соціальної та матеріальної сфер, і по 5% — до дружньої сфери та кохання. Цікаво, що планування особистісної і професійної сфер є взаємовиключними, тобто професійні життєві завдання частіше не пов'язуються з особистісними.

Досягнення життєвих завдань в особистісній сфері в основному передбачається у недалекому майбутньому, тобто плани особистісного характеру належать до близької перспективи, і не властиві далекій, проте плани із самоздійснення в близькій перспективі відсутні, а переважно належать далекій перспективі реалізації.

Дослідження також дало змогу встановити, що юнаки та дівчата, схильні до нейротизму, надають перевагу життєвим завданням у сфері професійних та навчальних надбань. Особи, відкриті новому досвіду, не ставлять перед собою тих завдань, які, на їхню думку, не можуть здійснитись, є нереальними, нереальні життєві завдання не планують й особи, відповідальність за здійснення яких вони беруть виключно на себе, а більш добросовісні студенти, ті що більш схильні до згоди з думкою значущих оточуючих, менш емоційно переживають невиконання власних життєвих планів.

Незважаючи на те, що юнацький вік є віком спрямованим у майбутнє, далеке майбутнє в цьому віці «бачиться» досить туманно, з нечіткими обрисами та неусвідомленням пріоритетності цілей. Чіткість цілей у даному віці відстежується лише на найближчі дні та місяці.

Але ж саме у ранній юності вимальовується модель (сценарій) власного життя як система життєвих планів з урахуванням життєвих обставин, хоча вона ще відрізняється крайньою мінливістю й слабкою продуманістю. У суб'єктивній картині власного життя юнаків та дівчат яскраво виражено переважання майбутнього над минулим і сьогоденням або, за висловом А. А. Кроніка, переважання потенційних причинно-цілових зв'язків над реалізованими і актуальними.

Дослідженням також було встановлено, що теперішній час для юнаків і дівчат існує у згорненому вигляді, сучасна молодь не насичує його подієвістю, не надає йому значущості. Сьогодні ж реалізуються лише особистісні бажання, які, так чи інакше, порівняно з іншими життєвими завданнями мають більш егоїстичний характер.

Утім, важлива роль у постановці життєвих завдань належить теперішньому часу, тому, як особистість оцінює себе сьогодні, як

вона розставляє пріоритети, що визначає сюжет її життя, його лейтмотив.

Сподівання молоді на самоздійснення в майбутньому мають реалізуватися за умов позитивного активного майбутнього у власній історії життя, реінтерпретації «зобов'язань» минулому, наявності реальних цілей сьогодення та насичення подієвістю теперішнього часу їхніх життєвих історій.

2.2.3. Лабільність моделі життя залежно від змін соціокультурного контексту

Юність — пора формування світогляду як цілісної картини світу і себе у ній, поглиблення і більшої організованості мотивів поведінки. Проведене дослідження підтвердило, що когнітивна сфера в юнацькому віці здатна до вироблення індивідуальної цілісної картини світу. Її формуванню сприяє усвідомлення в юнацькому віці плину часу, диференційованість часових інтервалів, зростання ступеня узагальненості й конкретного представлення часу в цілях, планах, очікуваннях, тобто в юнацькому віці з'являється лінійна модель часу, котра відсутня у підлітків, які ще не здатні до створення цілісної моделі світу.

Одночасно підвищується рівень реалізму, юнаки стають здатними до створення синтезованої узагальненої і динамічної моделі як власної особистості, так і траєкторії власного життя. Саме такі надбання віку роблять людину чуттєвою і лабільною до зовнішніх впливів соціокультурного контексту, напротивагу конкретності й стабільності ідеального образу життя. Широкий трансцендентний погляд на себе, власне життя, інших та соціокультурні надбання забезпечує лабільність і динамічність власних перспектив і футурологічних сюжетів.

Зміни соціокультурного контексту життя людина може відстежувати, порівнюючи певні його прояви в часовій та просторовій динаміці, як той чи інший феномен трансформується порівняно з його попередніми станами та розповсюджується на інші сфери та галузі. Розуміння та інтепретація цих змін відбувається ще й стосовно того прогнозу, який людина передбачає в їх протіканні.

Тож, часова орієнтованість особистості є визначальною у побудові та реалізації нею моделі власного життя. Визначити її нам вдалося за допомогою факторного аналізу за параметрами: Extraction Method: Principal Component Analysis; Rotation Method: Quartimax with Kaiser Normalization; Rotation converged in 15 iterations.

Факторний аналіз дозволив виділити типи зорієнтованості особистостей юнацького віку за часовою перспективою. Виділено було 8 типів, один з яких засвідчує збалансовану часову перспективу, в 5 відстежується орієнтація на теперішній час, у 2 — орієнтація

на минулий (причому, в жодний з них не ввійшло позитивне минуле), і лише в 1 — орієнтація на майбутнє.

Особистості, **зорієнтовані на збалансовану часову перспективу**, відчують взаємозв'язок минулого, теперішнього та майбутнього у власному житті. Досліджувані даного типу в розповіді про себе частіше за інших наводять рефлексивну інформацію. Вони прагнуть пережити ліричні та альтруїстичні емоції, дещо схильні до ризику. Як бажаних співбесідників вони найчастіше обирають близьких дорослих, а не одноліток, хоча проблем у спілкуванні з товаришами не відмічається. Вони ставлять перед собою реальні цілі, їхні життєві завдання є масштабними, що пронизують усьє їхній життєвий шлях. Вказані цілі фактично не стосуються матеріальної сфери життя. Але у них, що характерного для даного вікового періоду, нечітко визначена пріоритетність життєвих цілей на фоні недостатньої їхньої усвідомленості.

Наступні два типи користуються досвідом двох часових орієнтацій: майбутнє і теперішнє та минуле і теперішнє.

Підлітки, що входять до типу **орієнтованих на майбутнє та відхиляють можливість гедоністичного сьогодення**, більш інтровертовані, дещо закриті новому досвіду та не схильні до ризику. Стосунки з іншими частіше будують з позицій (транзакційних станів за Е. Берном) дорослого та батьківської за формальним чи конфліктним типом. У розповідях про себе найчастіше висвітлюють власні плани та піднімають проблеми зі сфери навчання і професійної діяльності. Перевагу надають практичним, акзитивним, глоричним та дещо гедонічним емоціям. Події майбутнього висвітлюють як фактологічну інформацію, успіх досягнень у майбутньому приписують в основному власним здібностям та можливостям, тобто займають суб'єктивно активну позицію щодо побудови власного життя. В описі минулого та теперішнього у власній історії життя також не займають пасивної позиції. Не схильні рефлексувати власне минуле як і описувати власні негативні емоції, а також уникають розповідей, пов'язаних із коханням.

Юнаки та дівчата, які ввійшли до типу орієнтованих на **негативне минуле та фаталістичне теперішнє**, є переважно нейротичними особистостями, які бажать пережити альтруїстичні емоції та уникати пунічних. В автобіографії, описуючи власне минуле і сьогодення, майже не вживають активних дієслів першої особи, що свідчить про пасивне відношення до плину власного життя; минуле фактично не піддається рефлексії та реінтерпретації. Життєві завдання переважно пов'язують із навчанням та професійною діяльністю, уникають завдань, що належать до особистісної сфери. У розповіді про себе одноліткам вживають слова та вислови, що виражають амбівалентні емоції. Втім, у них відзначається сформованість відчут-

тя взаємозв'язку минулого, теперішнього та майбутнього часів, але майбутнє майже не насичується подієвістю.

Наступні три типи характеризуються орієнтацією лише на теперішній час, але з різною його інтерпретацією: гедоністичне, активне, фаталістичне.

Особи, орієнтовані на **гедоністичне теперішнє**, у власній біографії порівняно з іншими виділяють більше значущих подій та, після певної роботи з текстом біографії, часто доповнюють її випущеними віхами власного життя. У тексті часто зустрічається можливий стан здійснення подій. Вони переважно екстравертовані, схильні до ризику та мають гармонійний тип стосунків з оточуючими. Бажають переживати комунікативні, гностичні, естетичні та ліричні емоції. Описуючи власне майбутнє, використовують переважно дієслова пасивної форми, наводять лише фактологічну інформацію про передбачувані події. Розповідаючи історію про себе своїм однокласкам, частіше за інших розкривають причинно-наслідкові зв'язки між подіями свого життя. Їхні розповіді про себе забарвлені емоціями різних модальностей, а також містять і досить багато інформації без емоційного окрасу. Досить відверті у спілкуванні, розкривають майже всі теми власного життя: дружби, кохання, особистісну, навчально-професійну, сімейну. За цільовою спрямованістю відзначаються орієнтацією на самоздійснення. Таких осіб часто називають «душею компанії».

Ті особи, що займають активну позицію щодо власного життя сьогодні (**орієнтовані на активне теперішнє**), у взаємодії з іншими не займають батьківської позиції та позиції дорослого з формальним стилем спілкування. Їхні історії емоційно насичені. Здійснення власних життєвих очікувань, на їхню думку, в основному залежить від них самих, якщо ж деякі очікування не збудуться, вони будуть досить емоційно переживати невдачу. Втім, заслуги за власні надбання переважно приписують близькому оточенню. В особистісному плані є недобросовісними, що згідно з інтерпретацією методики «Локатор великої п'ятірки» є більш творчими. Вони відчувають більш складний за лінійний взаємозв'язок минулого, сьогодення та майбутнього, але в розповіді про себе обмежуються лише подіями сьогодення. Інформація про минуле та теперішнє передається у фактологічному стилі, майже без рефлексивної обробки, уникають висвітлення власних перспектив.

Особи з пасивною позицією щодо власного життя (**фаталістичне теперішнє**) переважно мають плани лише на близьку перспективу, в основному їхні переживання пов'язані з найближчими днями, а життєві завдання на декілька років уперед майже відсутні. Власні перспективи вбачають в основному у задоволенні особистих бажань, завдання з самоздійснення для себе майже не визначають. Розпо-

відаючи іншим про життєвий шлях у минулому, уникають дієслів активної форми від першої особи. У власному житті найбільше бажать пережити моральні емоції та піддають певному рівню рефлексії сьогодення.

Виділяється також ще два типи орієнтованих на негативне минуле та неорієнтованих на майбутнє.

Досліджувані, що ввійшли до типу орієнтованих на **негативне минуле** в наративній розповіді досить рідко вживають активні дієслова від першої особи, події власного життя емоційно не насичують. Для історій одноліткам обирають події сьогодення й уникають подій минулого. Найбільші сподівання власного життя покладають на майбутнє. Життєві завдання, пов'язані зі сферою дружби, майже відсутні.

Особи, що **неорієнтовані на майбутнє**, при взаємодії з іншими найчастіше займають позицію дитини за відгородженим типом. Життєві завдання не пов'язують із сімейною сферою. Не мають відчуття темпоральності та не схильні до ризику. Бажаними для них переважно є глоричні та гностичні емоції і потреби.

Належність людини до виділеного типу часової орієнтації може зберігатися протягом подальшого життя, якщо не відбудеться рефлексивного переструктурування нею власного життєвого досвіду.

Таким чином, порівняно з більш ранніми віковими періодами, процеси розуміння та інтерпретації життєвого досвіду в юнацькому віці переходять на значно вищий якісний щабель свого розвитку. Життєвий досвід юнаків набирає самоцінності, що дозволяє їм усвідомити унікальність власної життєвої історії в контексті конкретних соціокультурних умов. Особа юнацького віку здатна за будь-яких інтерпретативних можливостей свого життєвого досвіду усвідомити унікальність власної особистості, а при врахуванні неперервності й наступності часу власного життя та при розвинутій здатності до смислопородження в юнаків фіксується усвідомлення унікальності власного життя, розгляд його як неповторної індивідуальної історії, вписаної у соціокультурний та історичний контекст, що виражає свідоме ставлення до соціальної зрілості. Нагадаємо, що в підлітковому віці наративні розповіді містять лише елементи відображення унікальності власної історії, яка ще не пов'язана із соціокультурним контекстом, а відображає лише той досвід, який емоційно важливий і значущий.

Із самого народження людина є відкритою новому досвіду, але в дитячі роки така відкритість супроводжується залежністю від близького оточення. У підлітковому віці межі відкритості обмежуються референтною групою та значущими дорослими. В юнацькому віці дана характеристика є результатом рефлексії подій осо-

бистого досвіду в їх зв'язку з минулим досвідом та перспективою на майбутнє.

Відкритість досвіду особистості у свою чергу забезпечує її відносну незалежність від навколишнього соціокультурного контексту. У наративах юнаків відстежується авторська позиція, яка характеризується самоприйняттям. Авторська позиція в підлітковому віці виражається лише стосовно відстоювання власних поглядів та інтересів, які ще не розглядаються в перспективі чи ретроспективі. Власний підлітку максималізм не дає можливості для переосмислення і реконструювання власного досвіду. Юнаки вже здатні реінтерпретувати власний досвід, що забезпечує їхню самототожність навіть у негативних індивідуалістичних наративах, у яких несприятливість їхнього становлення цілком перекладається на долю та оточення. Авторство власної історії життя в юнацькому віці забезпечується творчим ставленням до навколишніх дискурсивних практик, яке у свою чергу проявляється в ступені активності керування смисловим простором з боку особистості, а не пасивного ним «підкорення». Юнацтво активно експериментує з дискурсивними практиками, чому сприяє вікова інтелектуальна зрілість.

Несуперечливість досвіду в підлітковому віці залежить, у першу чергу, від розвитку когнітивної сфери, а в юнацькому є результатом особистісної зрілості як рівня особистісного і духовного розвитку, що забезпечує відповідальність за власні історії (тексти) та характеризує відношення особистості до них як до своїх. Особистісна зрілість у цьому віці інтенсивно формується. У більш зрілому віці відповідальність за власні історії набирає рис уміння вибудовувати історію власного життя як неповторне відкриття, незавершений особистісний твір.

Розвиток особистості юнацького віку характеризується появою відчуття власного місця в глобальній соціокультурній системі, яке виявляється в дискурсивних практиках людини та переважно в такій характеристиці її досвіду як діалогічність. На протигагу підліткам, у юнаків поле семіотичної чутливості не обмежується соціокультурними і ситуативними впливами лише референтних груп, а поширюється й на соціокультурний досвід усього людства. У текстах з'являються смислові позиції та відповіді на питання «Навіщо Я?», «Навіщо я це роблю?», що й забезпечує підґрунтя відчуття власного місця в соціокультурній системі. Втім, для переважної більшості сучасної молоді сьогодення існує у згорненому вигляді, сучасна молодь не насичує його подієвістю, не надає йому значущості. Сьогодні ж реалізуються лише особистісні бажання, що заважає розставляти життєві пріоритети, уникати відповідальності за власні історії та утруднює визначення власного місця в соціокультурній системі.

В юності закладаються основи формування світогляду як цілісної картини світу та себе в ній. Одночасно підвищується рівень реалі-

му та з'являється відчуття плинності часу. Юнаки стають здатними до створення синтезованої узагальненої і динамічної моделі власної особистості, історії свого життя. Саме такі надбання віку роблять людину чутливою і лабільною до зовнішніх впливів соціокультурного контексту, напротивагу конкретності й стабільності ідеального образу життя. Широкий трансцендентний погляд на себе, інших та соціокультурний досвід забезпечує лабільність і динамічність власних перспектив і футурологічних сюжетів. Зміни життєвого простору особистості забезпечуються наративною компетентністю, до розвитку якої сенситивна особистість юнацького віку.

2.3. *Життєві контексти особистісного зростання дорослих*

Життєві контексти особистісного зростання — це умови й обставини життя індивіда, що спричиняють особистісне зростання або сприяють цьому процесу. Життєві контексти особистісного зростання розглядаються у даному розділі, з огляду на психогерменевтичний підхід, у зв'язку і у співвідношеннях з (1) усвідомленням процесу свого особистісного зростання дорослою людиною; (2) життєвими обставинами, що супроводжують, готують і плекають цей процес у дорослої людини; (3) особистісним досвідом дорослої людини; (4) процесами наративізації нею свого власного досвіду. Ракурс, який цікавить нас, — це глибинний відгук життєвої ситуації у самих структурах особистості, що дав поштовх особистісному «зльоту». Основні досліджувані категорії — триада: особистість — контекст — смисл. Дослідження зосереджено на смислових складових психологічних механізмів розвитку і зростання особистості в дорослому віці.

Усвідомлення дорослою людиною свого особистісного зростання як певний аспект усвідомлення себе і можливість екстеріоризації цього процесу можна вважати найбільш «загадковими» аспектами проблеми; дослідження складного, за природою наближеного до міфу [Березко, 2004; Гуцол, 2010], психічного утворення — уявлення людини про свою власну особистісну динаміку, що і досі не має загальноприйнятої шкали оцінки, є значною мірою проблематичним. Щоб це завдання могло стати вирішуваним, принциповим є саме психогерменевтичний підхід, у межах якого сформульовано: виразити і дати можливість зрозуміти невиразиме, неперекладне можна, якщо розповідати історію, розкласти, розгорнути це неперекладне у наратив. Коли щось не може бути виражене, то це свідчить про те, що або ще не сформувалися в людини відповідні індивідуальні смисли, або ці смисли ще не пройшли необхідної семіотичної обробки — не були вписані людиною в її власну внутрішню семіотичну систему, або людина не має у своєму арсеналі відповідних засобів виразу — зокрема, не володіє наративними технологіями і в рамках засвоєння культури

не засвоїла відповідні культурні канони нарративних моделей [Чепелева, 2009, с. 128].

Використання в якості об'єкту дослідження індивідуального нарративу особистісного зростання дає можливість «доторкнутися» до цієї невловимої абстрактної речі. Завдання опитування полягало у тому, щоб «розговорити», «розписати», захопити дорослу людину породити думки з цього приводу і бажати ними поділитися. Важливу роль у вирішенні цієї задачі грає діалог (з кимось чи з самим собою) [Васильченко, 2004]. У діалозі, у практиці спілкування відбуваються два важливих процеси: (1) усвідомлення і осмислення певних ще не оформлених у мовний продукт власних смислових утворень, «добудова» і збагачення раніше вироблених смислів і (2) розуміння аналогічних речей у співрозмовника (якщо він є). Саме тому доцільним є опитування у формі інтерв'ю або інтернет-інтерв'ю. Індивідуальні нарративи, отримані при опитуванні, є, на наш погляд, джерелом живої і надійної інформації про особистість у вимірі особистісного зростання. Наратив, що втілює і віддзеркалює суб'єктивне уявлення людини про свої життєві ситуації, життєві здобутки, своє зростання як особистості, — «нарратив особистісного зростання» — це варіант Я-нарративу, в якому «сито» відбору подій власного життя настроєне певним чином. Він максимально втілює те, що у вербальній формі відповідає уявленню особистості про сконструйовану ним самим власну особистісну ідентичність.

2.3.1. Характеристика життєвих контекстів особистісного зростання у дорослому віці

Справжнє розуміння особистості як цілісності лежить у площині її життєвого шляху [Максименко, 2011, с. 13]. За Е. Еріксоном, людина ставиться до зовнішніх факторів вибірково, враховуючи їх значущість на кожному етапі життєвого шляху, роблячи вибір між протилежними ставленнями до світу і себе, який визначає подальший етап розвитку, саморуху. Для різних життєвих періодів, починаючи з перших днів життя, це вибір між довірою, надією і недовірою; самостійністю, автономією і невпевненістю в собі, соромом; ініціативною і почуттям провини; працелюбністю і почуттям неповноцінності; почуттям визначеності власного «Я», формуванням егоідентичності і почуттям дифузії, розмитості, невизначеності ролей; спільністю й ізолюваністю контактів; творчістю і застоєм; переживанням цілісності і відчаєм. Т. М. Титаренко зауважує, що жоден етап життєвого шляху не відіграє домінуючої ролі в розвитку особистості, він складається з поєднання надбань і втрат, вдосконалення певних систем і регресу інших [Титаренко, 1999, с. 136-147].

«Головне значення для людини мають не самі події, що відбуваються з нею, а той смисл, який вона надає цим зовнішнім обстави-

нам, а також ті ситуативні смислові єдності, які виникають на основі осмислення ситуації, — переживання, дії, вчинки, мотиви, прагнення тощо» [Чепелева, 1999, с. 128]. Людина самовизначається тими значеннями, які вона надає тому, що трапляється з нею [Адлер, 1995]. Як зазначає А. Лоренцер, дійсна історія життя часто має побічне відношення до тих смислових зв'язків, які склалися у психіці індивіда.

Особистісне зростання — це вихід за межі усталеного, звичного, набуття нових якостей. Особистісне зростання завжди виражається у розсуванні рамок, меж особистісної психологічної ситуації. Наголошуємо на означенні «особистісної психологічної», бо реальна ситуація, в якій перебуває людина, може навпаки звужуватися. Яскравий приклад — ситуація «відлюдника»: камера життя звужена до келії, а психологічна ситуація така, що продукує чи принаймні сприяє бурхливому духовному зростанню.

З когнітивної точки зору особистісне зростання — це набуття нових смислів, суттєво задіяних у ціннісну систему індивіда. Особистісне зростання вносить певні зміни в соціальні смислові орієнтації особистості, які, за Б. С. Братусем, представлені у вигляді вищих ціннісних утворень особистості — ідеалів, норм, цінностей, а також змінює стійкі особистісні смисли, вплетені в загальну структуру смислової сфери людини, та особисті цінності — усвідомлені, прийняті людиною найзагальніші смисли її життя. «Значення для особистості смислових утворень вищого рівня полягає передусім у тому, що вони... виконують функцію творення дійсності. Вони допомагають людині пов'язати різноманітні інтереси, відношення, взагалі смисли нижчих рівнів у єдине цілісне уявлення про себе, своє життя, сприяючи тим самим подоланню невдач, перешкод, життєвих криз тощо» [Чепелева, 1999, с. 123-124].

Смислопородження, збільшення масиву смислів, якими володіє людина, можна вважати чи не найважливішим чинником (передумовою) розвитку особистості. Смислопородження може відбуватися під час осмислення, інтерпретації як себе, так і оточуючих обставин життя, з якими в індивіда мимоволі завжди відбувається «діалог», якщо ці обставини не «пролітають» поза увагою. Смислові утворення не можна зрозуміти та дослідити поза їхнім життєвим контекстом [Братусь, 1988], «вони стають мовби надситуативним опертям, необхідним для моральних оцінок та регуляції» [Чепелева, 1999, с. 123].

Ув'язування смислів у єдиний текст, що описує дещо (нарративізація, або нарація), нарративний спосіб осмислення світу дозволяють «зцементувати» відбиток швидкоплинної ситуації, події, сюжету тощо. Під час нарративізації відбувається відбір одних подій як суб'єктивно значимих і виробляється ставлення до інших як незначних.

Центральним процесом, навколо якого групуються всі проблеми психологічної герменевтики, є процес інтерпретації. Сутність інтер-

претації, в якій би формі вона не відбувалася, полягає завжди в нарощуванні смислів навколо об'єкту інтерпретації. Смісл завжди утворюється людиною, а не «передається» чи «сприймається», це завжди «витвір» особистості.

Перебуваючи у світі, людина оточена природними об'єктами і витворами цивілізації. Змалечку її привчають ідентифікувати об'єкти, які її оточують, що передбачає оволодіння інтерпретаційними технологіями — технологіями нарощування в собі смислу у відповідь на пред'явлення об'єкту знакової чи незнакової природи. З погляду психогерменевтики людина живе переважно у світі текстів; життєві контексти особистісного зростання — це передусім текстові контексти. Тому можна вважати однією з передумов особистісного зростання оволодіння технологіями оперування текстами і породження текстів — оволодіння наративними технологіями.

Культурним контекстом можна вважати світ текстів культури, які оточують людину з дитинства — з перших звуків мови, звернутих до неї. Трансляція культурних здобутків через власне тексти, а також через всю сукупність артефактів культури, вочевидь, мають для особистісного зростання індивідів аж ніяк не менше значення, ніж безпосередньо власний досвід, здобутий у життєвих ситуаціях; тексти культури для людини психологічно реальні.

У попередніх роботах [Зарецька, 2005; Зарецька, 2009; Зарецька, 2009] нами було досліджено категорію «ситуація», яка має безпосереднє відношення до предмету дослідження. Детальне і конструктивне залучення результатів дослідження ситуацій до аналізу отриманого у ході даного опитування емпіричного матеріалу дозволило глибше зазирнути у контексти особистісного розвитку опитуваних.

Ситуація — міждисциплінарна категорія. Наукова практика в одному синонімічному ряду з «ситуацією» вживає терміни «контекст», «умови», «середовище». Ситуація — деякий життєвий контекст, або умови, у яких перебуває, діє й усвідомлює себе суб'єкт у певний період свого життя; це відсік життя суб'єкта, що характеризується, незалежно від тривалості його існування, відносною стабільністю умов у сприйнятті суб'єкта, а також стабільністю актуалізованого стану суб'єкта. Ситуація — це «тут і зараз» даного суб'єкта, ті «час + простір + задіяне оточення + стан + тип діяльності + актуалізований ситуацією досвід» суб'єкта, які мають певну сукупність відносно усталених параметрів (у сприйнятті їх суб'єктом) у момент сприйняття. Тимчасова стабільність умов перебування зумовлена більше внутрішньою психологічною ситуацією, ніж обставинами життя. Можна описати життя суб'єкта як послідовність ситуацій, що змінюють одна одну. Момент зміни, тобто перебування на межі ситуації, на стику іноді чітко відчувається і яскраво переживається як рубіжна подія. Ситуація, таким чином, — це конкретний, обмежений у психологічному

часі-просторі деякими істотними для індивіда віхами відрізків життя даного індивіда в його власній інтерпретації [Зарецкая, 2005]. Подія, на відміну від ситуації, — це саме злам стабільності ситуації, дещо, що контрастує з параметрами ситуації, заперечує їх. Подія може відбутися, а ситуація при цьому збережеться; проте, в результаті події, що відбулася, може й ініціюватися нова ситуація, якщо параметри попередньої ситуації суттєво змінені. Особистісне зростання може відбуватися упродовж даної ситуації і, за певних якостей ситуації, бути її наслідком, надбанням (наприклад, у деяких ситуаціях навчання). З іншого боку, подія може принести для людини сильний поштовх, що викличе зсув, ривок в її особистісному стані.

Давно висунуто й обґрунтовано дуже важливу тезу: люди не випадково потрапляють, а активно обирають багато із ситуацій, у які потрапляють. Г. Олпорт зауважує, що ситуації, в які людина потрапляє найчастіше, — це, як правило, ті самі, у які вона активно прагне потрапити. Крім того, люди здатні змінювати, трансформувати ситуації, в які їм довелося потрапити [Росс, Нисбетт, 2000, с. 256-258]. На людину впливають ситуації, в яких вона опиняється, але вона також впливає на те, що відбувається, і постійно вносить зміни в ситуаційні й середовищні умови як для себе, так і для інших. Це найбільш очевидно, коли мова йде про вибір ситуацій, що дають більше можливостей для розвитку, а далі і прояву саме тих індивідуальних характеристик, які відрізняють їх носіїв від інших — вибір професії, хобі, друзів, сусідів і т.п. Можна припустити, що прагнучи одних ситуацій й уникаючи інших, людина здійснює постійний вибір й організацію середовища «під себе». Типова цитата з матеріалів опитування (цитати з інтерв'ю тут і далі подаються мовою оригіналу): *«На личностный рост влияют жизненные обстоятельства. Они или способствуют его росту, или тормозят. На личностное развитие, как правило (но есть исключения), жизненные обстоятельства не влияют. Жизненные обстоятельства — это отговорка для «слабых» личностей... В человеке при рождении (или до его рождения) уже закладывается личность, которая способна или слабо способна, или не способна к личностному развитию... Возьмем, к примеру, Ломоносова или Шевченко. Какие жизненные обстоятельства? Личность анализирует жизненные обстоятельства и изменяет их так, как этой личности нужно поступить. При личностном развитии происходит личностный рост. А затормозит личностное развитие жизненные обстоятельства могут — изоляция от внешнего мира или физическое угнетение».*

Коли ми говоримо про життєві контексти і життєві ситуації, що сприяють особистісному розвитку чи просто супроводжують його, слід зауважити щодо розуміння терміну «контекст»: контекст у принципі не є чинник. У цьому питанні слід погодитися з відомими запереченнями проти схильності до надлишкової детерміновості

психічних процесів «зовнішніми» обставинами. Складові «контексту» можуть сприяти, впливати, гальмувати — прямо чи опосередковано, а можуть просто супроводжувати, слугувати фоном, «тлом» процесів, що відбуваються в особистості і з особистістю.

Досліджувану проблему ми розуміємо так: чи може бути життєвий контекст чинником розвитку дорослої особистості? У яких випадках це відбувається? Які існують для цього обмеження? Який контекст може бути чинником розвитку? Що у контексті може бути чинником розвитку?

Як безперечний факт загальну позитивну відповідь формулює О. М. Леонтьєв: «Само собою зрозуміло, що конкретні життєві обставини накладають свій відбиток на хід розвитку особистості <...> процес розвитку особистості... дає сильні зміщення по абсцисі віку, а іноді викликає соціальну деградацію особистості. Головне — він протікає абсолютно по-різному залежно від конкретно-історичних умов, від приналежності індивіда до того чи іншого соціального середовища...» [Леонтьєв, 1982, с. 154] (пер. наш — прим. авт.). В. Франкл на ці ж питання дає таку чітку і слушну відповідь: людина не зумовлена і не детермінована повністю обставинами; вона сама вирішує, чи стати над ними, — тобто вона самодетермінована. Основна риса людського існування — здатність людини піднятися над такими умовами і переступити за їх межі. Таким чином, людина кінець кінцем долає саму себе, людина — це самотрансцендуюча істота [Франкл, 1982]. Парадокс проблеми життєвих контекстів особистісного розвитку полягає в тому, що детермінація і є, і її нема, — як завжди в проблемі контексту. Завжди попереду засвоєний суб'єктом на основі і за допомогою даного конкретного контексту смисл. Так само і «багаж» освіти, походження, принципів, почуття власної гідності може «запускати програми» осмислення, вимагати їхнього здійснення, реалізації, а може бути гальмом для нових пошуків. Як зазначає автор одного з наративів: «...*діаметрально протилежні дії/устремлення* — «*дозволяю себе А, Б, В*» и «*ограничую себя в Д, Е, Ж*» — *могут рассматриваться как шаги/ступени личностного роста*».

Аналіз життєвих контекстів особистісного зростання, проведений на базі попередніх досліджень з аналізу ситуацій, які ми виділили і класифікували раніше як чинники переосмислення людиною свого особистого — тепер уточнимо: і особистісного — досвіду [Зарецька, 2005; Зарецька, 2009; Зарецька, 2009], дозволив виявити деякі «внутрішні» і «зовнішні» чинники особистісного зростання, а саме:

- головні детермінуючі події (це переважно «зовнішні» чинники особистісного зростання);
- життєві обставини, що можуть сприяти особистісному зростанню опосередковано;

- простір мовних практик (простір спілкування) як середовище для виникнення і життя дискурсу особистісного зростання.

Далі представлено спробу проаналізувати на базі теоретичних розробок і емпірично отриманого матеріалу (детальніше див. підрозділ 2.3.2) деякі ситуації і події у життєдіяльності дорослої людини, що мають детермінуючу функцію і за певних умов можуть грати роль чинників особистісного зростання:

1. Зустріч зі Смыслом.

Саме становлення особистості пов'язується О.М. Леонтьєвим з утворенням усталеної системи особистісних смислів через вибудову вертикально зорієнтованої ієрархії з тих мотивів, які мають смислоутворювальну функцію [Леонтьев, 1982].

Смысл розглядається нами як рушійна сила особистісних змін. Якщо ми маємо на увазі той смысл, який спричинив у людині якісь процеси особистісного розвитку, будемо писати цей термін з великої літери — Смысл.

Зустріч зі Смыслом — подія на шляху розвитку особистості. Хто не бачить, не побачив, не вбачає Смыслу — не отримує шансу. Для того, щоб процес пішов, в особистості має бути точка зростання, «дрімаюча брунька», яка пробудиться під краплею зустрінутого Смыслу. Інші доречні аналогії: незакрита валентність, незабезпечена потреба (хоча б і «в'яла»), приховане питання. В семіотичному чи, що для нас те саме, психогерменевтичному смыслі — це готовність сприйняти деякий смысл як відповідь на своє питання, як заповнення певної внутрішньої лакуни.

Смысл може бути «запакований» у тексті, він може «вирощуватися» в процесі діяльності тощо. Зміни у структурі особистості у відповідь на зустріч зі Смыслом мають відобразитися в наративізації і текстуалізації перебудованої сукупності смислів. Наративізація цього процесу — як утворення, породження свого індивідуального міфу про себе, з усіма наявними в міфі особливостями.

Носієм Смыслу можуть бути: (а) людина; (б) текст; (в) обставини, які:

- поставили людину перед проблемою;
- спричинили зосередження уваги суб'єкта на собі, на своїй особистості і проблемах, пов'язаних саме зі своїми особистісними особливостями («усвідомлення себе»);
- поставили завдання відповідного масштабу;
- зробили життя нестерпним тощо.

Проаналізуємо деякі з цих випадків.

- *Текст як чинник зустрічі з особистісним смыслом.*

Текст може здійснювати таку функцію як при його сприйнятті, так і при породженні. Щодо важливості породження тексту дорослою людиною, детально поговоримо про це далі під час аналізу індивіду-

альних наративів особистісного зростання і відповідних наративних практик. Що ж до сприйняття, то це, перш за все, читання у традиційній або у сучасних безпаперових формах (з отриманих наративів: «...знакомство через неє (серьезную литературу) со смыслами, которые сам бы не породил, или означивание в ней смыслов, которые лишь «ощущались», но не были достоянием активного сознания. Тебя как будто бы знакомят: а можно понимать жизнь и так, и ты просто понимаешь, что так оно и есть, ты тоже так ощущал, хотя ни за что не сформулировал бы так до чтения»). Це дещо пасивний процес, тому смисл, який виникає у людині під час осмислення тексту, далеко не завжди стає тим Смыслом, який зрушує процеси переосмислення себе і свого життя. Для того, щоб це відбулося, прочитане має бути 1) «пропущеним через себе», 2) потенційно мати можливість викликати до життя ці смисли, 3) у людини має бути сформована (не обов'язково усвідомлена) потреба у такому Смыслі і 4) у людини мають бути напрацьовані практики, технології, методи, що сприяють цьому процесу — перетворенню смислу у Смысл, «годують» його. Щодо другого пункту, то поезія (як і деякі інші види художнього, творчого використання чи задіяності слова) здаються тими жанрами, що мають найбільший потенціал такого типу. Можна перелічити ще деякі види текстів, потенційно перспективні у цьому плані:

- міні-текст для оформлення думки «в чистому вигляді»: сентенція, афоризм, притча, які виконують роль «затравки», «діагностичного розвивального матеріалу» для подальшого осмислення суб'єктом (за дослідженнями О. Шиловської). Притчу можна розглядати як дієвий спосіб донесення Смыслу, може навіть особливу наративну форму дотику до смислу архетипу (за зауваженням Т. Титаренко);
- наратив, структура смислів, з якої складається авторська концепція;
- мовленнєва практика — панно з діалогів, численних, ненавмисних.

До зустрічі зі Смыслом людина має бути готовою — готовою текст а) сприйняти (недарма вважається, що поставлене людиною перед собою, перед життям, перед Богом питання завжди викликає відповідь, але чікими устами, в якій формі вона буде висловлена — нам не дано знати, треба тільки бути налаштованим почути відповідь); б) розпізнати; в) прийняти; г) «пропустити через себе», тобто зробити своїм смислом, вписати у свою внутрішню смислову структуру.

Тому ті обставини, події, контексти життя, які зробили це можливим, варті особливої уваги.

- Зустріч зі Смыслом через зустріч з людиною.

Це основний канал і джерело особистісних змін. У ролі носія, транслятора такого Смыслу може виступати будь-яка людина зале-

жно від життєвих обставин і конкретної життєвої ситуації, починаючи з матері, батька, членів сім'ї, друзів, вчителів, однолітків, і закінчуючи випадковим співбесідником, що на ходу закинув фразу, яка відкрила тобі очі, або навіть абсолютно нікчемним, з твого погляду, випадково зустрінутим, саме явище якого щось висвітлює у твоєму житті. Цитата з інтерв'ю: *«Личностному развитию способствует хорошая и большая семья, которая, начиная со старших и давая пример младшим, тянется к знаниям, много уделяет внимания всестороннему развитию и воспитывает детей в духе человеческой морали... В развитии моей личности помогли обстоятельства, сложившиеся в нашей многодетной семье (отец, мама и 7 детей). Все думающие, любознательные, хорошо обучаемые. Младшие, глядя на старших, старались быть не хуже и тоже много читали, развивались, учились хорошо. И в тяжелое послевоенное время пытались выбраться «в люди». Это заставляло развиваться. По мере возможности думали о будущем. Старшие помогли младшим, и чувство самолюбия тоже выполняло свою роль в развитии личности... А еще, думаю, немало важную роль в личностном развитии играют гены предков... А мешала материальная недостаточность, т.к. не было возможности учиться там, где, думаю, было бы больше пользы от меня всем и мне в том числе... Влияние семьи на развитие моей личности до сих пор существует: понемногу изучение греческого, английского языков, компьютер, книги, рекомендованные членами семьи...»* (доречно буде зауважити, що опитуваній 72 роки).

Зустріч з оцінкою себе ззовні, що не збігається із самооцінкою, часто формулюється опитуваними як фактор особистісного зростання. Приклади з різних отриманих нами інтерв'ю у відповідь на питання, хто чи що спричинили найбільший вплив на зростання особистості опитуваних: *«Окружающие люди, являющиеся авторитетами; желание вырасти в глазах близких людей»; «Лучики света, освещающие, проявляющие неосознаваемые, неизвестные себе стороны своей «натуры»: чьи-то критические фразы... Особенно, если ты не один из..., а значим для этого человека... Муж, в зрелом возрасте — личности родителей. Постоянное сравнение, примеривание, осознание... Значимый руководитель — при положительном к нему отношении — самое активное влияние...»; «Як ліхтариком, освітлювалася якась ділянка у собі, про яку раніше і гадки не було»; «Майже не мало значення, з чийх вуст: вчителя, приятелів, співробітників, випадкових співучасників якихось подій життя. На диво не пам'ятаються такі епізоди за участю батьків, інших близьких людей — мабуть, там постійна праця над моєю «шліфовкою» сприймалася як природне явище»; «Ничего не происходит случайно, и если оглянуться назад, диву даешься, как долго и тщательно выстраивался путь, приведший тебя куда-то или познакомивший тебя с кем-то, кто и раскрыл тебе, наконец,*

глаза». Можна стверджувати, що ми всі — вчителі один для одного. Адже як багато для особистісного зростання дає, наприклад, спілкування з людиною, що відкрила тобі свою біду! Як пише Т. М. Титаренко, «...все насправді цінне в житті має джерела в стосунках, до яких людину включено, і саме це забезпечує можливість численних життєвих траєкторій» [Титаренко, 2001].

Дехто з опитуваних відзначили, що очікуваний «свій» Смысл ніби «пізнаєш», він тебе вражає, як грім, відчуттям, що ти це «завжди знав». Але чому тоді така реакція? Від самого факту текстуалізації цього смыслу? Від текстуалізації Іншим? Скоріше за все вражає усвідомлення свого доленосного Смыслу. Знав, але не усвідомлював свого знання. Жив, «не приходячи до тями».

Найчастіше носієм-транслятором Смыслу може бути:

- *Вчитель* (у широкому смислі) — батько, мати, другий член подружжя, друг, авторитет з близького кола, вчитель-наставник у професійному чи освітньому колі (найбільш розповсюджений і «запланований» випадок — вплив вчителя як чинник особистісного розвитку) тощо. Яскравий приклад з інтерв'ю (опитуваному, викладачу фізики в одному з київських вузів, більше 70 років): *«Я был учительский сын. Мама работала в 2 смены, заслуженный учитель. Папа — водитель-дальнобойщик. Мною занимался родителям было некогда. Я не учился совсем. В 7-м классе учителя (называет по имени) между собой решили: «Как же так, мама — заслуженный учитель, а у сына — одни двойки!» И вот учитель физики предлагает мне: «Зайди после уроков в кабинет физики». Прихожу, а он мне предлагает стать школьным киномехаником: «Вот киноустановка, тут надо кое-что наладить, дадим тебе фильмы, будешь крутить для всех!» А в школе же это очень престижно, киномеханик — авторитет! Вот я налаживаю под его руководством аппаратуру, руки еще что-то могут, а знаний катастрофически не хватает. Тут я начал интересоваться, читать, и как пошёл!.. А в старших классах — литература. Я перечитал всего Бунина, Вересаева... (перечисляет русских классиков — 5-8 авторов). А потом пошла музыка. Я переслушал все симфонии, всего Бетховена, Моцарта...»* Професійний наставник — Майстер — це завжди особистість (за визначенням), він може мати далеко не тільки специфічно професійний вплив, навіть якщо виховання і навчання йде за принципом «від протилежного». Особистість Майстра детермінує особистісне зростання учня не менше, ніж особистість Гуру;
- *Гуру* (людина — носій Смыслу як місток у певну виховну систему чи духовну практику; про це далі йтиметься детально);

- Людина-еталон, — кумир, ідол, ідеал тощо;
- Випадковий промовець, устами якого «мовить доля». Зрозуміло, що цей випадок можливий, коли потреба у відповіді вже повністю сформована в запитувача.

Людина може виступити у ролі чинника особистісного розвитку і без функції передачі Смислу через себе. Споглядання позитивного руху поруч, особливо втіленого в Людині-носії, веде за собою, спонукає, дає рух і задає напрям, підсвідомо формує високу мету. Відбувається підсвідоме привнесення у життя в якості смисложиттєвих чинників категорій «верх», «вершина» і «рух угору» (згадаємо словнену смисла метафору «погляд у небо» С. Б. Кримського). Як сформулювала одна з опитуваних: *«При соприкосновении — физическое ощущение того, что потолок, крыша, небо поднимаются»*. Згадаємо у зв'язку з цим сентенцію з даоської притчі: зміни себе — і світ навколо тебе зміниться. Але інколи помічаєш зміни саме світу, а не себе — тому і вражає. У свій час Н. Непомняща пропонувала ввести у виховання дитини таку смисложиттєву категорію, як «нескінченне» (рос. «бесконечное»); у контексті наших досліджень зрозумілі слухність і перспектива такого введення.

Можна сперечатися відносно того, що дієвіше: зустріч зі Смилом через розмову з живою людиною чи через книгу, текст? Є свої переваги в обох каналів. Це мало б стати предметом окремого дослідження. Хоча про «книжкове» знання і виховання без «живої» інтерпретації вчителем написано чимало.

Опитувані у наративах часто наголошували на важливості *спілкування* для особистісного зростання: *«Способствуют: сложности, смелость, общение»*; *«Особо значимые встречи и/или книги»*; *«Жаль что в жизненной суматохе мы так мало разговариваем друг с другом. Нам не хватает времени, порой сил сказать, как мы рады встрече в этой жизни, как любим друг друга. Мы часто стесняемся своих чувств, боимся быть неправильно понятыми. Теряем прежних друзей, уходя дальше»*; *«Чтобы услышать эти слова (про спілкування з подругою — прим. авт.), стоило жить»*; *«Какое счастье найти созвучного человека и возрастать совместными усилиями и, в первую очередь, благодаря Божьей воле, взаимопонимание и взаимодоверие до той черты, когда душа готова говорить и слышать!»*

Особливий випадок зустрічі зі смислом через зустріч з людиною — *любов* (у всіх її іпостасях). В. Франкл (далеко не перший!) наголошує на любові як найважливішій з подій, каналів, засобів, коли зустріч з людиною стає чинником особистісного зростання. Любов є найдієвіший спосіб зрозуміти іншу людину в глибинній суті її особистості. В. Франкл пише: *«У духовному акті любові людина стає здатною побачити суттєві риси і особливості коханої людини, і, більш того, вона бачить потенційне в ній, те, що ще не виявилось, але має*

виявитися... Кохаючи, любляча людина змушує коханого актуалізувати свою потенційність. Допомагаючи усвідомити те, ким він може бути і ким він буде в майбутньому, вона перетворює цю потенційність в дійсне» [Франкл, 1982, с. 124] (пер. наш — прим. авт.).

II. Перебування людини у певних середовищах, що мають потенціал для її особистісного розвитку і забезпечують зустріч зі Смишлом.

Якщо це не разовий, «крапельний» вплив, а систематичне, плано-мірне і цілеспрямоване детермінування змін особистості певною людиною чи спільнотою через спілкування, заохочення до сприйняття певних усних і письмових текстів, науціння певним технологіям систематичної праці над собою і т.п., маємо справу з певною виховною системою, практикою духовного, особистісного виховання. Доречна аналогія виховного середовища з живильним: занурення до нього для інтенсифікації розвитку, підживлення самою атмосферою виховного середовища, спеціально організованими технологіями сприяння розвитку певного типу, перебуванням виховуваного поруч з аналогічними особами у процесі розвитку і відповідна «підпитка» від інших «зростаючих», — так виховується, прищеплюється система цінностей і пріоритетів, прийнята у цьому середовищі, що створює благодатний ґрунт для появи і пробудження точок зростання.

Людством напрацьовані такі системи. Перелічимо головні з них:

▪ *Системи духовного виховання особистості:*

(1) Релігійне виховання, віра.

Квінтесенція життєвої мудрості, законів життя, що транслюються і через людей, і через книги, тексти. («*Вера преображаєт человека — открывається смысл того, каким ты можешь быть и что в тебе не так, и показывается путь к изменению этого — борьба со своим грехом, избличение греха в себе и искоренение его в себе*»).

(2) Традиційні і сучасні духовні практики.

Технологічно (за принципами побудови системи виховання) близькі до релігійних.

▪ *Навчальні середовища і виховні системи:*

(3) Традиційні і сучасні педагогічні системи.

Загальноприйнятою є теза про те, що навчання має вести за собою розвиток і детально відстежувати, як відбувається цей розвиток, але так само багато сказано про те, що розвиток особистості — це не розвиток у формі навчання. Згадаємо застереження А. Маслоу про те, що теорія навчання просто незастосовна до людської істоти, яка рухається до меж можливої досконалості. Автор вбачає у теорії навчання те, що він називає «зовнішнім навчанням», яке зводиться до засвоєння просто ще одної асоціації або нового вміння. Дальні цілі навчання дорослих, і не тільки, — це шляхи і засоби, за допомогою яких ми можемо допомогти людині стати тим, ким вона спроможна стати. А. Мас-

лоу це називає істинним навчанням. Саме так навчаються люди, які стали на шлях самоактуалізації [Маслоу, 1982, с. 110].

Шкільну освіту можна вважати чинником особистісного розвитку практично в усіх напрямках. Так, наприклад, соціальна зрілість, що є складовою розвитку особистості, в учня формується через такі складові організації навчального середовища (за Л.О. Кияшко і О.А. Мельник): творча модальність навчального середовища; допомога дорослих; навчання через справу (застосування інтерактивних технологій); суб'єкт-суб'єктна командна взаємодія; позитивний психологічний клімат.

Роль чинника особистісного розвитку безумовно виконує так звана «елітна (аристократична) освіта», яка з давніх часів була орієнтована на відбір неординарних, здатних мислити нестандартно, і на розвиток індивідуальних якостей особистості.

(4) Психологічні практики, психотерапія.

Так, наприклад, логотерапія В. Франкла вбачає основну справу людини зовсім не в отриманні задоволення або униканні болю, а радше у баченні смислу свого життя, і, відповідно до цього, ставить на меті допомогти пацієнту в пошуку смислу свого життя [Франкл, 1982].

(5) Спорт і наближені технологічно до нього практики зміни особистості через фізичне тренування — східні традиційні і сучасні системи боротьби, тощо («Чем раніше почнеться активна соціалізація ребенка, тем краще. Наприклад, ранній спорт — це представлення об об'єкті, конкуренції і солідарності, діяльності по досягненню цілі і т.п. — і це вже в 5-6 лет. Так було з моїми дітьми. Я в спорт вошёл (и вышел) позже»).

(6) Професійний тренінг різних спрямувань. М.М. Слюсаревський, аналізуючи кваліфікацію (лат. втілення певної якості) як ознаку і міру соціально-культурного розвитку особистості, аргументував значення досягнення особою певного рівня за навчальними ознаками для індивідуального розвитку, конкурентоздатності тощо. Безумовно, професійний навчальний тренінг пробуджує і сприяє зростанню особистісних якостей, навіть не пов'язаних безпосередньо з професією та її набуттям.

▪ *Професійні середовища.*

(7) Професійні середовища — це професійна спільнота, професійне коло, професійна громадська думка, література з професії, професійні колективи тощо. М.М. Слюсаревський у доповіді на Методологічному семінарі НАПН України «Соціально-психологічні чинники взаємодії суспільства та освіти» (2010 рік) розкладає професійні компетентності на інтелектуальні («знанняєві»), творчі (інноваційні), ціннісно-орієнтаційні, комунікативні, художньо-творчі тощо. Дуже важливим у плані особистісного розвитку є виховання інте-

ресу до творчого потенціалу діяльності. У професійних спільнотах можна вирізнити професійну елітність і професійну маргінальність (за І. В. Грибенко), яка є, можливо, чи не основним чинником і соціальною маргінальністю. Автор зауважує, що маргінальність — явище, що може «наздогнати» людину в будь-якому віці. І. В. Грибенко аналізує професійну еволюцію вчителя-професіонала, який з віком перетворюється або на ригідного вчителя-ветерана, або на Майстра, яким стає проте не завдяки педагогічній системі, в якій перебуває, а частіше наперекір їй. Інший аспект впливу професійного середовища сформульовано у цитаті з інтерв'ю: *«Материальные стимулы могут поддерживать личностное развитие в направлении корпоративных ценностей, которые человек может воспринимать как ориентиры для индивидуального личностного роста»*. Ще один приклад з інтерв'ю: *«Долгое время я считал себя не в праве учить других людей. Но вот, полагаю, получил достаточные знания и жизненный опыт, чтобы принять предложение преподавать на факультете некоторые социологические дисциплины. Мне очень нравится эта работа и все связанное с ней: студенты, с которыми я работаю, коллеги, с которыми я общаюсь и сотрудничаю, вся атмосфера факультета... Мне кажется, тут есть большой простор для роста и самосовершенствования»*.

▪ *Соціальні середовища.*

Об'єктивовані соціальні структури як фактори формування особистості детально описує Е. Фромм. З наративів: *«Способствуют условия социализации — социальная среда: условия воспитания и жизни, люди, избираемые как пример для подражания, их жизненный стиль»*. Проте, як зазначено в одному з наративів: *«...можно легко запутаться, когда будем разбираться, что социум «внушил», а что — музыкой навеяло (музыка ведь тоже бывает разная, как мы знаем)»*.

(8) *Громадська думка* спільноти, в яку входить людина, теж може виступати чинником особистісного розвитку: вона формує певний ідеал, суспільно схвалений тип особистості, пріоритети тих чи інших особистісних якостей. Під впливом відповідного соціального середовища відбувається морально-етична «шліфовка» людини (*«Очень много значит окружение и господствующая (моральная, ментальная, идеологическая) установка в группе близкого круга общения»*).

Вольова «шліфовка», яка теж часто відбувається під впливом соціального середовища, означає дорослішання людини, витравлювання нею з себе страхів, «маленької людини», дитини, дівчинки чи хлопчика, безтурботного юнака; опанування можливості і звички самостійно робити вибір, приймати рішення; мужність приймати різні сторони життя і діяти у різних обставинах.

Важливий вимір того чи іншого чинника — адекватність уявлень людини про відповідний фактор впливу. Хибні, викривлені уявлен-

ня про відповідну сторону життя чи відповідний фактор опосередковано відлунуються і на результатах дії цього чинника на людину.

Треба зауважити також, що особистісний розвиток і особистіє зростання — не «підтягування» до певної «шкали»; у кожної особи особистість зростає туди, куди зростає, має свій напрям розвитку.

Відомі і технології цілеспрямованого «негативного» виховання — в першу чергу, кримінального, а також інші деструктивного спрямування системи, побудовані здебільшого на запереченні, «розвінчанні» принципів, цінностей, пріоритетів, ідеалів, що формуються виховними системами, переліченими вище.

III. Переживання людиною певних станів, що можуть спричинити інтенсифікацію особистісного зростання.

Перш за все це *страждання*. Про смисл страждання, про можливість актуалізувати вищу цінність, здійснити глибинний смисл натхненно писав В. Франкл. У прийнятті неминучості страждання в певних ситуаціях життя набуває і зберігає смисл у своїй найвищій точці, буквально на межі [Франкл, 1982].

Зверненню людини до переосмислення життя сприяє і переживання *страху смерті*, саме зіткнення з подіями, що виявляють миттєвість нашого існування [Франкл, 1982].

Переїдемо до аналізу *життєвих обставин*, що можуть сприяти особистісному розвитку *опосередковано*.

Загартовуванню особистості сприяє *смуга перешкод, стримання прагнень особистості, пригнічення її, зневага до її особистісних проблем*. Неприятливий контекст діє за контрастом: в особи може виникнути тяжіння до розвитку, зростання. Якщо особа з певними особистісними якостями опиняється в такому застійному оточенні — «болоті», у неї може виникнути відчуття необхідності боротися за свої права або просто вирватися в середовище, що не стримуватиме її прагнення. Згадаємо відомий ефект тяжіння здібної молоді у міста з селищ, у столицю з периферії — і порівняно більш «спокійне» ставлення до тих же можливостей у молоді, що у містах чи в столиці живе змалечку. Приклади з наративів опитуваних: «Сложные ситуации, трудности, личные переживания (неосознанный личностный рост)»; «Необходимость преодолевать трудности и препятствия может в одном случае послужить стимулом для развития, а в другом — вызвать страх перед преградами»; «Как ни больно переживать перемены в жизни (особенно тяжелые), это, с одной стороны, проверка на прочность, с другой, если выдержал, — новый этап развития»; «Напряжение всех способностей человека, продиктованное необходимостью выжить, «пробить» головой стенку» способствует такому. Расслабленность, психология рантье, — нет»; «...даже в негативных явлениях находит для себя полезные советы». Проте, як зауважують опитувані: «Это не обязатель-

но ситуации кризисные: неприятности, болезни, конфликты, скорее даже наоборот. Потому, что в сложных и неприятных ситуациях иногда личностный рост может сильно тормозиться. А если человек отчаялся, озлобился, если из-за тяжёлой болезни у него нет сил, то личность может и вовсе деградировать».

Відлюдненість, самотність, незадіяність у дієве життя, дозвілля, ізоляція від оточення створюють інколи контекст позитивних змін у людині. Приклад з інтерв'ю — йшлося про ностальгію наших емігрантів за кордоном — опитувана зауважила відносно зростаючої глибини комунікації з подругою-емігранткою до Німеччини: «Можливо, грає роль те, що вона сліпа і нікуди не ходить». Можливо, сліпота і пов'язана з нею відлюдненість сприяли нечисленності контактів емігрантки у чужій країні і, таким чином, зростанню чи збереженню гостроти сприймання старих друзів, актуальності збереження глибини стосунків з тими, хто значив багато до від'їзду. Цитати з інших інтерв'ю: «Когда я заболел гепатитом и попал в больницу, меня изолировали. А изоляция всегда способствует тому, что начинаешь по-другому воспринимать себя, переосмысливаешь свои жизненные планы...»; «Мудреют люди на досуге, когда ситуация неспешки, осмысления». Але: у якій мірі і за яких обставин дійсно «мудрішають»? І, мабуть, не самотність чи дозвілля тому єдина причина — є ще щось більш суттєве, це тільки суцуптне.

Взагалі багато хто з опитуваних стверджували, що, на їхню думку, будь-яка життєва ситуація сприяє особистісному зростанню: «Все и любые! Всегда! Качество и количество не играет роли!»; «Любые обстоятельства способствуют»; «Все, до единого, жизненные обстоятельства играют определенную роль в личностном развитии. У кого-то эти процессы проходят более динамично, и к довольно раннему возрасту (для меня ранний возраст — 30 лет) (опитувана — молода жінка 27 років — прим. авт.) про некоторых людей уже можно сказать: вот он/она — Личность, с ярко выраженным собственным мнением, с разумным взглядом на многие спорные вопросы... Получается, что этот человек уже прошел первые этапы личностного развития и может на этом остановиться, но чаще бывает... <он продолжает> двигаться дальше. Из каждого «жизненного урока» он делает выводы, использует все получаемые знания, постоянно анализирует. Второй вариант развития личности — не такой быстрый. В этом случае, человек к 30 годам еще воспринимает себя не взрослым, не опытным, несмотря на большое количество прожитых жизненных обстоятельств. Он так же, как и человек с динамичным развитием, учится, анализирует, делает выводы, но эти этапы/ступени развития удлиняются во времени. Скорее всего, «скорость» в данном случае зависит от ряда факторов — воспитания, свойства ума/накопления знаний, темперамент и др.».

IV. Простір мовних практик (простір спілкування) як середовище для виникнення і життя дискурсу особистісного розвитку.

Життєві події стають чинником особистісного розвитку людини не самі по собі, а завдяки конструктивному осмисленню їх людиною, часто через певний час (приклад з інтерв'ю: «*Сами события — нет, скорее осмысление их, даже через некоторое время*»). Таке подальше осмислення може бути глибоко індивідуальною справою особистості, але часто усвідомлення значення події у житті відбувається завдяки згадуванню і обговоренню її у розмові з іншими, особливо якщо це значущі інші, авторитетні для особи люди, та ще й не байдужі до її долі. Значення мовленнєвої практики, в яку включено людину, для переосмислення нею свого життя важко переоцінити (див. спеціально присвячений цьому питанню розділ 3).

2.3.2. Розуміння особистісного зростання дорослими та його зумовленість життєвими контекстами

У даному підрозділі представлено результати дослідження уявлень дорослих людей про особистісне зростання людини. У ході емпіричного дослідження було проведено опитування дорослих різного віку з цієї теми. Опитування мало на меті викликати у реципієнтів породження наративів, що втілюють уявлення дорослої людини про особистісне зростання.

При проведенні аналізу отриманих наративів було введено і визначено нові категорії: «інтерпретативний наратив» — опис, темою якого є розгорнута авторська інтерпретація об'єктів, людей тощо у формі наративу; «ситуативний наратив» — опис особистістю своєї психологічної ситуації в конкретному випадку прив'язки до об'єктивної зовнішньої ситуації; «розірваний наратив» — зв'язна оповідь, яка має всі ознаки звичайного наративу, але при цьому текстове «тіло» наративу розподілено по іншому більшому тексту. Проаналізовано різні види розірваних наративів, з'ясовано особливості їх функціонування в різних ситуативних контекстах, зокрема у діалогах різного типу. Обробка наративів, отриманих при опитуванні, здійснювалася через застосування спеціально розроблених методів опрацювання розірваних наративів, побудови ситуативних моделей особистісного зростання для кожного опитуваного, порівняння ситуативних моделей особистісного зростання різних опитуваних.

Незважаючи на інтерес сучасних дослідників до всього спектру проблем особистісного зростання, осмислення дорослою людиною свого індивідуального особистісного зростання — тобто постановка проблеми в індивідуальній площині — ніколи не було предметом дослідження. В наші завдання не входило аналізувати і оцінювати

особистісний розвиток самих опитуваних — тільки зміст породжених ними нарацій.

При проведенні опитування акцент було зроблено на таких проблемах:

- уявлення дорослих про можливість і сутність змін в особистості протягом життя людини;
- думка дорослої людини про особистісне зростання;
- погляд дорослої людини на те, які життєві обставини сприяють особистісному розвитку, а які, навпаки, йому перешкоджають.

Смислове наповнення поняття «особистісне зростання» в науковому дискурсі. До початку опитування нами було виявлено і упорядковано множину смислів, з яких у сукупності складається поняття «особистісне зростання» у сучасній психології — як «базу» для проведення аналізу розуміння особистісного зростання опитуваними. Далі наведено теоретичну схему, що перелічує і підсумовує смислове наповнення поняття «особистісне зростання» в науковому дискурсі (посилання не наводяться, оскільки схема ґрунтується і структурована на широковідомих класичних психологічних дослідженнях). Оскільки поняття, з яких складається схема, були орієнтирами під час аналізу отриманих при опитуванні наративів, ми ілюструємо деякі формулювання найбільш яскравими цитатами з наративів (подаються у дужках і лапках без перекладу):

1. *Цінності, які сповідує людська особистість, — їх наявність, пріоритет певних цінностей, засвоєння «буттєвих» («граничних», автентичних) цінностей: істини, справедливості, добра, досконалості, простоти, смислу існування тощо; цінностей зростання, цінностей здорового регресу. («Постоянная переоценка принципов, становка приоритетов»; «Не насильственное («так надо», «долг») и не спонтанное (порыв души) стремление быть милосердным. Понимать, что такое милосердие. Знать, что милосердие никогда не может быть одинаковым для всех»; «Чем больше проходит времени, тем больше ценим доброту, проснувшись души для любви, понимания, терпения, благодарности всему существу. Солнцу за свет, тепло, которое оно дарит каждый день. Небу, звездам... Всеми, что нас окружает. Богу за то, как трепетно и с какой любовью он растит каждую душу»).*

2. *Націленість на пошук смислу життя: усвідомлення цілей життя, смислу життя, напрямку розвитку; орієнтація на духовні дороговкази й моральні, естетичні потреби людини — віра, краса, добро, любов, свобода, істина, самопізнання, здоров'я, сім'я, честь, пізнання тощо; наявність мотивів зростання. («Видимо, это связано с поиском смысла жизни, своей жизненной цели»; «Что меняется в личности? Да конечно моральные критерии! Могут оставаться и быть извест-*

ними всем окружающим привычки, манеры, ключевые фразы... Но чем больше человек стремится познать (не просто получить спец. знания!), тем четче в его внутреннем храме проявляются морально-этические ценности! Неуклонно быстро любая ситуация раскладывается на молекулы ощущения себя в добре и зле (эти критерии берутся не обязательно из окружающего социума), на ощущения своего личного бытия в мироздании. И при этом всегда остается место сомнениям... если личность стремится к самоусовершенствованию... Где грань? Какова она? Чаще всего, из вороха мыслей и лохмотьев всего пережитого в жизни, формируются чистые, ограниченные кристаллы... первых азбучных истин библейских заповедей... знаний, которые нам с детства преподносили на блюде, но видимо, личность должна пройти (или не пройти) определенный путь для того, чтобы удостоверить в истинности предложенных нам чистых знаний. Для такого изменения совсем не обязательно быть верующим человеком, можно им не быть, но иметь соответствующую планку своего сознания»).

3. Розвиток самосвідомості через: самосприйняття, формування образу «Я»; усвідомлення наявності особистісних новоутворень; зміну стосунків людини зі своїм минулим досвідом; освоєння аутонарації як дієвої технології самоусвідомлення особистості та зміна своєї біографії за рахунок її переосмислення. («У каждого человека в жизни есть вехи, какие-то события, которые запоминаются ярче остальных. В течение всей жизни под влиянием каких-то ассоциаций мы вспоминаем об этих событиях, и что же в этом интересного... А то, что (и каждый это пережил) любое новое воспоминание дает совершенно иную оценку нашего поведения в том далеком событии. Никто и никогда не обошелся без внутренней коррективы, которая «пересмотрела» наши действия. Но почему это происходит, ведь в тех событиях были именно мы, не кто-то другой... Да потому, что мы уже совершенно другие»).

4. Потреба у самоактуалізації: спрямованість на самоактуалізацію — вибір можливості зростання, усвідомлення власного актуалізуючого потенціалу, актуалізуючий спосіб життя, актуалізація своїх можливостей, реалізація своїх потенційних здібностей, розуміння своїх потенціальностей.

5. Концентрація особистості на меті, якої вона варта: розвиток процесу цілеутворення, зсув мотивів на цілі, зміна ієрархії цілей; розвиток дій суб'єкта, що визначаються не наявним, а сутнім. У наративах відобразилося уявлення про особистісний розвиток як про стрімкий цілеспрямований зліт: «Расправит крылья — и лететь! В любую погоду, с любым настроением, главное — чтобы не потеряют цель!»; «Поставленные задачи заставляют действовать, а значит развиваться»; «Личность это совокупность целей (с весами, определяющими относительную важность, и другими параметрами), про-

цесов их достижения (с весами, и другими параметрами), ресурсов. <Личностный рост — это>... повышение процента достижения наиболее важных целей, обогащение набора целей в сторону более универсальных и совокупности процессов в сторону более эффективных».

6. *Самотрансценденція*, або трансцендентна функція: індивідуалізація; прояв самості; інфляція.

7. *Ритуалізація*.

8. Вихід за межі своєї ментальної моделі; *реінтерпретація* (за формулюванням М.Л. Смульсон).

9. *Усвідомлення себе як особистості*: розвиток відчуття своєї ідентичності, усвідомлення своєї особистісної особливості, відчуття власної особистісної значущості і людської гідності. (*«Понять: кто я. Что я могу. Кому и зачем я могу. Что такое столбы веры? И вера, кстати, тоже... Что такое столбы личности (дружба, любовь, сила, время — термин «долго», прочее)»*).

10. *«Авторство»* особистості: суб'єктність; готовність бути суб'єктом будь-яких обставин.

11. *Сміливість бути чесним* перед собою: врахування голосу свого «Я»; імпульсивне дослухання до голосу свого «Я».

12. *Психологічна незалежність*: нонконформізм; самостійність, відхід від переважної чи значущої керованості «не своїми» програмами поведінки («особистісним міфом», «сценарною матрицею», «базовими концепціями», «ірраціональними переконаннями», «патогенними переконаннями», «поведінковими патернами», «фіксованими ідеями»); здатність до самокерованості.

13. *Усвідомлення життєвого шляху*: осмислення мотивів життєдіяльності; постановка і реалізація високих життєвих цілей; осмислення життєвих перспектив. (*«Биография интересов и их осуществление на практике, в течении жизни»*).

14. *Самодостатність*.

15. *Усвідомлення себе у світі*. (*«Меняется самосознание себя в мире, в социуме»*).

16. *Етичні та моральні норми*, в які вірить та яких намагається дотримуватися людина — в тому числі у прийнятті рішень, у відношенні до добра і зла, у стосунках з іншими людьми, у процесах, де задіяні гроші, розваги тощо (*«Личностный рост может быть охарактеризован как увеличение значимости и полезности человека для окружающих»*).

17. *Вольові якості*, усвідомлена протидія обставинам.

18. *Вищі переживання* — короточасні миті екстазу при зіткненні з чимось абсолютно прекрасним, тонкі переживання, «високі вібрації».

19. *Спрямованість на творення* (рос. созидание), підключення *творчості* у ставленні до своїх особистісних проблем. (*«Породил по-*

вое, дал жизнь новому, увидел новый смысл и — открываются небеса! Ощущение такое. Ощущение новой личности в себе, своего собственного расширения»; «Среди жизненных обстоятельств, которые способствуют личностному развитию, я бы, пожалуй, выделила такие, в которых человек обязательно должен проявляться творчески, что-то создавать, и не важно на уровне идеи или трудом воплощая в жизнь пусть даже чужую идею»). Важливо, щоб це було саме творче настановлення, а не (за влучним формулюванням С.Д. Максименко) «квазітворча активність в ніби-мистецтві» [Максименко, 2010].

20. Соціальна зрілість, готовність прийняти на себе відповідальність за себе й інших («Полезность для докілья и... создание его ком-фортным» — наратив був двомовним — прим. авт.).

21. Адекватна самооцінка власної особистості (занизька, так само як і нарцисизм, не сприяють розвитку особистості): відмова від лююзій, від помилкових уявлень про себе; розуміння того, до чого ти непридатний, що не є твоєю потенціалністю.

22. Налаштованість особистості на самовдосконалення, активна позиція особистості щодо себе («Гармонизация себя в жизни»; «Это всякая позитивная работа над собой, развитие интеллекта, творческого желания помочь окружающим»).

23. Певні життєві вміння, що супроводжують розвиток особистості (визначення цілей, стратегічних напрямків, пошук нових схем вирішення проблем, навички та вміння спілкування, вміння і готовність до розв'язання конфліктів тощо).

24. Рівень інтелектуального розвитку.

25. Знаходження своєї життєвої справи, у якій особистість значуща. Розсування меж, розширення можливостей, підключення принципово нових шляхів розвитку. Наявність суперзадачі, супермети в людині. Усвідомлення і прагнення самореалізації, необхідність реалізації себе знайшли відображення в наративах: «Человек должен реализовать себя. Если он не реализован — он начинает болеть или еще что-нибудь...»; «Усвідомлення своєї особливості, свого особливого обдарування і того, що ця видатна якість особистості не використовується, не працює. Підсвідоме очікування можливості дати можливість розкритися сповна цій якості особистості, дати їй розквітнути. Коли вийшло реалізувати цю здібність, купаюся у хвилях успіху, перемагаю, завойовую, отримуючи задоволення, відчуваючи власну виключність»; «Рефлексия способствует сознательному определению целей и задач, требующих прыгнуть выше головы»; «В голове должна появиться точка, которая понемножку разрастается и превращается в... (показывает руками большой круг перед собой)».

26. Розвиток певних особистісних рис, що цінуються у людській спільноті і визначають статус людини у соціумі: чесність (відвергість, щирість, автентичність); доброта, милосердя; усвідомленість (реакти-

вність, жвавість, інтерес); свобода (спонтанність, відкритість) — «В моем представлении (в идеальном мире) личностный рост — это устремление к личной свободе... В реальном мире — это сделки, когда ты попадаешь в рабство в одном ради свободы в чем-то другом»; довіра (віра); емпатія; здатність до поваги; здатність до розуміння; непатерналізм; лідерські якості; незалежність (у тому числі внутрішня незалежність від обставин, оточення, влади, соціуму, статусу, стану здоров'я тощо); твердість позиції; альтруїзм; неохильність до міфологізованості; готовність до ризику; самостійність; уміння «тримати удар» життєвих обставин, стійкість; незламність, непохитність у своїй націленості «мати задачу в голові» за будь-яких обставин (не упертість!) володіння собою, стримування власних імпульсів; комунікативність; критичність (у тому числі і до себе); здатність виражати почуття; здатність направляти і вести за собою; турботливість; допитливість, цікавість до всього нового; нестримність, незгасимість; усвідомлення, навіть відчуття наявності, прояву в собі якоїсь високо оцінюваної особистісної якості; уміння і сміливість, мужність брати на себе відповідальність за свою долю у зв'язку з масштабними «зовнішніми» проблемами; зростання толерантності відповідно особистісному зростанню/розвитку (але не завжди позитивне: може бути і від гордині, опанування технологіями маніпулювання тощо).

Частина опитуваних наполягала на відносності розуміння особистісного зростання: «По-моему, это — абсолютно субъективное понятие. Для одного личностный рост — интеллектуальный, духовный, моральный и т.п. рост, для другого — достижение материального, карьерного, властного и прочего успеха. Кто-то может считать свой путь личностным ростом, а его оппонент — наоборот движением по наклонной вниз... Один может дорасти до самопожертвования, другой — до преступления, это все — рост (второго тоже определенный контингент будет считать «личностью»)... Основной вопрос — критерии понятия (как по мне — тоже достаточно субъективно). Например, для христианина — можно принять за основной критерий библейские заповеди, а для мусульманина — может быть, все абсолютно иначе (убей неверного и попадешь в рай с 73 девственницами)...»

Опитування проводилося переважно в письмовій формі (через інтернет-листування) у групі дорослих «інтелігентних» професій (науковці різного статусу і різних спеціальностей, медики, інженери, архітектори, художники, мистецтвознавці, педагоги, бібліотекознавці, військовослужбовці, менеджери різного профілю). В опитуванні взяли участь близько 100 дорослих, 55% з них — жінки. Основну групу опитуваних (53%) складають дорослі від 50 до 65 років (умовна назва «люди зрілого дорослого віку»), 15% відповідей дали «ранні дорослі» (до 35 років), 15% — дорослі середнього віку (35-50 років)

і 17% — люди старші 65 років («пізня дорослість»; найстарішому з опитуваних на момент спілкування було 88 років).

Відповідно до методологічної бази, на якій будується дослідження, — психогерменевтичної парадигми — було обрано такі *основні координатні напрямляючі* при аналізі отриманих наративів:

- *особистісний досвід* — його прояви в наративних практиках, його динаміка в уявленнях опитуваного, апеляція до нього в міркуваннях про особистісний розвиток і особистісне зростання;
- характеристики *смыслового простору особистості*, які можуть бути промодельовані на основі наративів особистісного зростання;
- *рефлексивне переосмислення досвіду*, що проявилось в наративах;
- *домінантні особистісні якості*, що проявилися при осмисленні особистісного зростання.

Далі наведено висновки аналізу наративів опитаних дорослих за деякими напрямками аналізу.

Особистісний досвід — основний вектор змін у дорослих. Упродовж усього «дорослого» періоду особистий досвід активно набувається; з віком і відповідним подовженням життєвого шляху наростає обсяг індивідуального особистісного досвіду людини, широта часової перспективи і ретроспективи особистісного простору, наростає подієва насиченість досвіду, через що збільшується дистанція між варіантами особистісного досвіду; здійснюється самоідентифікація (професійна, вікова, гендерна, часова тощо), відбувається усвідомлення своєї екзистенційності, формування свого психологічного поля й індивідуального життєвого простору (межі свого «Я»). Саме життєвий досвід та особливості його розуміння й інтерпретації формують весь спектр відмінностей між опитуваними різного віку (див. про це докладно у розділі 2.2 «Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості в юності»).

З дорослішанням наростає унікальність індивідуального досвіду. Усвідомлення цієї унікальності, не підкріплене вмінням «вписати» її у сформовану при соціокультурній самоідентифікації уяву про особистісний розвиток і особистісне зростання як такі, мабуть, і є перешкодою для адекватного осмислення свого індивідуального особистісного розвитку і зростання, що й виявилось у відповідях опитуваних.

У «молодих дорослих» (від 20-25 до 35-40 років) особистісний досвід ще свіжонабутий, не такий великий за обсягом, достатньою мірою віртуальний, хоч вже і без «проковтування» соціокультурних зразків без індивідуальної переробки власних вражень, як у юнацтва (див. про це розділ 2.2); у ньому не так багато частин, що

суперечать одна одній. Суб'єкти в цьому віці знаходяться значною мірою «посередині» подієвого контексту, перші вагомі віхи життєвого шляху ще активно переживаються і часто переоцінюються. Для текстів наративів цієї вікової групи характерні тезаурусність, короткість, категоричність суджень про особистісний розвиток і про себе, які ще не розгойдуються протиріччями і не спростовуються множинністю і варіативністю досвіду більш зрілих дорослих. В окремих випадках категоричність висловлювань межує з безвідповідальністю за свої слова.

Якщо досягнуто «позитивну» стаціонарність, «молодий дорослий» насолоджується своїм нещодавно досягнутим статусом — сімейним, професійним, віковим, гендерним (у тих, хто відчув свою гендерну силу); така ситуація найбільше сприяє категоричності формулювань «молодого дорослого». Негативна категоричність інколи спостерігається у випадках, якщо досягнутий статус не відповідає життєвим сподіванням.

У відповідях «молодих дорослих» простежується більший ступінь невизначеності, замаскований загальними висновками інтелектуального плану, за якими не простежується власний життєвий досвід. Висловлювання часто нагадують індивідуальну екстраполяцію на проблематику опитування деякої «загальномолодіжної» (на зразок «тусовочної» — для різних за статусом колективів) колективної думки, навіть колективної «вікової» позиції.

«Змістовне», концептуальне наповнення індивідуальних дискурсів особистісного зростання суттєво сформоване й орієнтоване на прийняте в соціумі розуміння цих понять. А відсутність прив'язки й апеляції до свого індивідуального досвіду тільки підтверджує його «віртуальний» характер.

Проте здатність до трансцендентного розуміння власного життєвого досвіду, що тільки намітилася у юнацькому віці (див. розділ 2.2), демонструють майже всі респонденти нашого опитування. Те ж саме торкається і такого механізму розуміння та інтерпретації особистого досвіду, як рефлектуєчне відособлення, здатність до якого теж безумовно наростає з віком. Зауважимо лише, що мова йде саме про «респондентів»: сама можливість відповіді на питання щодо особистісного зростання передбачала і трансцендентний вимір досвіду, і рефлексивне відособлення від нього. Мабуть, особи, схильні продукувати квазінаративи, що є не результатом осмислення індивідуального та соціокультурного досвіду, а «проковтуванням» зразків, які породжуються ЗМІ та зчіплюються між собою за мозаїчним принципом [Чепелева, 2009, с. 9, див. також Зазимко у розділі 2.2 даної роботи], просто збільшили число тих, хто свідомо уник відповіді.

У дорослих середнього віку (35-40-50-55 років) «віртуальна» складова досвіду помітно послаблюється на користь «реальної»:

на відміну від «молодих дорослих», дорослі середнього віку вже добре опанували і ситуацію, в якій вони безпосередньо діють, і встигли «переробити» свій досвід проживання колишніх ситуацій, так само як і проінтерпретувати для себе інші соціокультурні зразки, завдяки чому збільшується вага соціокультурної складової досвіду, що сприяє наростанню його варіативності. Це розгойдує властиву попередній віковій групі безтурботну категоричність і безвідповідальність настановлень; з'являються сумніви у своїй правоті. Висловлювання характеризуються більшою виваженістю і багатогранністю підходу до життєвих проблем, розумною гнучкістю — без цього набутий досвід може стати джерелом консерватизму, ригідності, несприйняття всього того, що йде не від тебе самого. Наростає діалог з реальним життям, що оточує суб'єкта; виважена і критична відкритість досвіду інших; незалежність від навколишнього соціокультурного контексту (порівн. з розділом 2.2); конструктивна позиція по відношенню до реального життя: суб'єкт стає здатним конструктивно вирішувати життєві й особистісні проблеми. Наративи короткі та місткі. За узагальненими і трошки «вихолощеними» ствердженнями опитуваних, здається, ховаються особистісні прояви, особистісний досвід і рефлексія себе, які опитуваний суб'єкт не бажає показувати. Складається враження, що опитуваний боїться власної відвертості, боїться необережним словом відкрити себе, а сказати йому є що. Є ознаки гендерної відмінності в позиції опитуваного.

У групі «пізньої дорослості» (50-55-65-70 років) звертає на себе увагу поява потреби «ділитися досвідом» і обговорювати свій набутий досвід, потреби в діалозі, в якому накопичені у процесі набуття досвіду особистісні смисли могли б бути актуалізовані, текстуралізовані й обговорені. Категоричність набуває здебільшого запитувального характеру і може розглядатися як провокація для вступу в діалог: «А що ви на це скажете?» У наративах прозвучало й усвідомлення незатребуваності накопиченого особистісного досвіду: «Кому це потрібно?» Типово віковими здаються зміна структури цілей, втрата векторності цілей, часове обмеження цілей («якщо доживу»), що корелює з проаналізованим нижче феноменом складних стосунків людей похилого віку з власним майбутнім. Відбувається формування узагальноної концепції життя; переосмислення свого місця у соціально-психологічному просторі, що постійно змінюється. Наративи частини опитуваних цієї вікової групи характеризуються стислістю і тезаурусною будовою; частині інших властиве багатослів'я і «многомисліє» (наративна розкутість, що межує з графоманією).

У наративах ще більш літніх людей (після 70 років) відстежується вибудова внутрішнього автонаративу як концепції прожитого життя. Він глибоко захований, ним не діляться («Ты раздеваешь меня донага уточнениями в анкете, я так ни с кем никогда не открывалась...»

Анкеты и уточнения разбередили мне душу, жизнь меня научила все это прятать, а извлекать только вещи, которые не заставляютковыряться в прошлом, т.к. живу одна и остаюсь с этими воспоминаниями тоже одна. Помню, где-то читала, по-моему у Германа Гессе, «чем больше я узнаю людей, тем больше я начинаю любить собак». Были в жизни друзья, которые сдавали, потому закрылась». Вот до чего довели твои анкеты, видишь, как разоткровенничалась»); такий автонаратив «сцементовано», він майже не піддається зовнішньому впливу. Про його наявність свідчить сама готовність відповісти на інтерв'ю і виваженість формулювань у наративі — людина ніби була готова отримати питання. Зрозуміло, ми отримали відповіді лише від тих, хто має такий автонаратив. У цьому віці категоричність знову йде вгору і досягає нового максимуму. Самі наративи короткі.

Розвиток (звичайно, різного ступеню) усвідомлення свого особистісного досвіду, практика рефлексії своєї унікальної позиції у часі-просторі-соціумі протягом усього періоду дорослості проявляється (правда, далеко не у всіх) у формуванні усвідомлення свого досягнутого статусу у відповідності з уявою про систему соціальних очікувань. Аналіз наративів залишає враження, що з віком ця якість наростає.

Формування емоційного прийняття/неприйняття своїх вікових досягнень, свого життєвого успіху/неуспіху, відповідно, вибудова і постійна корекція життєвого замислу і Я-концепції досягають максимуму на більш пізніх вікових відрізках.

Смисловий простір особистості. Моделювання смислового простору опитуваних на підставі породжених ними наративів у різних вікових групах дорослих показало нарощування структурованості особистісного смислового простору і його цілісності.

Домінантну роль у смисловому просторі молоді особистості грають життєві очікування, довго випестувані уявлення про власне майбутнє. Цей внутрішній віртуальний контекст визначає оцінку суб'єктом реальних подій — часто занижену. Не ціниться досягнуте, якщо воно нижче очікуваного. Саме з цими життєвими очікуваннями відбувається внутрішній діалог (більшою мірою, ніж з реальними людьми, навіть значущими для опитуваного), у ході якого формується оцінка (часто занижена) свого досягнутого рівня в особистісному розвитку. Для «молодого дорослого» характерна відкритість смислового простору (іноді дозована і фільтрована) інформаційному потоку з боку соціуму, що дуже важливо для вироблення світоглядної позиції, побудови стійкого «образу світу».

У період середньої дорослості відкритість не безумовна, відбувається жорсткий відбір того, що пропускається, як результат осмислення, усвідомлення особистісного і соціокультурного досвіду і його спрямованості на майбутнє. Досвід активно переосмислюється,

формується узагальнена концепція життя. Для цього віку характерна мінімальна «внутрішня», психологічна залежність від соціуму.

У ще більш пізньої вікової групи дорослих ставлення до власного досвіду, його осмислення та інтерпретація зумовлені впливом зовнішніх соціальних факторів, переосмисленням досвіду і виробленою самооцінкою досягнутого життєвого успіху/неуспіху. Неуспіх емоційно переживається (у жінок це яскраво відображено у наративах).

Щодо несуперечності особистісного смислового простору — вміння вибудовувати історію власного життя як неповторний, відкритий, незавершений особистісний твір, а також потреби і вміння переосмислювати, конструювати і реконструювати досвід, — то ця якість у наративах дорослих виявила динаміку від виправдання свого життєвого шляху в автонаративах «молодих дорослих» до появи поруч з цим цілком протилежних настроїв у «зрілих» дорослих. У зовсім літніх опитуваних ці моменти виправдання не присутні в наративах, вочевидь, для них це не актуально або глибоко приховано.

Очевидна динаміка простежується й у такій характеристиці особистісного простору, як *ступінь його реалістичності*, наявність чи відсутність *захисних форм* інтерпретації. Якщо для групи молодих опитуваних дорослих характерно формування усвідомленої та узагальненої самооцінки, часто завищеної, і в наступній віковій групі середньої дорослості ця якість наростає до максимуму, то в більш пізніх періодах дорослості соціокультурний контекст примушує «переписати» багато з цих завищених самооцінок; з'являється тенденція (не у всіх, безумовно) глибоко ховати вироблену узагальнену концепцію свого життя: людина не готова її оприлюднювати («Я тебе не ответил на вторую анкету: полную правду писать не хотел, и неполную тоже. Все-таки эти вопросы не такие безболезненные... У каждого человека столько в жизни произошло, и не обо всем хочется/можно говорить»), свідомо чи несвідомо приховує, маскує, щоб не проявилася. Деякі опитувані більш пізніх вікових груп вдавалися до гумору або метафоричності (наприклад, на питання, які життєві обставини сприяють особистісному розвитку, а які, навпаки, не сприяють, було отримано відповідь: «*Лишение обобщенной ответственности в периоды успешности способствуют развитию, а в периоды неуспешности — приводит к деградации*»).

У наративах зовсім літніх опитуваних маскувальні форми інтерпретації відсутні — людина домовилася сама з собою, проставила оцінки і «зацементувала» їх.

Домінантні особистісні якості, що проявилися при осмисленні особистісного зростання. «Дорослішання особистості» виражається у наростанні особистісної стійкості, навіть ригідності, самості, са-

мототожності; вибудові власної Я-концепції. Вже у групі «молодих дорослих» спостерігається наростання впевненості в непорушності свого особистісного життєвого шляху — це знайшло яскраве відображення в отриманих наративах. Ця якість проходить динаміку від юнацького максимуму, що пояснюється молодим категоричним самоствердженням, особливо властивим молодим чоловікам, через мінімум середнього дорослого віку, пов'язаний, безумовно, з кризою середини життя, зокрема, появою і наростанням сумнівів у своїй непогрішній правоті, до максимуму пізньої дорослості.

Для періоду ранньої дорослості характерні становлення і набуття індивідуальних смисложиттєвих орієнтацій («бути самим собою», «самореалізуватися», «усвідомлювати себе як цінність»); набуття і прийняття своєї індивідуальності створює можливість побудови власної системи цінностей і перетворення їх у принципи власного життя, особистісні настановлення. Самоприйняття є і найважливішою умовою самореалізації. Все це проявляється у текстах наративів особистісного зростання.

Для ранньої дорослості типове прагнення особистісної експансії, самовираження у всіх сферах життя (професійній, емоційній, особистісній, соціальній); вироблення власного індивідуального життєвого стилю. У наративах знайшло відображення звільнення від невинного юнацького максималізму, потреба у створенні власного оточення.

Для дорослих середнього віку характерне наростання переживання цінності своєї особистісної унікальності, своєї самості, себе як такого. Гендерні розбіжності поглиблюються. Для цього віку характерно торжество самототожності, відносна свобода від зовнішніх впливів.

У зрілих дорослих яскраво виражені дві протилежні тенденції: у одних — замикання у собі, прогресуюче наростання інтровертності; у другій частині опитуваних — нарощування екстравертності, потреби у «нав'язуванні» свого особистісного досвіду — моралізаторство, нескінченні розповіді епізодів із власного життя, що теж прогресує з віком.

У ще більш пізніх періодах дорослості особистісна стійкість іноді починає приймати форму ригідності.

Відображення гендерних розбіжностей і особливостей в наративах особистісного зростання. У наративах особистісного зростання знайшла відображення психологічна залежність жінки від найближчого оточення і психологічна налаштованість на когось із близьких, націленість на досягнення схвалення і підвищення оцінки себе цією значимою близькою людиною. Як фактор, що впливає на особистісне зростання, жінки називали й емоційну реакцію на зустріч з негативною оцінкою себе іншими людьми, бажання змінити оці-

нку себе близькими людьми, суттєве значення цієї оцінки для себе. Приклади з інтерв'ю жінок пізньої вікової групи: *«Женщине, чтоб расти со знаком «+», нужен мужчина, который ей интересен, самый сильный стимул, особенно если к нему надо подтягиваться»*; *«Иногда наблюдаешь, как «тянутся» за взрослеющими детьми, за быстро меняющейся подругой, и убегают таким образом от дозояющей старости... Мотивы разные, но главное — они дают толчок...»*; *«В деревне все обо всех «всё» знают. Знают и помнят. Это дисциплинирует»*. Такі фактори жодного разу не були сформульовані чоловіками.

У жіночих наративах зустрілись і незамасковані скарги на власний життєвий неуспіх, що чоловікам не властиво (продовжимо до кінця цитату, яка вже наводилася з іншого приводу: *«А если человек отчаялся, озлобился, если из-за тяжелой болезни у него нет сил, то личность может и вовсе деградировать (вот как я, например!)»*). У формулюваннях деяких жінок — незамаскований відчай: *«Я села за компьютер, чтобы ответить. Мысли приходили в голову печальные. Вроде ты не изменился, но явно не в своей среде находишься, и самое главное, что упорно не можешь с этим смириться до конца. Смириться — это значит радоваться каждому дню и жить настоящим временем. А какие итоги? Потеряно все, что только можно было потерять: здоровье, любовь, полное отсутствие желаний и никакой мечты. Когда ты пережил жгучее желание вообще уйти из жизни, то след от этого состояния остается и похоже навсегда: ты не можешь радоваться, не можешь ощущать сегодняшний день в полной мере... О Личности — это «круто» в моей ситуации!»*).

У чоловіків частіше зустрічались тезаурусність, короткість і категоричність текстів наративів.

Претензія на об'єктивність більш характерна для чоловіків різного віку, у той час як жінкам властива конкретна апеляція до своїх суб'єктивних переживань, до свого суб'єктивного досвіду, більша емоційність.

Вікові особливості наративів особистісного зростання. Виявлені вікові підгрупи дорослих, що відрізняються особливостями уявлення про особистісне зростання і специфічним усвідомленням власного особистісного зростання, в цілому, відповідають прийнятному віковому розподілу дорослих, проте в нашому емпіричному матеріалі вони чітко виділяються за особливостями отриманих при опитуванні наративів. Так, у дорослих зрілого віку помітна перевага споглядально-ретроспективного і відсторонено-змудрілого погляду на особистісне зростання. Середній дорослий вік характеризується помітною перевагою діяльнісного плану, що проявилось і у наративах особистісного зростання. Діяльнісне настановлення дорослих середнього віку формує межу і з дорослою молоддю: у тих менше проявляється власний, індивідуальний особистісний досвід, а біль-

ше відчувається погляд, нав'язаний вихованням і освітою. Безумовно, межа між віковими підгрупами не є чіткою за віковою ознакою: індивідуальні характеристики суб'єкта можуть звести її нанівець.

Риси особистості, що протистоять особистісному зростанню.

Було зроблено спробу визначити риси особистості, що протистоять особистісному зростанню (перші чотири, виділені з іншого приводу, ми подаємо в дуже влучних формулюваннях В.О. Васютинського [Васютинський, 2010]):

- «нехиті до змін»;
- «плекання звичайності»: «ми прості, звичайні...»;
- «рентизація постав (соціальних настановлень)», «прагнення опіки»;
- «акцентування скривдженості»;
- зайве, завищене відчуття єдності зі спільнотою: особистісне зростання — особиста, індивідуальна справа особистості;
- культивування своєї малосильності, несили, приховування за несилою тощо: «А що я можу?..»;
- культивування в собі образи на життя як причини власної несили;
- декларативне і фактичне обмеження своїх можливостей певним колом конкретних видів діяльності, що повністю поглинають час і увагу людини і є для неї на даному етапі життя самоцінними. Це особливо торкається тих видів діяльності, які вимагають від людини повної віддачі і не залишають часу і/або не мають компоненти необхідного осмислення своєї діяльності в контексті її життя взагалі;
- стресові стани, переживання життєвої кризи;
- душевні, духовні, психологічні лінощі — риса/стан, сформульовані у одному з інтерв'ю: «*расслабленность, психология рантье*».

Подальше заглиблення в індивідуальні уявлення людини стосовно її особистісного розвитку і зростання може стати базою для побудови ефективних методик стимулювання цього процесу — навіть у дорослої зрілої людини. Наративні практики, викликані проведеним опитуванням, свідчать про те, що це проблема, актуальна для людини в будь-якому віці.

2.4. Трансформація ментальної моделі як чинник розвитку особистості похилого віку

2.4.1. Розвиток в старості: завдання, специфіка, ризику

Старість є досить неоднозначним життєвим періодом, проблемам якого в сучасній віковій психології приділено недостатньо уваги. У той же час опрацювання життєвого досвіду в старості, його

асиміляція і перетворення на особистісний мають певну специфіку. По-перше, у похилому віці внаслідок відомих причин суттєво обмежені можливості набуття нового досвіду, тому на перший план виходить необхідність переробки (реінтерпретації) досвіду старого. По-друге, новий досвід, якщо і набувається, то досить важко сприймається і складно асимілюється, особливо якщо безпосередньо не відповідає уже сформованим ментальним моделям. Тому теоретичне і експериментальне дослідження інтерпретаційних схем опрацювання особистого досвіду в старості є актуальним, особливо в сучасний період значного постаріння суспільства, як у нашій країні, так і в усьому світі.

Однак у той же час старість є специфічним віковим періодом, який не має аналогів в онтогенезі і який можна розглядати як плацдарм для узагальнених теоретико-експериментальних досліджень вікової, генетичної психології, психології розвитку та навіть загальної психології. Однак слід зазначити, що така можливість є, безумовно, породженням сьогодення, вона відкрилася завдяки новим методологічним підходам початку другого тисячоліття. Серед багатьох причин цього виділимо дві, на наш погляд, основні. Перша є науково-психологічною, це поява постнекласичної методології з її новими підходами до дослідження. Тільки поява постнекласичних дослідницьких підходів надала можливість дійсно розгорнути адекватні дослідження похилого віку, в тому числі експериментальні, використовуючи систему понять, широко апробованих на інших вікових категоріях (розвиток, новоутворення, провідна діяльність тощо). Адже хаотичний вплив різноманітних соціально-психологічних та психологічних чинників на літню людину, відсутність певних організованостей у соціумі (на кшталт дитячого садка, школи, вишу, установи), в яких можна було б експериментувати, не чекаючи на серйозні зміни складу, а також стану фізичного та психічного здоров'я членів групи, їхнього настрою, стосунків тощо, не пропонує сприятливих умов для постановки і здійснення зі старими людьми «класичного» психологічного дослідження (з експериментальною і контрольною групою, які знаходяться в однакових умовах і відрізняються тільки специфічними психологічними впливами).

Друга причина є суспільно-психологічною. Це розпочата в ХХІ сторіччі боротьба суспільства проти ейджізму, тобто проти упередженості до старості, неприйняття старих людей. Ясно, що це пов'язано, у першу чергу, з очевидним старінням суспільства, яке більше не може терпіти зневагу до себе самого. Однак розробляються й наукові підходи до зміни відповідних стереотипів.

Так, зокрема, соціологи справедливо вважають, що старість є не стільки віковим періодом, скільки штучно сконструйованим нормативним соціальним проектом, тобто набором конвенціональних

правил, законів, принципів, норм, цінностей тощо. Саме вони визначають як стереотипізоване ставлення до старих людей представників інших поколінь, так і багато в чому поведінку самих літніх людей, їхнє ставлення до себе. Механізми такого конструювання, на думку М. Е. Елютіної та О. О. Смолькіна, — це, по-перше, академічний дискурс (зокрема, медичний), який описує старість як період слабкості, непрацездатності, доживання, поза визначенням позитивних сторін цього періоду; по-друге, морально-нормативні регулятори, тобто уявлення про «еластичність» вимог до ставлення до старих людей; по-третє, маркер відносин між поколіннями, основним у якому є уявлення про сьогодишню старість як модель власного майбутнього похилого віку. Далі відзначаються такі досить нетривіальні механізми, як лінгвістична складова, тобто відсутність позитивних смислових маркерів у термінах, пов'язаних із старінням, і, навпаки, наявність негативних смислів (мається на увазі загалом опозиція «нове-старе») і вплив художнього дискурсу, образи якого багато в чому формують соціальні очікування щодо старих людей. Нарешті, сучасна «пуерлістична» свідомість фокусує суспільну зацікавленість на прогресі, змінах, «юності» як людей, так і ідей [Елютіна, 1999; Смолькин, 2004].

При такому підході перебудова механізмів соціального конструювання старості як проекту не виглядає надто простою справою. Однак все ж таки прояснюються, принаймні, напрями такої перебудови. Для нас найбільш цікавим виглядає роль власне людей похилого віку в конструюванні такого проекту і можливість перебудови їхнього ставлення до себе та до власних проблем старості. Інакше кажучи, йдеться про розвиток і саморозвиток в старості та їх специфіку.

Значимо, що сучасні концепції безперервного прижиттєвого (life-span) розвитку, тобто розвитку, який відбувається протягом усього життя, стверджують, що будь-якому процесу розвитку є властивою внутрішня динаміка набутого і втраченого [Анцыферова, 2006; Балтес, 2001; Максименко, 2006; Малкіна-Пых, 2005; Смольсон, 2006, 2010]. Йдеться про розвиток упродовж усього життя, який не зупиняється ніколи, навіть у смерті, яка теж визначає певний саморух і саморозвиток. З'явилося поняття непрямолінійного розвитку, відповідно до якого протягом життя відбувається не тільки нарощування потенцій, а існують спади і плато, ампліфікація (збагачення) певних функцій та збіднення інших, що теж визначає розвиток. Так, наприклад, доведено, що інтелектуальний розвиток відбувається впродовж усього життя і є багатовимірним, однак функціонування інтелекту змінюється — плинний операційно-динамічний інтелект поступово перетворюється на кристалізований предметно-змістовний. Операційно-динамічний інтелект пов'язаний з базальною організацією переробки інформації і розв'язування задач,

а предметно-змістовний — з функціонуванням операційно-динамічного в контексті нових знань і життєвих ситуацій [Балтес, 2001; Смільсон, 2003, 2009; Ногн, 1989].

Суттєвим у плані концепції безперервного розвитку є поняття *завдання розвитку*. Завдання розвитку включають групи проблем, вимог і життєвих ситуацій, які породжені біологічним розвитком, соціальними очікуваннями і власними діями людини. Ці проблеми, як зазначають фахівці, змінюються в ході життя і надають спрямування, силу і наповнення розвитку.

Ми пов'язуємо розвиток зі змінами ментальної моделі світу (див. більш докладно нижче), спираючись при цьому на концепцію саморозвитку (саморуку) особистості Г. С. Костюка. Суб'єктивний саморозвиток розглядається ним як такий, у якому суб'єкт ставить власну мету розвитку, і використовує для її досягнення різні можливості і потенціал — як власний особистісний, так і такий, що пропонує зовнішнє середовище. Ми пов'язуємо саморозвиток зі становленням новоутворень, тлумачимо саморозвиток як зміну ментальної моделі світу або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретацію особистого досвіду. Саморозвиток визначається переструктуруванням, ампліфікацією, реінтерпретацією, реконструкцією ментальних моделей світу, перебудовою зв'язків між ними на всіх рівнях у метаментальній моделі (тобто системній моделі, яка й визначає особистість) [Костюк, 1969; Максименко, 2006; Смільсон, 2010].

Однак чи існує взагалі різниця між розвитком у старості й розвитком в інші періоди життя? Ми вважаємо, що завдання розвитку в старості є специфічними і перш за все пов'язані зі складними стосунками між старістю і майбутнім.

Складні стосунки старої людини з часом минулим впливають на її сприйняття часу майбутнього, більше того, навіть зумовлюють це сприйняття. У цьому зв'язку фахівці посилаються на філософську характеристику майбутнього Мартіна Хайдеггера (в роботі «Буття і час», 1923). За Хайдеггером, майбутнє не просто приходить до нас, скоріше ми йдемо до нього зі своїми очікуваннями. Оскільки ці очікування породжуються в процесі витлумачення (інтерпретації) нами минулого, то майбутнє слід розуміти як продовження минулого. Що ж тоді сучасне? «Постійний процес трансформації минулого в майбутнє» [цит. за Хойфт та ін., 2003, с. 84].

Нагадаємо, що Хойфт зі співавторами [Хойфт та ін., 2003] розрізняють безпосереднє, близьке і віддалене майбутнє.

Безпосереднє майбутнє є продовженням теперішнього, і цей зв'язок є принциповим для переживання безперервності часу. З погляду сучасного воно не сприймається як самостійний часовий рівень. Безпосереднє майбутнє відображується вже зараз, зокрема, це

відповідає концепції випереджаючого відображення П. К. Анохіна та М. О. Бернштейна. Сприйняття безпосереднього майбутнього є найменш болісним для людини похилого віку, воно є настільки близьким й інтегрованим з теперішнім, що стара людина не виділяє його сприйняття і переживання в окрему проблему. Це забезпечує переживання нею безперервності часу навіть у дуже похилому, старечому віці, якщо, звичайно, не йдеться про глибокі стадії деменції.

Близьке майбутнє тлумачать як сферу майбутнього, з якою пов'язані конкретні домагання, плани, наміри, очікування, надії, страхи та ін. Близьке майбутнє уявляється нами як самостійний часовий рівень, при цьому ми свідомо готуємося до нього. Підготовка й емоційні переживання очікувань, надій, страхів тощо відділяють близьке майбутнє від сучасного, однак часовий проміжок близького майбутнього не визначається, він може бути різним — від днів до років.

Ставлення людини до свого майбутнього аналізують за його часовими рамками, впевненістю в можливості змінити ситуацію, а також так звану щільністю, щодо якої існують великі індивідуальні відмінності. Багаточисельні плани та наміри свідчать про конструктивне ставлення до свого майбутнього, яке мобілізує творчий потенціал. Інша крайність, коли планів і намірів майже немає, коли майбутнє сприймається як дещо аморфне, таке, яке не піддається впливу, уявляється як пустота, що лякає, є патологічним ставленням до майбутнього. Показано, що таке сприйняття майбутнього є характерним для людей (не тільки старих), які надовго втратили роботу, перенесли інші важкі втрати, не можуть діяти самостійно. Ми вважаємо, що навіть просто домагання жити для старої людини теж може бути таким, яке структурує майбутнє, знищує його аморфність і пустоту й активізує творчу активність.

Принциповим є усвідомлене розрізнення безпосереднього і близького майбутнього. Щодо першого можна згадати відомий іронічний вислів Альберта Ейнштейна: «Я ніколи не хвилююся про майбутнє, адже воно настає надто швидко». Тому безпосереднє майбутнє інколи ще образно називають «теперішнє, що триває». Спроби затримати «миль», сприймати майбутнє як теперішнє, що триває, теж є характерними не тільки для старих людей, але й для певних невротичних станів у багатьох вікових категорій. З іншого боку, як дуже красиво сказав Джонатан Свіфт: «Майбутнє ніколи просто так не траплялося. Воно створювалося».

З віддаленим майбутнім пов'язані неспецифічні плани, які виражаються словами «коли-небудь». Ставлення до віддаленого майбутнього теж може бути різним. У будь-якому віці можна важати, що «майбутнього немає», що ситуацію не змінити, аналогічно до неконструктивного ставлення до близького майбутнього. Зрозуміло, що така думка у старої людини не викликати подиву, однак потріб-

ною є одночасна чутливість до нових стимулів як у сучасному, так і в майбутньому.

Основними завданнями розвитку в старості є успішне переборення кризи старості, перемога над танатофобією, дементивними процесами тощо. Показано, що оптимальний тип старіння передбачає особистісне самовизначення в старості в єдності процесів саморозвитку і самореалізації [Гаврилина, 2010; Ермолаєва, 2008; Малкіна-Пых, 2005]. Успішне вирішення кризи старості передбачає особистісний розвиток (саморозвиток) у напрямку поглиблення розуміння світу, мудрості, осмислення прожитого і пережитого протягом життя [Ермолаєва, 2008; Смульсон, 2006; 2006а]. Відсутність готовності до таких змін життєвої позиції та цінностей, до трансформації ментальної моделі свідчить про непереборену кризу зустрічі зі старістю, а зростання ригідності, у свою чергу, веде до деменції. Тому трансформація (реінтерпретація) ментальної моделі людини, в якій власна старість займає безумовно проблемне, болюче місце, не може не бути принциповою метою роботи з психологічної підтримки літніх людей. Однак реінтерпретаційні впливи не можуть бути вибудовані, з одного боку, без відповідного дослідження структури існуючої ментальної моделі, а з іншого, без збереженої здатності старої людини до розв'язування такої непростой інтелектуальної задачі.

Ми вже аналізували раніше структуру ментальної моделі, зокрема, в старості [Смульсон, 2006; 2006а; 2009], і відзначали, що її системоутворювальною ознакою є смисл (смісл життя). Дослідження свідчать, що смисл життя у більшості респондентів будь-якого віку пов'язаний із саморозвитком. Так, саморозвиток і в старості залишається підгрунтям смислу життя. Але, як свідчать дослідження М. В. Ермолаєвої, він може бути різним залежно від стратегії старіння. Оптимальна стратегія здійснюється як тенденція людини до збереження старих і до формування нових соціальних зв'язків, які надають їй можливість відчувати свою суспільну користь. Друга стратегія характеризується намаганням продовжити власне існування, тобто переходом до активності «виживання». Це тип нормального старіння, якщо в людини похилого віку немає проявів деменції [Ермолаєва, 2008]. Відповідно, відрізняються типи психологічної підтримки.

Однак завдання розвитку в старості визначаються і вирішуються в основному самостійно, вони принципово індивідуалізовані, тісно пов'язані зі ставленням конкретної людини похилого віку до всіх рівнів майбутнього, описаних вище, з розумінням їх місця і значущості у власному житті, з поправкою на вік, стан здоров'я, сімейний стан, професійні здобутки тощо. Тому можна стверджувати, що механізмом розвитку в старості виступає «самостійне самопроєктування» (хоча це словосполучення і виглядає як певна тавтологія). Це означає, що самопроєктування в старості, як правило, не має аналогів.

Незрозуміло, «делать жизнь с кого?», як це в основному зрозуміло, коли йдеться про самопроектування на інших вікових рівнях, коли розвиток відбувається в певних організованих соціумом умовах (наприклад, навчання, виховання, соціально корисна праця). Спроби «повернення» зі старості на більш молоді вікові рівні не тільки неможливі, але й шкідливі, й ризиковані (відомим є життєво небезпечний статус «молодий старий»). З іншого боку, піддатися старості, здатися «на її милість» і не ставити собі завдань розвитку виявляється теж надзвичайно шкідливим, чреватим стагнацією, «злоякісною» танатофобією, деменцією та ін. При цьому визначення завдань розвитку передбачає розуміння майбутнього як нового, спроектованого і створеного, а не «теперішнього, що триває».

Звідси випливає загальна специфіка розвитку в старості, який принципово виступає як саморозвиток і вимагає спеціальної праці над собою — від інтелектуальної до фізичної, — яку ми пропонуємо назвати «діяльністю саморозвитку». При цьому одержані перетворення здебільшого не є ані прямим продуктом іншої діяльності (як в учинневій діяльності), ані її побічним продуктом (як в трудовій, пізнавальній, проектній тощо). Регрес певних функцій, їхнє переструктурування (не завжди ампліфіковане) теж виступає як розвиток. І в результаті стара людина, постійно працюючи над собою, пристосовується до себе самої — іншої, одержує іншу структуру пам'яті, уваги, нарешті, загального інтелекту, а, головне, перетворену більш адекватну ментальну модель світу. Отже, діяльність (праця) саморозвитку є окремою, специфічно організованою діяльністю, яку ми (поки що гіпотетично) пропонуємо вважати провідною діяльністю в старості.

Розвиток в старості, як і будь-який розвиток, сприяє появі певних психічних новоутворень. Наші теоретичні й експериментальні дослідження свідчать, що серед таких новоутворень можна виділити, перш за все, рефлексію власних проблем, які принесла старість, оновлену (мудру, інтегративну, переструктуровану) ментальну модель світу, здійснення відповідних усвідомлених виборів, саморегуляцію і протидію дементивним процесам, так зване «перекриття» їх загальним інтелектом, переборені танатофобічні переживання. Всі ці новоутворення, в свою чергу, чинять зворотню позитивну дію на розвиток літньої людини. Так, у дослідженнях переконливо показано, наскільки стримують розвиток у старості танатофобічні переживання, і якими яскравими барвами розквітає життя літньої людини, коли вона спрямовує психічну енергію, яка іде на боротьбу зі страхом смерті, на продуктивну саморозвивальну діяльність [Безрезіна, 2011; Коваленко-Кобилянська, 2011].

Іншою не менш важливою метою саморозвитку в старості є боротьба з дементивними проблемами. Зрозуміло, що деменція — процес

фізіологічний, деменцію ще називають синильною деменцією (тобто йдеться про отруєння організму синильною кислотою). Одним з найстрашніших проявів тут є хвороба Альцгеймера. Однак сьогодні існує досить привабливий, з погляду психології, так званий екзистенційний погляд, відповідно до якого психіка в старості руйнується не тільки від необерненого процесу в головному мозку (адже в цьому випадку, як вважає М. П. Семкова, слід було б визнати поразку — і хворого, і того, хто намагається йому допомогти). Це руйнування, навпаки, визнають хоча б частково наслідком дії грубих, ірраціональних психологічних захистів, і тому є надія певним чином впливати на процес [Семкова].

Зупинимося більш детально на відповідній аргументації, яку пропонує цитований автор. Так, відомо, що психічні розлади в старості мають чіткі, своєрідні симптоми, які не є характерними для інших розладів психіки на тлі органічних уражень мозку. Симптоми, які є однаковими, це погіршення пам'яті, кмітливості, швидка психічна втомлюваність. Може виникнути депресія, особливо якщо люди усвідомлюють, наскільки хвороба обмежила їхні можливості.

Однак при цьому для старих людей характерні такі незвичні для чистої органіки явища, як тривожність, втрата орієнтації в часі, своєрідна маячня типу впевненості в тому, що хтось спеціально шкодить їм або обкрадає, загрожує небезпекою тощо. Причиною цього є те, що загроза зникнення мобілізує найпотужніші психологічні захисти, які не дозволяють думкам про смерть дістатися свідомості навіть ціною руйнування психіки.

Крім того, як стверджують деякі автори, старість з її втратами (близьких, здоров'я, працездатності, соціального статусу та ін.) слід розглядати як травматичний стрес надзвичайної сили, і, відповідно, стан старості як посттравматичний стрес. Такий стрес нівелує значення окремої особистості, і тому психіатри називають його «великим зрівнювачем» [Пуховский, 2000; Семкова]. Однак у той же час М. П. Семкова описує особливості ментальної моделі суб'єкта, які сприяють принциповому погіршенню психічного здоров'я в старості. З'ясувалося, що всі її досліджувані дуже боялися старості і смерті, мали розвинене почуття обов'язку й сприймали життя як сувору повинність, були фіксовані на професійних досягненнях і/або сімейному благополуччі і в той же час малоініціативними. Крім того, їх емоційні, близькі стосунки обмежувалися тільки сім'єю, а будь-які невдачі вони сприймали як катастрофи і потребували підтримки. Для таких особистостей слабким місцем є конфлікт у сфері свободи/залежності і автономії/підлеглості. Цікаво, що такі риси й у більш молодих людей часто призводять до виникнення неврозів та депресій.

Як бачимо, можна зробити певний прогноз схильності старої людини до дементивних процесів відповідно до її ментальної моделі сві-

ту, якщо вона залишилася не перетвореною (не реінтерпретованою). Крім того, хоча деменція починається непомітно і прогресує повільно, супроводжується ригідністю психічних процесів, утратою критичності тощо [Голдберг, 2003; 2007; Психіатрія поздного возраста, 2003; Цветкова, 2008], існують також і певні спеціальні когнітивні (інтелектуальні) ознаки, які вказують на деменційний потенціал. Порушення когніції має зачіпати більш ніж одну сферу когнітивного функціонування. Елістер Бернс і Тоні Хоуп у книзі «Психіатрія пізнього віку» [Психіатрія поздного возраста, 2003] зазначають, що найчастіше порушується пам'ять і щонайменше одна з таких когнітивних функцій, як мовленнєві і конструктивні здатності, мислення, розважливність.

Щодо пам'яті, то при деменції найбільш уражені такі аспекти, як свідоме (довільне) відтворення (згадування) нової інформації і проспективна пам'ять (згадування, що потрібно щось зробити у відповідь на певну підказку: скажімо, вимкнути світло перед виходом з дому). Її порушення часто зустрічаються навіть на ранніх стадіях деменції, тому вони є діагностичним моментом. Пам'ять на недавні події вражається при деменції більше, ніж на віддалені. Тести на недавні події люди з деменцією виконують значно гірше, ніж здорові люди, а тести на пам'ять на віддалені події — просто гірше [Huppert, 1994; 1994a].

Фахівці вважають, що виражені порушення при деменції мають підбір слів та дискурсивні здатності. Синтаксичні знання майже не порушуються, вони, як указують фахівці, є «на подив стійкими» [Kempfer, 1994]. Однак люди похилого віку і в нормі схильні говорити і писати, використовуючи більш прості речення, ніж молоді. В осіб з деменцією це більш виражено.

Щодо підбору («згадування») слів, то такі порушення рідко, але зустрічаються і при нормальному старінні. Постійні порушення такого плану свідчать про дементивні процеси. Найпростіший (і не завжди хворобливий) варіант зводиться до того, що людина точно знає, про що йдеться, але не може згадати назву. Другий можливий механізм — це порушення класифікації (ясно, що це не чисто мовленнєве порушення, воно скоріше стосується мисленнєвої референції). Людина з таким порушенням не може сказати, чи «ніж» гострий, або чи він є інструментом або предметом одягу. Нормальне старіння порушення класифікації, як правило, не супроводжується.

Існує ще такий тип порушень, як порушення сенсорного сприйняття. Тут слово згадується краще, якщо людина бачить або навіть тримає в руках відповідний предмет, або може до нього доторкнутися.

Принциповими є «дискурсивні здатності», тобто здатність поєднувати речення у зв'язній оповіді. У людей з деменцією ці здатності виражено порушені. В їхніх оповідях, наприклад, багато прийменників використовується безвідносно («він» раніше за ім'я людини

або взагалі без референції), завжди багато повторень. Надзвичайно складно з визначеннями, які виглядають у даному випадку як асоційовані факти [Kempster, 1994].

Але як же протистояти дементивним процесам так, щоб активізувати, за висловом М. П. Семкової, «доброякісні захисні механізми»? Принциповим моментом у боротьбі з деменцією є, по-перше, трансформація ментальної моделі, по-друге, тренінг когнітивних і метакогнітивних складників інтелекту. Е. Голдберг пропонує у цьому зв'язку певні непрямі підходи до розвитку гнучкості і трансформації ментальної моделі через вплив на метакогнітивні функції (вони не стосуються певного психічного уміння, а представляють організацію їх усіх). Серед них систематичне створення зрарядь, створення образів майбутнього, мова як метакогніція (надає засоби для створення моделей, а управлінські функції — засоби для маніпулювання моделями і проведення операцій над ними), а також цілепокладання і самосвідомість [Голдберг, 2003; 2007].

При такому підході майже не має значення, що саме пам'ятають старі люди. Важливо, навпаки, як саме вони осмислюють, розуміють, інтерпретують та реінтерпретують власний досвід, як старий, так і новітній, свіжий. Такими інтерпретаційними схемами є гнучкі ментальні моделі (див. далі). Вони формуються протягом життя і є підґрунтям розпізнавання образів (це здатність розпізнавати новий об'єкт або нову проблему як елемент уже знайомого класу об'єктів або проблем).

За Е. Голдбергом, вони і є основою мудрості людей похилого віку, яку він визначає як «здатність поєднувати нове зі старим, використовувати старий досвід для розв'язування нової проблеми» [Голдберг, 2007, с. 98]. Мудрість — це найвищий рівень компетенції, тобто особливої здатності розпізнавати схожі елементи між новими і попередньо розв'язаними задачами. Останнє передбачає, що компетентна (мудра) людина має у своєму розпорядженні великий набір розумових образів, кожний з яких фіксує сутність широкого діапазону специфічних ситуацій і найефективніші дії, пов'язані з цими ситуаціями. При цьому джерелами мудрості є не тільки власна мудрість індивіда. Витоками мудрості (як і ментальності) є культура, яка репрезентує колективну мудрість суспільства, а також мудрість класу, виду, групи. І тільки після опанування вказаними вище типами мудрості можна говорити про мудрість індивіда [там само].

Компетентність і мудрість, на думку Е. Голдберга, це не тільки глибока здатність проникнення в суть речей, а й розуміння того, яку саме дію необхідно здійснити, щоб змінити їх. Тому як мудрість, так і компетенцію цінять за їхні прескриптивні можливості.

Більшість людей асоціює мудрість з похилим віком. Дж. Хекхаузен, Р. Діксон і П. Болтс запитували в учасників експерименту, які

властивості з'являються в людей у різному віці. Практично всі вважали, що мудрість стає домінуючим атрибутом людей після п'ятидесяти років. З погляду бажаності мудрість також була розташована серед найбільш бажаних рис. М. Перлматер з колегами теж з'ясували, що більшість людей вважають мудрість бажаною властивістю [цит. за Голдберг, 2007]. Виходить, як слушно зауважує Е. Голдберг: «якщо люди вірять у те, що мудрість — це нагорода старості, а також розглядають мудрість як одну із найбажаніших рис, тоді вони також мають вірити в те, що старіння має свої переваги, свою позитивну сторону і свої унікальні і цінні активи» [Голдберг, 2007, с. 105].

Отже, адекватний напрямок трансформації (реінтерпретування) ментальної моделі, її розвиток до «інтегративної мудрості» [Феоктистов, 2002] тільки і може сприяти вирішенню основних завдань розвитку в старості.

2.4.2. Ментальна модель світу у дослідженні розвитку в старості

Як уже зазначалося вище, ми пов'язуємо розвиток у старості з трансформацією (реінтерпретацією) ментальної моделі світу. Ментальна модель світу, відповідно до нашого підходу, є психологічним конструктом, який фіксує результат інтелектуального пізнання світу людиною, причому кожна підструктура і функція інтелекту вносять свій вклад у зміст ментальної моделі. Ментальні моделі світу (розумові моделі) фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями особистості, з інтелектуальною обробкою (відображенням, усвідомленням, закарбуванням та інтерпретацією) особистого досвіду. Тому ментальні моделі можна до деякої міри вважати стійкою інтелектуальною ознакою особистості (див. більш докладно [Смульсон, 2009; 2010]).

З іншого боку, ментальні моделі світу є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу, а розуміння світу та відповідні дії визначаються, як відомо, не самими подіями, а їхніми інтерпретаціями або, інакше, інтерпретаційними схемами. Тому наші індивідуальні або групові ментальні моделі (результат суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ.

Структура та зміст ментальної моделі світу є підґрунтям ментальності [Дубов, 1993]. Вважається, що феномен ментальності є одним з найскладніших понять, таких, які найменш піддаються раціональному витлумаченню. «Це не загальноприйняті правила і звичаї, не традиції, не мова, не світогляд. Це щось, що відчувається, але не усвідомлюється. Однак таке, що включає до себе й загальноприйняті правила і звичаї, і традиції, і мову, і світогляд», — вважає, зокрема, сучасний дослідник української ментальності О. Стражний

[Стражний, 2008, с. 4]. Така «демонізація» цього поняття та наголос на його неусвідомленості не видається нам ефективним.

Більш конкретно і прагматично розглядає цю проблему О. Ф. Бондаренко. На його думку, ментальність дійсно не зводиться ані до рис характеру (хоча й може певним чином впливати на них), ні, тим більше, до особливостей темпераменту. «Ментальність виражається у персоналізованому, інтеріоризованому в процесі онтогенезу ієрархічному наборі смислових розрізнявальних ознак, за допомогою яких у людини відбувається орієнтування в дійсності і вироблення реакції-відповіді на те, що відбувається». Відповідно, ментальними відмінностями О. Ф. Бондаренко називає тонкі смислові відмінності емоційних та розумових реакцій на те, що відбувається, і з таким підходом не можна не погодитися [Бондаренко, 2011].

Нижче буде проведено розгляд проблеми з точки зору сучасної психологічної герменевтики, яка, як відомо, стверджує, що розуміння світу та відповідні дії визначаються не самими подіями, а їх інтерпретаціями або, інакше, інтерпретаційними схемами. У свою чергу, як уже вказувалося, внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу є ментальні моделі світу, а провідні напрями побудови ментальної моделі світу відбиває зміст автонаративу [Смульсон, 2006а; 2009]. Саме наші індивідуальні або групові ментальні моделі (результат суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ, при чому не абстрактно, а абсолютно конкретно, безпосередньо втручаючись у питання життя і смерті.

Початок нового століття з його бурхливими змінами пропонує великий арсенал відповідних різнопланових прикладів. Багато з них наведено в серйозному огляді Уинда та його співавторів [Уинд, 2008].

Часто адекватні вчора ментальні моделі, як широко розповсюджені, так й індивідуальні, сьогодні морально застарівають, причому зовсім не обов'язково це пов'язано зі старінням носіїв цих моделей.

Найбільш яскравим прикладом з останнього минулого фахівці вважають події 11 вересня 2001 року [Уинд, 2008]. Конгресом США було проведено розслідування того, що саме було відомо перед подіями. З'ясувалося, що була відома інформація щодо підготовки терористичного акту з використанням літака (літаків), орієнтовної дати теракту і навіть щодо потенційних учасників. Однак ця інформація фільтрувалася (ми б сказали, інтерпретувалася) через існуючі ментальні моделі щодо тероризму загалом і тому не викликала відповідних антитерористичних дій. Це такі, зокрема, ментальні моделі.

По-перше, молоді «нормальні» представники середнього класу не відповідали розповсюдженій ментальній моделі терориста. Саме тому вони могли без перешкод вивчати льотну справу, збирати інфо-

рмачію про авіаперельоти будь-якого змісту і не викликали жодної підозри, інакше кажучи, не було жодної спроби реінтерпретації.

По-друге, відомим на той момент був розповсюджений план захоплення літаків терористами. Вони брали пілотів і пасажирів у заручники, відлітали за кордон і звітти повідомляли про свої вимоги. Вважалося, що за таких умов найбезпечніше для пілотів і пасажирів та найефективніше для антитерористичних операцій — не чинити жодного опору. Інформація ж про дійсні події 11 вересня важко проходила існуючі інтерпретаційні фільтри, а потім уже стало надто пізно. Сенатор США, дружина якого летіла на одному з літаків, розповідає у спогадах, що вона встигла йому зателефонувати із запитанням, що він порадить робити пілотам (щодо власної та інших пасажирів пасивної поведінки у неї не було сумнівів!). Він відповів: «Не чинити жодного опору!»

Нарешті, існує міф про четвертий літак, який нібито летів на Капітолій. Пасажирів якимось чином одержали інформацію про події із Всесвітнім Центром торгівлі, зрозуміли, що це не «звичайний» терористичний акт, і миттєво перетворили власні ментальні моделі, тобто реінтерпретували події. Далі вони діяли відповідно до нового (адекватного) бачення ситуації, нової ментальної моделі світу, намагалися зупинити терористів, внаслідок чого літак не досяг мети і розбився в західній частині штату Пенсильванія. Якщо вірити в цей міф, він переконливо свідчить про вирішальне місце ментальної моделі як інтерпретаційного фільтру в ефективності дій.

На сьогодні існує багато підходів до розгляду поняття ментальної моделі світу. Вважається, що першим, хто ще в 1943 році писав про ментальні моделі як про психологічні репрезентації реальних, гіпотетичних та уявних ситуацій, був шотландський психолог К. Крейк. Більш пізня його праця визначає ментальні моделі як «глибоко вкорінені передбачення, узагальнення або навіть картини та образи, які впливають на наше розуміння світу і поведінки» [цит. за Уинд, 2008, с. 249].

Розуміння ментальної моделі світу в свою чергу пов'язано з загальнонауковим розумінням поняття моделі. Так, наприклад, як ми уже неодноразово вказували, всі виділені Н. Мулудом [Мулуд, 1979] характеристики моделі як загальнонаукового поняття (семіотичне підґрунтя моделі, задіяність різних пізнавальних процесів у її побудові, інструментальна і прагматична функції, динамічність та операціональність, які виявляються в процесі перетворення, конституюючий характер, перспективність та постійний пошук смислу в процесі моделювання) видаються нам принциповими також і для визначення та аналізу ментальної моделі світу (більш докладно див. [Проблемы психологической герменевтики, 2009]).

За М. Вартофським [Вартофский, 1988], модель є репрезентаційним артефактом, який організує людську діяльність (модельна дія, модель як спосіб дії, заклик до дії) та людську самосвідомість, рефлексивні процеси. Крім того, моделі цілеспрямовані та нормативні. Дуже важливим у цьому контексті нам видається також розгортання дієвості моделі в часі та просторі, адже модель розглядається як прототип спрямованої у майбутнє дії.

Ментальна (мисленнева, розумова) модель (не обов'язково світу) є також і ключовим поняттям в аналізі процесу мислення та мисленневих актів у багатьох сучасних концепціях (див., наприклад, [Давидов, 2006]). В. В. Давидов посилається на вдале визначення моделі, яке запропоновано В. А. Штоффом: «Під моделлю розуміється така мисленнево уявлювана або матеріально реалізована система, яка, відображуючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінювати його так, що її вивчення надає нам нову інформацію про цей об'єкт» [Штофф, 1966, с. 19].

Згорнуті ментальні моделі, тобто інтерпретаційні фільтри, на думку багатьох фахівців, є підґрунтям нашої інтуїції [Уинд, 2008]. На інтуїції будується процес попередньої селекції варіантів (не має значення, усвідомлений чи ні), хоча остаточне рішення може бути обумовлено проведеним аналізом. Довіра до інтуїції надає можливість термінового прийняття рішень, однак її перевірка є також необхідною, адже середовище і ситуація можуть принципово змінитися, і минулий досвід може не спрацювати. Отже, незалежно від того, в згорнутому (інтуїція) чи розгорнуто-усвідомленому вигляді спрацьовують ментальні моделі, їх ригідність, негнучкість заважають асиміляції та опрацюванню нового досвіду, а також реінтерпретації досвіду старого, і, відповідно, особистісному розвитку. Сказане найбільшою мірою стосується людей похилого віку.

Р. М. Грановська тлумачить ментальну модель як «психічний конструкт, в якому сконцентровані накопичені людиною і систематизовані на даний момент уявлення про світ і себе — Модель Світу. Її вплив на самопочуття і поведінку людини визначається синтезом особистого досвіду та історичних традицій її середовища. Вона інтегрує людину як особистість і служить йому універсальним персональним інструментом, який є незамінним при орієнтації і розв'язуванні всіх життєвих задач. Вона дозволяє визначити, де він знаходиться в даний час і що має робити. Модель світу виступає як цілісна система, де беруть свій початок усі гіпотези, що висуває людина, допомагаючи їй передбачати події і бути готовою діяти відповідно до них» [Грановская, 2004].

Графічно, за Грановською, ментальну модель можна відобразити у вигляді піраміди, на вершині якої міститься провідна мета, провідний мотив, установка (вона називає цей конструкт *ідеал*), яка і визна-

чає усі інші рівні, а при зміні — їх змінює. Як на нашу думку, то можна сказати, що на вершині цієї піраміди міститься смисл життя, особливо в старості (про це вже йшлося у наших роботах, див. більш докладно [Смульсон, 2006; 2006а]). Що ж робить цю піраміду (візуальний образ ментальної моделі) саме такої форми? Грановська вважає, що урахування (усвідомлення) обмеженості життєвого ресурсу.

Автор не заперечує, що ментальна модель виступає у ролі інтерпретаційного фільтру. Інтерпретацією вона вважає безперервний активний процес, який включає оцінку ситуації, можливої поведінки в ній, обговорення потенційної вигоди та ризику, а також придатності різних стратегій дій. Досить цікавим є її тлумачення зв'язку ментальної моделі і внутрішнього діалогу: на її думку, в робочому стані інтерпретації ментальну модель підтримує саме внутрішній діалог.

Розглянемо докладніше проблему розробки методів впливу на рефлексивно-смыслові та реінтерпретаційні перетворення ментальної моделі світу старої людини. Не викликає сумнівів принципове розуміння того, що ментальну модель взагалі досить важко змінити, і що це особливо стосується похилого віку, з його перевіреною роками ментальною моделлю. Р. М. Грановська у цьому зв'язку зазначає, що засвоєння нового потребує зусиль, а без них людина готова вірно сприйняти тільки те, що хоча б деякою мірою є організованим за законами її внутрішнього світу, тобто відповідає її ментальній моделі. Все визначається схемами, сформованими попередньо в її Моделі Світу, а щодо того, що не відповідає моделі, *схеми завжди агресивні*. Інтерпретаційні схеми ментальної моделі агресивні до реінтерпретації. Інакше кажучи, ментальна модель *агресивна до спроб безпосереднього реінтерпретування*. Для її зміни потрібні переконливі нові обставини, сумніви, критична переоцінка власних схем.

У разі неможливості далі ігнорувати та фільтрувати перетворювальні впливи (наприклад, у випадках утрат в старості), їх трансформують і включають, пристосовують до прийнятої ціннісної системи моделі. Отже, за Р. М. Грановською, існують два захисні механізми ментальної моделі: фільтрація і трансформація.

Змінена модель світу веде до зміни способу вирішення не тільки даної проблеми, а й інших. Тому трансформована через автонаратив ментальна модель потенційно може надавати нові засоби розв'язування й інших життєвих задач, а не тільки задачі переосмислення (реінтерпретації) власного досвіду.

При такому розгляді ментальна модель виступає як стереотипізована система, в якій стара людина знаходить витоки захисної ригідності. Виходячи зі сказаного вище про захисні механізми ментальної моделі та її агресивність до реінтерпретації, слід зазначити, що для збереження психічного здоров'я в похилому віці дійсно ***потрібним є певний баланс між гнучкістю і захисною ригідністю***.

З іншого боку, не можна не працювати з віковою ригідністю, бо втра- та гнучкості мислення, як уже вказувалося вище, знаходиться серед дуже ранніх і важко вловимих проявів деменції.

На проаналізованих вище теоретичних засадах ґрунтуються роз- роблені нами наративні практики особистісного зростання в старо- сті (див. розділ 3.4).

2.5. Усвідомлення та інтерпретація педагогами свого досвіду як чинник розвитку їхньої професійної самосвідомості

У психології професій виокремлюють цілу низку компонентів професійної самосвідомості. Найголовніші з них, це: 1) усвідомлен- ня своєї належності до професійної спільноти; 2) знання про ступінь своєї відповідності професійним еталонам; 3) знання про свої силь- ні і слабкі сторони як професіонала; 4) усвідомлення своїх способів успішної діяльності, індивідуального стилю професійної діяльності; 5) знання про ступінь свого визнання у професійній групі; 6) уяв- лення про своє майбутнє в професії [Климов, 1996].

На основі власних досліджень ми вважаємо за доцільне додати до цього переліку ще один важливий, на наш погляд, компонент, а саме — рефлексування педагогом сенсу й цінностей своєї професій- ної діяльності. Як свідчать результати здійсненого нами інтерв'юван- ня учителів, залучення педагога до нових паттернів поведінки, ви- никлих у нових соціально-економічних умовах (наприклад, платне репетиторство), спричиняє перегляд і трансформацію учителем цих смислів і цінностей, а інтеграція новопосталих психологічних утво- рів в структуру професійної самосвідомості супроводжується част- ковою кризою професійної ідентичності [Андрієвська, 2011].

Згадане дослідження також виразно продемонструвало вплив комунікативної ситуації психологічного інтерв'ю на аксіологічне фокусування та акцентування дискурсу педагога. Такому виснов- ку сприяло застосоване для аналізу протиставлення глибинного й поверхневого рівнів наративу, характерне для сучасної наратології. Так, глибинний рівень наративу, згідно з цими уявленнями, обмежу- ється його фактичним змістом («наратоване», те «що наратується», «що» наративу) без огляду на відправника й отримувача повідом- лення — це історія, фабула, нарис ситуацій і подій, які мисляться окремо від залучених до них персонажів чи тем. Поверхневий рівень представляє ситуацію і події у зв'язку з **персонажами**, як такі, що викладаються певному **адресатові** розповіді з погляду **наратора** і в хронологічному порядку («сюжет», «як» наративу).

Таким чином, виникає можливість говорити про **подвійну подіє- вість** наративу. «Перед нами дві події, — писав М. М. Бахтін, — подія,

про яку розповідається в творі, і подія самого розповідання (в цій останній ми і самі беремо участь як слухачі — читачі); події ці відбуваються в різний час (вони відмінні і за тривалістю), в різних місцях, і водночас вони нерозривно об'єднані в єдиній, але складній події, яку ми можемо позначити як твір у його подієвій повноті <...> Ми сприймаємо цю повноту в її цілісності і неподільності, але одночасно розуміємо і всю відмінність моментів, які її складають» [Тюпа, 2001, с. 2].

Першу (буттєву подію, про яку йдеться в оповіді) називають референтною, другу (саме свідчення) — комунікативною. Референтна і комунікативна події, тобто певна історія, фабула і дискурс з приводу неї, з одного боку, непеоднальні, а з другого — нероздільні. Вважається, що наратив являє собою текстопороджувальну конфігурацію цих двох планів подієвості [там само].

За М. Бахтіним, головною особою перетворення факту в подію, без якого німа фактичність не є подією, є свідок і суддя. Те, що на референтному рівні не виглядає як подія, в рамках комунікативної події розповідання може бути подією, і то дуже важливою. Референтний план містить у собі можливість різних згущень, акцентуацій, оцінок, врешті, навіть різних картин світу — і тільки одна з них реалізується в дискурсі. Різні спостерігачі й учасники подієвого ряду можуть побачити його, зрозуміти і відбити в мовленні по-різному.

Таким чином, вирішальною інстанцією у перетворенні факту на подію є актуалізатор події, той її свідок, який має свою думку, ціннісну позицію і власний голос, свідок, який є її (події) «суддею». Наділення факту статусом події є довільним креативним актом оповідача, воно зумовлене специфікою його ментальності.

Проте це — тільки один бік проблеми. Засадничим положенням наратології є те, що жодна комунікативна подія не здійснюється без участі рецептивної свідомості адресата. Слухач є не просто рівноправним учасником комунікативної події, він — її співучасник. Тут варто згадати про розмежування в наратології трьох видів компетенції: креативної (як форми авторства), референтної (як предметно-тематично-буттєвої компетенції персонажа наративного висловлювання) і рецептивної (як адресованості наративу). Таким чином, смисл наративу (за В. І. Тюпою) є інтерсуб'єктивним, він не обмежується суб'єктивною значущістю, нав'язаною факту автором наративу. Сенс відповідає на якісь питання, і для своєї актуалізації потребує запитувача (рос. вопрошающего). У певних жанрах оповіді і суб'єкт, і адресат комунікативної події є рівновартісними суб'єктами смислопокладання, між якими встановлюється відношення ціннісно-смислової солідарності (або, навпаки, полемічності). Особливості рефлексування педагогом смислу і цінностей своєї професійної

діяльності в умовах зміни звичних паттернів поведінки проілюстровані нами на прикладі інтерв'ю з молодою вчителькою.

Про те, що синтез нових сенсів у наративі здійснюється в результаті діалогу з іншими людьми, пише і Н. В. Чепелева [Чепелева, 2009].

Визначаючи характерні контекстуальні й жанрові ознаки отриманого наративу, звернемо увагу на основні обставини, які наклали відбиток на зміст і структуру діалогу між інтерв'юером і респондентом («креативною і рецептивною свідомостями»). Перш за все тут має значення те, що інтерв'ю проводить психолог, і така адресованість дискурсу респондента чинить вплив на всю систему фокусування подієвої структури його повідомлення: йдучи назустріч гаданим «очікуванням» інтерв'юера, респондент намагається актуалізувати не тільки подієву канву описуваної ситуації, але й другий план — її внутрішній психологічний «пейзаж», події у ментальному світі особистості. Таким чином, ситуація психологічного інтерв'ювання акцентує у свідомості респондента психологічний план його буття.

Сказане не означає, що така рольова структура наративу «спотворює» саму комунікативну подію оповіді чи відхиляє її від «правдивого», істинного референтного значення: просто конкретна ситуація і її конкретний контекст сприяє саме такому, а не іншому, осмисленню респондентом свого досвіду через специфічне, ціннісне моделювання ним екзистенційної картини світу.

Сам текст наративу демонструє внутрішню суперечливість позиції протагоніста, який виступає одночасно і як герой (носій позитивних цінностей), і як антагоніст, антигерой (носій негативних цінностей).

Він (наратив) ілюструє боротьбу в свідомості героя двох «великих наративів» (ірраціональних світоглядних систем, панівних форм свідомості, ідеально-загальних фігур мислення і дії, які, подібно до колоніальної влади, узурпують особисте життя), один з яких домінував у попередню епоху, інший завойовує плацдарм нині. Перший, радянський «великий наратив», постулював ідеальний образ вчителя як людини абсолютно безкорисливої, безоглядно відданої дітям і справі виховання — аж до повного самозречення і фактичної заборони на приватне життя. Новий «великий наратив» поставив на гідну винагороду, так зване «економічне мислення» тощо [Андрієвська, 2004].

Герой переживає справжню кризу професійної самосвідомості, зокрема професійної Я-концепції, як більш чи менш усвідомленого уявлення людини про себе як професіонала. Так, ми бачимо, що ідеальне Я учителя, сформоване на системі цінностей минулої епохи, увійшло в конфлікт з реальним Я, змушеним відповідати на ново-

постали виклики. Під загрозою опинилась етична складова професійної Я-концепції, особиста гідність професіонала, яка не дозволяє просто «продаватись». Система цінностей педагога перебудовується: замість концепту «безкорисливої самовідданої праці» на передній план виходить, як домінуюча цінність, концепт «відповідності між працею і винагородою».

«Кода» наративу, повернення автора в «тут і тепер» показує, що учитель відрефлексував свій новий досвід і гармонійно інтегрував його у свій поведінковий арсенал, взявши на озброєння стратегію, яку раніше переживав як «підлу», внаслідок чого Я-ідеальне і Я-реальне стабілізувалися на базі нового етичного кодексу. Він фактично узгодив великі наративи радянської та пострадянської епох, виробивши більш тверезу і реалістичну професійну Я-концепцію.

Усвідомлення всіх цих моментів відбулося не без впливу «заломлюючих» ефектів комунікативного середовища їх викладу, з його домінантою етико-психологічного осмислення особистого досвіду, породженого орієнтацією респондента на професію і особистість інтерв'юера (що між ним і респондентом постулювалася відсутність ціннісної дистанції).

Той факт, що респондент з готовністю відверто переповів низку доволі травматичних для нього подій, свідчить про те, що останні були ще недостатньо інтегровані в його особистісний досвід, і наратив у цьому випадку виконав, очевидно, компенсаторну і загоювальну функцію, а також посприяв утвердженню трансформованої концепції професійного Я. Як пише Н. В. Чепелева, саме захисна функція наративу дозволяє людині мовби відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі події у зовнішню історію, тим самим трансформуючи їх у більш продуктивну історію, узгоджуючи таким чином травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим [Чепелева, 2009].

Суперечності між першим і другим образами Я суб'єкту вдалося подолати не в останню чергу завдяки парадигмальним особливостям наративного дискурсу, а також завдяки такій конфігурації смислового поля між суб'єктом і адресатом комунікативної події, яка сприяла специфічному ціннісному ущільненню смислового простору наративу в напрямі його етико-психологічної насиченості.

У подальшому викладі проаналізуємо інші згадані на початку компоненти професійної самосвідомості педагога та розглянемо вплив на їхній розвиток професійного досвіду, відрефлексованого педагогами в ході інтерв'ювання. В аналізі будемо дотримуватися висвітлених вище поглядів на наратив і вплив процесу наративування на усвідомлення свого досвіду.

Зокрема зупинимося на з'ясуванні смислотвочого потенціалу позитивних і травматичних моментів професійного життя педаго-

га стосовно розвитку його професійної самосвідомості, конкретно — оцінки своєї відповідності професійним нормам, своєї професійної самооцінки.

В інтерв'ю цілу низку запитань було присвячено з'ясуванню оцінки педагогом свого професійного вибору, оцінки себе як професіонала тощо. Запитувалося, чи хотів би респондент щось змінити у своєму минулому, за що ставить собі низький, середній чи високий бал, чи бачив себе в іншій професії, чи може згадати основні події свого професійного життя (чи були моменти, коли він почувався щасливим? нещасливим?), чи реалізував свій потенціал тощо.

Переважає більшість респондентів майже з дитинства не бачили себе в іншій професії, вони продемонстрували велику залученість до педагогічної праці (велику питому вагу цієї праці у своєму образі Я), визнавши значний вплив професійної діяльності на свою особистість (самокритично фіксуючи в собі певні — не завжди позитивні — деформації характеру і поведінки).

Отримані нами дані виявилися на диво однорідними стосовно професійної самооцінки педагога: всі без винятку респонденти, не дивлячись на вік, фізичний стан, стать, стаж роботи демонструють високу і дуже високу професійну самооцінку. Ця висока самооцінка виявляється як у прямих твердженнях, так і (в осіб найбільш стриманих і виважених) приховано і стосується як якостей «навчителя», так і якостей «вихователя».

— *І потім, коли я вже закінчила інститут і в перший рік атестувалася, до мене лавиною пішли на ці відкриті і закриті уроки, то вже зразу з'явилася така думка: «Ага, О.Ю. у нас партизанка. Вона все вміє, вона все може, але вона абсолютно не хоче себе виставляти. Не можна в нашій школі сидіти сірою мишкою. Якщо Ви хочете бути тут, Ви повинні висовуватись»* (О. Ж., 7 р. стажу).

— *У меня был тезис — у учителя каждый урок должен быть открытым. Я говорю: «У меня не математика сегодня, а информатика». «Какая тема?» «Вот эта». «Так это же интересно». И пошли ко мне на урок. В конце урока Якир сказал: «Учитель в совершенстве владеет материалом»* (В. Л., 14 р. стажу).

— *Діти мене копіюють. Батьки приходять і розповідають: «Ви розумієте, я варю борщ і тут чую голос Ваш. Я аж перелякалася. Заходжу до кімнати, а сидить моя доня і вчить ляльку свою. І Ви розумієте, Н.П., вона повністю говорить Вашим тоном, Вашою інтонацією». Коли мені це говорять батьки, мені здається, що це дуже добре з приводу того, що для дитини я є авторитетом. Вона закохана настільки у вчителя, що бере цей прообраз на себе і перетілюється в мене. І це не тільки первачки. Випускники приходять і так само говорять* (Н. П., 10 р. стажу).

— *Что самое интересное, у всех учителей были какие-то клички. У меня никогда не было* (В. Л., 14 р. стажу).

— *Приятно, когда подходили учителя старше меня и с других мест и благодарили за урок. Ты устаешь страшно: он и морально из тебя вытягивает соки. Но если он удался — то это великолепно.*

Когда я была на курсах повышения квалификации, мне ставили зачеты за открытые уроки 10-летней давности (Н. В., 10 р. стажу).

— *Оглядаючи свій пройдений шлях, за що собі ставите 12 балів? Чи Ви задоволені собою в роботі?*

— *Знаєте, кожен вчитель, який зараз працює в школі, де ні гроша не платять, уже за це може поставити собі 12 балів. А от за що я б собі поставила 12 балів? Це за те, що я наполегливо закінчила педколедж, досягла своєї мети (все ж таки я стала вчителем), вчу дітей і **добре їх вчу**. За те, що я закінчила університет і намагаюся працювати не тільки з малюками, а намагаюся триматись на плаву і підзаробляти щось* (Н. П., 10 р. стажу).

— *Самооцінка підвищилася. Розумію, що рухаюся в правильному напрямку, стаю на ноги. Раніше здавалося, що дуже помалу рухаюсь, зараз бачу, що це мій пріоритет. За 10 років бачила зірки, які згорали. А моя зірка поволі загоряється, і падати їй ще не скоро* (О. Ж., 7 р. стажу).

— *У мене був дуже гарний директор у педучилищі — надзвичайна людина, талановита. І саме вона говорила мені: «Н., ти такий гарний вчитель. Не ходи більш нікуди. Ти є вчитель». Коли ми з нею зустрічаємося в інститутах і на конференціях: «Н., — каже, — не кидай школи. Мало платять, я розумію, але не кидай, бо ти на своєму місці». Крайче робити щось одне, аніж багато всього — і нічого* (Н. П., 10 р. стажу).

— *Я розвивалася одночасно з ними і хоча, скажемо так, адміністрація не дуже довіряла (перевіряли, на уроки ходили. Вони і зараз ходять. Але — студентка. Що з неї візьмеш? Не можна доручати нічого серйозного). Але я в душі знала, що я їм даю, можливо, більше, ніж старі вчителі, бо я маю свіжі знання з інституту. І я їм казала: «Давайте 10-й клас. Поки я спілкуюся з професорами, давайте, і діти щось знатимуть». У цьому році я беру 10-й клас і відчуваю, що вже не те. Мені буде важко. Я вже знову почну згадувати* (О. Ж., 7 р. стажу).

— *Коли я починала працювати (це вже згадують мої батьки), я брала перший клас, він був «Д». Всі досвідчені вчителі і я серед них молодесенька. 33 дітей в класі. Ще й «Д». Так. Батьки подивились і кажуть: «Ну, все. Що буде далі?» Але Ви знаєте, зараз приємно те, що вони телефонують і згадують* (О. М., 14 р. стажу).

— *В основному, яка проблема? Багато друзів і сина, і дочки звертаються і приходять. Батьки кажуть: «Чому вони у Вас сидять,*

чому вони не йдуть додому? Значить, з Вами можна поговорити». Просто вимушений порівнятися з ними. Вже п'ятдесят, але стаєш таким, як вони, тому що їх треба або вивести з якоїсь ситуації, або чимсь допомогти. Через те мусиш себе ось так і ставити в якійсь рамці (Н. М., 23 р. стажу).

— Все ж таки, оглядаючись на весь свій шлях у школі, оцю роботу, за що ви собі можете поставити вищий бал — 12? В чому Ви задоволені собою?

— Найбільше — коли спілкуєшся зі своїми випускниками і розумієш, що вони залишилися людьми.

— Вам вдалося цього досягти.

— Може допомогти дітям. Бувало таке, що мені віддавали дітей не дуже благополучних. Спочатку якось прикро, бо з ними важко, але потім радієш, що з них вдається щось зробити (Н. М., 23 р. стажу).

У ситуації такої тотально високої професійної самооцінки закладається сумнів, чи справді самооцінка є особистісним механізмом адаптації, і чи не виконує вона роль радше психологічного захисту. Цей сумнів особливо увиразнюється в окремих випадках, як от випадок О.Л.:

— А Ви не чувствовали, что за все годы работы в школе появляется какая-то стереотипность, заскорузлость?

— У кого-то, безусловно, было. У меня этого нет. Более того: директриса пришла ко мне на урок, и я говорю: «Сейчас мы будем проверять, а пока что займемся зарядкой». А она так удивленно смотрит — какая зарядка? Вызываю одного: «55 умножить на 65». «Я не успевала записывать», — говорила она. Я говорю: «Придите ко мне на уроки — я Вас научу».

А на счет того, что я Вам говорю, что я математик от Бога, я Вам задам один вопрос: как Вы думаете, человек, который изучал высшую математику в ВУЗе (окончил ВУЗ в 57 году) и потом с высшей математикой дела не имел, человек этот может забыть высшую математику? Может, правда. Это было 4-5 лет назад. Сотрудница жены попросила, чтобы я ей помог с экзаменом по высшей математике. Я говорю: «Откуда я знаю это. Я что, высшей математикой занимаюсь? Пусть придет — посмотрю». В общем, она пришла, я ей рассказал. Потом она ушла, а жена говорит: «Ничего не понимаю. Ты так все рассказывал, как будто вчера лекцию читал в ВУЗе». Я математик от Бога.

Позволила мне одна знакомая. «У меня есть одна сотрудница. Дочка проробела первый семестр, а ей надо сдавать экзамен. Можете помочь?» Конечно. Пришла мамаша договариваться. «Это будет стоить столько-то». А она удивилась, но все-таки согласилась. В конце концов звонила потом эта девица и говорила, что она уже сама девочкам в группе помогает. Я с ней позанимался только два раза. Я ей дал только анализ и аналитическую геометрию — все.

Не все меня любили. Там был один хлопец, очень нехороший. Я родителю говорил, что он у вас окажется в тюрьме.

Когда я заболел, то он говорил: «Ой, хоть бы пришел А. В. Я бы уже тихо сидел, только бы он пришел».

Як бачимо, перед нами зразок ейфоричних фабул (в останньому прикладі «нелюбов» насправді виявляється любов'ю). Тим часом О. В. — це пенсіонер, на момент інтерв'ю абсолютно сліпий. Візит психолога з диктофоном до нього додому з пропозицією поговорити на тему «Людина і професія» спричинив сплеск ейфоричних спогадів, бурхливий наратив, який через гальванізацію професійного Я сприяв підтримці цілісності особи шляхом високих самооцінкових тверджень перед лицем сумних життєвих обставин.

Тут можна згадати художній образ О. Забужко: «...мати перед ким говорити, говорити й говорити, от що найважливіше. М'яти своє життя словами, як ріденко напхану подушку, щоб надати йому форми <...> Уповісти, укласти, випхати своє життя вмовленим у нього значенням: поки говориш, і ще якийсь час по тому, форма держиться, — а потім знов усе розлазиться до попереднього стану. Тому треба говорити без упину» [Забужко, 2009].

Зв'язок високої професійної самооцінки з функцією психологічного захисту можна підкріпити концептом загальної смислової структури діяльності педагога як діалогу з учнем, що ніколи не закінчується. Цілі цього діалогу (для учителя глобальніші і далекосяжніші, ніж для учня) не вичерпуються окремими фрагментами спілкування, часто неможливо однозначно передбачити результат, до якого призведуть ті чи інші заходи, тим більше, що багато з них розраховані не на явний конкретний результат, а на такі зміни в особистості дитини, які можуть проявитися лише через багато років [Андриевская, 2009].

Не маючи повної інформації про стан учня в кожен момент навчання, про всі ті зміни, які відбуваються чи тільки зароджуються в ньому у відповідь на конкретні педагогічні дії, вчитель вимушений оцінювати велику кількість побічних, другорядних факторів на основі приблизних аналогій, напівсвідомих висновків, інтуїтивних передбачень, що не тільки вимагає від нього мобілізації всіх його інтелектуальних й емоційних ресурсів, але й істотно підвищує загальний рівень тривоги.

– Нереально звязати, що ти вклав, що інші. Навколо них багато дорослих людей. Зміни видно, але оцінити їх важко.

Ми тільки доганяємо, тільки намагаємось виправити сторонні впливи.

Не можу запланувати, як переломиться моя діяльність у дитині. Спрямувати її проблематично: я даю один напрям, батьки — інший (ринок, алкоголь) (О. Ж., 7 р. стажу).

Урівноважити, послабити, «пригасити» цю тривожність, можливо, й покликана стійка висока професійна самооцінка, яку ми зафіксували у всіх наших респондентів.

Невпевненість у ступені педагогічної «опрацьованості» продукту своєї діяльності — учня, а також розуміння неунікності «сторонніх» впливів на нього породжує у деяких учителів (особливо у початковій школі) прагнення «охопити» дитину всебічно, «тотально» — і в просторі, і в часі.

— Чого Ви найбільше побоюєтесь у своїй роботі? Які ситуації викликають у Вас побоювання? Чого Ви найбільше не хочете?

— Я навіть не знаю. Ну, я, мабуть, переживала б, якби, не дай Бог, дитина пішла по якійсь причині з мого класу, щоб я була в цьому винною. У мене є діти, які пішли в іншу школу, і коли я почула, то заду-малась, чи не в мені причина? (Н. М., 23 р. стажу).

*— Деколи вони запрацюються і можуть сказати: «Мама». Звичайно, мене вони як вчителя бачать. У мене строгий контроль, бо хочеться, щоб усе було ідеально. На мою думку, якщо буде порядок, то будуть і результати. Частково — бачать подругу, бо інколи з дітьми на рівних розмовляємо. **Стараюся бути всім** (Н. В., 10 р. стажу).*

*— Весь час, коли звертаюся до дітей, я стараюся побачити: моя дитина, і до неї звертається чужа людина. Яюсь воно вийшло, що **воно весь час в мені**. І тому, коли я чую, що назвали яюсь дитину, фізично десь там щось ї... Я через це не перейшла, може, тільки через те, що я завжди ставила свою дитину і себе на місце зовсім іншої людини. Коли я чую, що звертаються до дітей не по імені, то я це перенешу важко: хай яке маленьке воно не є, але вже це іде приниження людяності, гідності людини (Н. М., 23 р. стажу).*

Аналізуючи прояви високої професійної самооцінки і дошукуючись її причин, ми припускали, що ці причини можуть лежати у якихось епізодах діяльності: позитивних, пов'язаних з успіхом (тут всі згадували свої вдалі відкриті уроки і вечори), і, можливо, негативні, травматичні, від яких особа могла б захищатися, підвищуючи свою професійну самооцінку.

Показово, що в нашому матеріалі не виявилось випадків, коли б учитель, згадуючи якусь травматичну ситуацію зі сфери свого професійного спілкування з дітьми, саме дітей вважав би спричинниками тяжких переживань чи внутрішніх конфліктів учителя. Окремі наведені ними епізоди стосовно дітей з неблагополучних сімей чи тих, що за своїм характером не вписувалися в нормативну модель «хорошого учня», проникнуті жалем, співчуттям, співпереживанням, прийняттям «сторони» дитини, а нерідко й захопленням оригінальним типом юної особи. Тип «enfant terrible» нерідко з'являється в оповідах, але ніколи не сприймається вчителем як світове зло. При всій професійно зумовленій схильності до чіткого аксіологічного

вибору між «чорним» і «білим», учителі ніколи не обмежуються одноплосщинним оцінюванням учня (негативна оцінка учня, що погано навчається, найчастіше доповнюється і пом'якшується позитивною оцінкою його людських якостей і, навпаки, оцінка учня-відмінника нерідко доповнюється застереженням щодо його неблаговидних людських проявів) [Андрієвська, 2006].

— *Немає до них злості — навіть якщо щось виробляють.*

— *Впертий і неслухняний, а ввечері перед телевизором лизав мені руку: «Ви мені мама чи ви мені жінка?»*

— *Хлопчик кричить, буянить, розходився. Обняла, притисла до себе, затих. «Мене ніхто не любить». «Та чого ж: он повари, няні, вихователі люблять». «Я хочу, щоб мене хтось один любить» (М. К., 25 р. стажу в дитбудинку).*

Один драматичний епізод зі свого життя, який учителька схарактеризувала як «найнеприємніший момент свого життя», має предметом дитину, але спрочинниками драматизму виступають дорослі.

— *А есть что-то такое, за что Вы себе ставите низкий бал?*

— *У меня была ситуация в жизни, когда на собрании я сказала такую фразу (хотя я старюсь не говорить о поведении учеников, потому что родители приходят слушать совсем другое: я даю методические задания, говорю, как надо работать, на что обратить внимание, и решаем какие-то общие вопросы) о девочке, которая мне очень нравилась. У нее был один недостаток — это неорганизованность. При нормальных родителях это можно исправить: заставить ее организованно относиться к своему времени, к своим вещам — упорядочить эту систему. Если это упорядочить, то у девочки будет все хорошо, но если на это не обратить внимание в силу ее темперамента, ее внешней привлекательности... Я сказала такую фразу: «У Вас очень хорошая девочка, очень симпатичная и любит общаться с мальчиками. Если Вы не сможете организовать ее время, проконтролировать... Она очень нуждается в контроле. Она сделала — надо проконтролировать, как она сделала. Я боюсь, что если Вы не займетесь этим, не проследите, то может так случиться, что в 7-8 классе ее можно будет увидеть в подъезде с незнакомыми мальчиками». Это я сказала публично. Я сказала и забыла, потому что я считала, что я говорю это с благими намерениями, говорю для того, чтобы мама обратила внимание на то, что девочке нужно больше внимания.*

По дороге доброжелатели ей объяснили, что я хотела сказать. И она обиделась. А через полгода, когда я по телефону о чем-то с ней говорила, она мне высказала. И вот тогда я просмотрела эту ситуацию, извинилась перед ней. Извинений было недостаточно для нее и после второго класса она девочку забрала и перевела в другую школу. Она завучу рассказывала, какая я плохая, что я не должна быть учителем. Но самое интересное, что завуч не сказала ни слова. И когда

я уже уходила со школы, забирала документы, то мне сказала секретарь, что здесь когда-то мама, забирая документы, целый час жаловалась. Самое удивительное, что никто мне об этом не сказал. Но это был самый неприятный момент в моей жизни (Є. О., 21 р. стажу).

Водночас учителі виразно вказують на ті агенти і обставини, які є основними «фрустраторами» в процесі виховання. Як це не дивно, але такими основними «агентами-фрустраторами»¹ є батьки, а «ситуаціями-фрустраторами» — «сучасне життя».

— *Що в цьому найважче?*

— *Якби мені порівняти років 5-10, то зараз я поставила б цю проблему до батьків, до сучасних батьків. Все-таки ця, мабуть, інформація, це все, що нас оточує, — воно з такою швидкістю зараз набирається... Мабуть, оцей період виховання. Не було такого нагромадження цієї інформації. Може, через те **це покоління батьків трошки губить людяність.***

— *Це батьки саме оцих дітей?*

— *Так-так, якраз оцей період. Доводиться з батьками (батьківські збори нечасто проводяться) так... просиш їх увійти в таку ситуацію, щоб діти не були такими, щоб діти поступово це сприймали. Тоді буде інше ставлення. Дитина сприймає те, на чому більше акцентується. От так само і вони (Н. М., 23 р. стажу).*

— *Просто в мене були такі ситуації — ставлення молодих батьків до дитини. Не дивлячись ні на що, батьки переступають через все — через здоров'я дитини.*

Я після цього стала трошки дистанціюватись. Потім батьки зрозуміли це. Вони зрозуміли, що мені було головне — здоров'я їхньої дитини. Зараз я попереджаю, що для мене є ось такий критерій і я перш за все над цим... Я попереджаю, щоб були готові, що я на все піду (Н. М., 23 р. стажу).

— *Найважче за все — робота з батьками. Зараз діти важкі, тобто ми відсліджуємо кілька поколінь, тобто вони зовсім інші. По-друге, ставлення батьків.*

— *Чим ці діти відрізняються?*

— *Зараз діти більш якісь практичні (так як і батьки), тобто те, що закладає сім'я, те ми і маємо.*

— *І це вже в початковій школі ясно видно...*

— *Безумовно, видно: як спілкуються між собою, як раніше приходиш — печиво, цукерки — проблем не було, то зараз дитина подумає, чи дати, чи ні. «Якщо ти мені даси — я тобі дам» (О. М., 14 р. стажу).*

— *Деякі батьки не хочуть, щоб дитина саме вчилася — вони звикли, що вона розбовтана, то так вони і думають, що так і по життю буде. Мені здається, що важче їм надалі буде. Але кожен сам собі вибирає (Н. П., 10 р. стажу).*

¹ Термін з нарагології [Ткачук, 2002].

— *Єдинственне могу сказати, що ми живемо в різне час з Макаренку. І якщо тоді діти всі бачили небагато по-іншому, і світогляд у них був інший, сім'ї у них були інші, батьки, можна сказати, не втручалися в виховання і навчання дітей...*

— Особливо в колонії, звичайно...

— *Я хочу сказати чесно, багатою перешкоджають батьки. К школяру, нам зараз складно, тому що ми говоримо одне, а зробити його не завжди можемо, так як нам перешкоджають батьки: ми навчаємо дітей одному — вдома вони бачать інше (тут і життя, і економіка сімейна — все це має дуже велике значення). Діти виховані, вони не розуміють вже тих дітей, яких виховував Макаренко.*

— *І навіть наші безглядники інші вже?*

— *Так. Вони не хочуть під владою потрапити вчителів і вихователів. Їм легше жити в цій розвільній життєвій, там, де все дозволено: де-то що-то сьогодні не вийшло — вони не ображаються, завтра вийде. Це дуже важко нам сказати і сказати.*

А разом з тим ми, звичайно, намагаємося переконувати батьків хоча б вже не молодих, а свого віку (з ними ми як-то знаходимо загальну мову). А ось з молодими, звичайно, дуже складно зараз (В. А., 20 р. стажу).

— *Вони сильні класи, де батьки зацікавлені, там, де вони трошки хоча б при грошах, незадоволені, з ненавистю — я ж бачу, що з ненавистю, — але вони це² звикли робити (О. Ж., 7 р. стажу).*

Раніше [Андрієвська, 2006] ми показали (в дослідженні із застосуванням контент-аналізу), що школяр в оповідях педагога виступає як дитина *per excellence*, тобто не як суб'єкт діяльності (і об'єкт навчання), а як суб'єкт розвитку (і об'єкт виховання), у зв'язку з чим суто людські особистісні якості школяра домінують над його функційними характеристиками як суб'єкта учіння.

Так, оцінюючи «поганого» учня (суб'єкта учіння) вчителі не схильні обмежуватися тільки діловими його якостями, а намагаються оцінити комплексно, цілісно — як «дитину».

Було також встановлено, що, характеризуючи мету своєї діяльності, більшість учителів вказують на прагнення «озброїти знаннями, розвинути пізнавальні інтереси, інтелект, свідомість», трохи більше — «озброїти практичними навичками», «розвинути особистість», і найбільше — «захистити, охоронити життя, оточити турботою». Останнє особливо характерне для учителів-жінок.

Із цим, а також з оцінкою фрустраційного впливу батьків, очевидно, пов'язане прагнення багатьох педагогів заступити учням батьків, стати для школярів «усім», тотально оточити їх своїм піклуванням і підкорити виключно своєму впливові, тобто максималізувати контроль.

² Роботи педагогам подарунки — прим. авт.

— *І я розуміла, що найкраще вплинути на дитину через отаке спілкування і розуміння її ролі в сім'ї: чи вона є бажаною, люблячою, єдиною якщо вона не отримувала цього в сім'ї, то треба було **пригрозити** їй* (Н. П., 32 р. стажу, на пенсії).

— *У мене одна учениця була, она мне говорила: «А. В., **Вы мне как папа родной**». И она ко мне приходила со своим кавалером, за которого она вышла замуж, **я помог ей окончить школу нормально**, уже будучи слепым. Потом поступить в техникум* (В. Л., 14 р. стажу).

Саме перед собою ставлять учителі завдання підготувати дітей до «цього» життя, полегшити їм адаптацію до нього. «Це сучасне життя» як фрустраційний чинник процесу виховання виробляє в учителя своєрідну якість, яку можна було б назвати «панорамною» емпатією, коли він сприймає дитину не лише як таку, в її теперішній якості, але проектує її в майбутнє і прагне там, у майбутньому, краще її «облаштувати», полегшити їй сприйняття життєвого уроку.

— *Вони слухають, але роблять це без душі. Це мене хвилює. Не можемо їх робити іншими, бо життя вимагає вочого інстинкту* (О. Ж., 7 р. стажу).

— *З однієї сторони, вона має бути вихована, з іншої сторони вона має бути і охайна, ще мати певний рівень знань, який відповідає певному віку — тобто максимум того, що потрібно для нашого важкого життя* (Н. В., 10 р. стажу).

— *Оце сучасні діти. Цим вони вбивають мене, ну не вони — це життя їх такими робить, що вони змалечку...*

— *Отак, так діти ці зараз ростуть. Дуже шкода їх, і це страшно, по-моєму, що вони не бачать перспектив* (О. Ж., 7 р. стажу).

— *Я хотіла б, щоб вони (знання — це однозначно) розуміли один одного, щоб вони розуміли, що є колектив, що є хтось поряд, і могли зрозуміти, що всі не одного характеру, могли оцінити якісь вчинки — ось цьому я більше уваги приділяю, ніж знанням. Знання, так, я знаю, що у мене є урок і я повинна їм дати, ще позайматися з ними, але оце мені головне — щоб вони могли вийти з якоїсь ситуації, могли проаналізувати, могли не скривдити, допомогти, знайти рішення* (Н. М., 23 р. стажу).

— *Наприклад, для 9-го класу дається твір-роздум «Ким я хочу стати», «Ким я бачу себе в житті» — ми такі твори писали з цікавістю. Зараз чесно писати не хочуть. Не хочуть писати конкретно: ті діти, які трошки сміливіші, вони можуть усно сказати, а можуть написати і здати мені зошит: «У моїх батьків нема грошей — я не стану тут ніким, в цьому житті я не стану ніким». «Я можу помріяти про що завгодно, я можу написати Вам твір, — каже мені там Саша. — Я напишу Вам те, що Ви хочете». Є й таке. Оце мене лякає* (О. Ж., 7 р. стажу).

— Чи могли б ви сформулювати своє кредо? Як Ви бачите свою основну мету? Що є основне?

— *Мабуть, це пов'язано не стільки зі мною, скільки із сучасним цим світом. Я вважаю, що основне — щоб якомога менше дітей, які вийдуть з моїх рук, відчували тяжкість цього світу. От мені так зараз здається. Дати їм трохи більше світла в тому маленькому місті: привчити любити книжку, щоб вони читали не тільки те, що за програмою, щоб вони читали взагалі; щоб вони приходили і папі, мамі казали: «А знаєш, українською те-то, те-то буде так звучати». У конкурсі знавців української мови в цьому році, наскільки я знаю, дівчинка перемогла, в якій російськомовна сім'я. От у мене таке бажання: щоб оці російськомовні сім'ї, трошки щоб я їх направляла. І я взагалі, по суті своїй, не стільки літературу люблю, скільки мову: люблю ритися в тих коренях, хто звідки прийшов. І мені хочеться, щоб діти цим цікавилися, щоб вони грамотно писали — як результат цієї роботи, — щоб вони були грамотними людьми в житті і щоб мали якийсь кругозір. Якусь доброту в них виховати, щоб вони не вливалися у цей сучасний жорстокий світ із жорстокістю. От мені хочеться, щоб не дивлячись на це все, були добрішими одне до одного. Оті діти, що в мене були і погано вчилися, ті, по суті своїй, були добріші, їх простіше було виховувати. А оці менші розумники — тут уже з 5-го класу починається якесь суперництво, якась злоба. Хочеться все оце приборкати в них (О. Ж., 7 р. стажу).*

— *По-перше, я хочу побачити в ній людину з почуттям. Не просто інженер, не просто лікар, а в першу чергу людина з почуттям. Тобто спочатку, щоб вона була доброю, щоб вона була розумною, щоб вона стівчувала іншим, щоб вона могла вислухати, щоб вона могла дотепно вставити, якщо треба, свій вислів чи слово. Тобто я себе бачу в тій ролі, що мені треба **дитину підняти на ноги за будь-яких обставин** (Н. П., 10 р. стажу).*

Покладаючи на себе понадзавдання (фактично ілюзорне — адже виховання індивіда здійснюється спільними зусиллями школи, батьків і соціуму) — підготувати дитину до нормальної адаптації в житті — учитель неминуче змушений здійснювати розширення (англ. self-extension) своєї особистості. За Г. Олппортом³, self-extension — розширення самості — це рання стадія в розвитку Proprium'у (або Self), яка виявляється в появі здатності дитини інкорпорувати об'єкти, людей і абстракції в Я-концепцію. Розширення самості фактично є інвестування **его** в ті об'єкти поза самим Я, з якими суб'єкт відчуває тісний зв'язок або навіть ідентифікується.

— *Завжди оця доля української мови. Сама суржилом розмовляю взагалі в побуті, але діти про це не здогадуються. В мене були навіть такі учні: от я виправляю якийсь там мовний гандж (це, в основному,*

³ APA dictionary of psychology, 2006, p. 830.

п'ятикласники), а вони: «О. Ю., а Ви і дома так говорите?» Змушена тримати марку: «Так». І вони підтягуються. «А ми дома так не говоримо. А можна я так мамі запропоную?» «Пробуй» (О. Ж., 7 р. стажу).

Крім того, вищезгадане протиставлення педагогом своїх зусиль фрустраційним впливам ближчого і дальшого (не тільки в просторі) оточення призводить до появи в його свідомості поняття про певну спеціальну «місію» учительської праці і свою роль як «місіонера», носія цієї місії.

Основний зміст представленого в розділі матеріалу можна підсумувати у вигляді таких основних положень:

1. Вплив професійного досвіду на професіонала, зокрема на його самосвідомість, істотно залежить від специфіки професійної діяльності. Наведені на початку цього розділу компоненти професійної самосвідомості в цілому відбивають ті напрямки, за якими відбувається вплив професійної діяльності на самосвідомість діяча, проте в разі аналізу конкретної професії потребують істотного доповнення і конкретизації. Так, що стосується педагогічної діяльності, то тут треба мати на увазі наступне. Діяльність педагога здійснюється в ситуації надзвичайно високої невизначеності через те, що:

а) учень, як об'єкт педагогічного впливу, підлягає діянню додаткових, не контрольованих педагогом чинників, які нерідко перебувають в дисонансі як між собою, так і з педагогічною доктриною;

б) зміни в діяльності і, особливо, в особистості учня не завжди ясно виражені, вони нерідко мають латентний характер, виявляються не одразу і не завжди відповідають запланованому. До того ж не зрозуміло, який саме фактор їх спричинив;

в) учитель, як головний агент у справі виховання підростаючого покоління, «приставлений» до цієї справи державою і оформлений інституційно з певними правами і обов'язками, схильний брати на себе головну відповідальність за виховний процес, причому ця його відповідальність охоплює не лише теперішнє, але й сягає у майбутнє учня. Він мислить себе головним модифікатором діяльності і поведінки дитини, головним і тотальним фасилітатором отримання нею не тільки шкільної науки, але й життєвого уроку взагалі. Така надвідповідальність є спричинником серйозних змін у його професійному Я, зокрема що стосується його розширення, збагачення рольового спектру, бачення себе як певного роду місіонера, що діє в несприятливих і небезпечних умовах, а також до певних професійних деструкцій особистості.

2. Додаткові джерела впливу на учнів, які не контролюються вчителем, найчастіше розглядаються ним як фрустраційні агенти, які перешкоджають досягненню тих цілей, що їх ставить учитель. До цих фрустраційних агентів найчастіше учитель відносить «сім'ю» (батьків, які перебувають у більшій гармонії з життям, а не з педаго-

гічними доктринами) і сучасний соціум (несприятливі економічні і суспільні обставини, що утруднюють гармонійне входження багатьох дітей у дорослий світ) – «це сучасне життя».

Цікаво, що при аналізі різних негативних колізій, які трапляються в шкільному житті, педагог ніколи не вважає головними їх спричинниками дітей – останні найчастіше виступають як жертви вищезгаданих фрустраційних агентів.

Прийняття педагогом на себе надмірної відповідальності, яка нерідко виявляється: 1) в прагненні замінити собою батьків і соціум («бути для дітей всім») і 2) в нереалістичному намаганні підготувати дитину до невідомого майбутнього, озброїти її проти всіх майбутніх невідомих викликів життя.

3. Оцінка педагогами школярів позбавлена одноплосинного протиставлення позитивних і негативних аспектів їхньої діяльності і поведінки: вона об'ємна, діалектична, учень мислиться як дитина в процесі розвитку, не застиглим у своїх «гріхах», а спрямованим у перспективне майбутнє. Зазвичай активними винуватцями патогенних ситуацій є названі вище фрустраційні агенти.

Цікаво, що у погляді на школяра акцент робиться не на учінні, оволодінні знаннями, навичками, формуванні розумових операцій, а на формуванні його як цілісної людини, здатної активно протистояти викликам сучасності.

4. Складна робота в умовах крайньої невизначеності, усвідомлюваної ціни помилки, зазначена надвідповідальність призводять не лише до певних деформацій особистості [Зеер, 2005], а й до напруження всіх психічних сил педагога, зокрема мобілізуючі механізми його психологічного захисту. В наших матеріалах цей психологічний захист виявляється у стабільно високій професійній самооцінці, яку не знижує ні де-не-де експліковане почуття вини, ні емоції розпачу при оцінюванні життєвих перспектив вихованців. Локалізація травматичних моментів – не у минулому чи теперішньому, а у майбутньому дітей.

5. Основним особистісним надбанням педагогічного досвіду можна вважати таке розширення самосвідомості педагога, яке включає в образ його Я не тільки власні характеристики, але й дитину в усій повноті її минулого, теперішнього і майбутнього, що формує певну панорамну емпатію – як розуміння і прийняття дитини на основі оцінки усіх її особистісних характеристик і антиципації непередбачуваних, невідомих суспільних обставин.

При цьому слід враховувати, що дитина виходить з рук педагога «напівготовою», це ще не сформована повністю особистість, напрямки її розвитку визначатиме не педагог, а подальше життя.

Таким чином, постійна рефлексія сенсу і цінностей своєї діяльності, панорамна антиципація й емпатія щодо свого вихованця, при-

йняття ролі місіонера, «тотального фасилітатора» — це ті новотвори професійної самосвідомості, які неминуче виникають саме в педагогічній праці.

6. Вищезазначені висновки базуються на аналізі численних протоколів інтерв'ю. Ми усвідомлюємо, що зміст думок, якими поділилися педагоги з психологом, визначається як автором, так і слухачем і ситуацією інтерв'ювання, здійснюваного психологом. Пожвавлення нарації, моменти професійного самоствердження, добір змісту повідомлень — все це могла спричинити сама ситуація і особа інтерв'юєра. Проте це не означає, що «для себе» респондента осмислювали б матеріал протилежним або якимось іншим чином.

Настановлення на бесіду з психологом могло лише посилити акцентування суто внутрішніх, «психологічних» його аспектів, а також ущільнити смисловий простір наративу в сенсі його етико-психологічної насиченості.

Розділ 3. НАРАТИВНІ ПРАКТИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

3.1. *Вплив гендерних практик інтерпретації життєвого досвіду на розвиток особистості*

У традиційно патріархальному, посттоталітарному суспільстві з його звичним гендерним дисбалансом специфіка чоловічих і жіночих інтерпретацій життєвого досвіду поки що залишається мало дослідженою.

Питання жіночого життєвого досвіду, пов'язані з побудовою власної ідентичності, вибором партнера, сексуальністю, сім'єю, народженням дітей, професійною та особистісною самореалізацією, протягом тривалого часу займали у психології маргінальне положення. Щоправда, тривале ігнорування перетворилося останнім часом на власну протилежність, і жіночі дослідження стали на деякий час чи не найпопулярнішою тематикою.

Але такий нахил лише змінив ракурс гендерного дисбалансу, потребуючи не менш потужної хвилі аналогічних досліджень, зорієнтованих на суто чоловічу тематику, чому сприяла і криза маскулінності, яка все активніше обговорюється в мас-медіа. Поступово з'ясувалося, що вульгаризована маскулінність з її агресивністю, брутальністю, відсутністю емпатії, схильністю до ризику, яка нібито сама собою обіцяє чоловікам життєвий успіх, високий статус, жіночу прихильність, визнання, суспільні привілеї, насправді розчаровує і чоловіків, і жінок не менше, ніж її протилежність.

Тим часом в ході численних порівняльних досліджень вчені довели, що чоловіки і жінки не такі вже різні за своєю природою. Навіть узвичаєні твердження про чоловічий розум і жіночу емоційність, чоловічу самостійність і жіночу залежність – радше зручні ілюзії, ніж реальний факт. Справжніх психологічних відмінностей між статями не більше 5 %. Але ж суспільні очікування, міфи, настанови, стереотипи, а головне – довга культурна історія у чоловіків і жінок все ж непорівнянні. І ці дуже своєрідні культурні шляхи робили, роблять і робитимуть дві половинки людства такими різними, такими привабливими і малозрозумілими одне для одного.

Отже, жінки і чоловіки різні не лише генетично, морфологічно чи фізіологічно. Між ними як соціокультурними істотами, як суб'єктами самореалізації, архітекторами і будівельниками власного життя не може не бути величезних відмінностей. Ролі, які вони навчаються грати, стратегії подолання проблем, які засвоюють, шляхи саморозвитку, які вважають для себе прийнятними, все це має виражену гендерну специфіку, і не помічати її, заперечувати або ігнорувати було б необачно. Тому, безумовно, є сенс ставити питання про те, як саме

чоловіки і жінки розуміють, усвідомлюють, інтегрують та інтерпретують набутий досвід, що безпосередньо впливає на подальший саморозвиток.

Соціальна дійсність, чи соціальний порядок, як її називає Г. Гарфінкель, тримається на розрізненні чоловічого і жіночого, тобто цей порядок гендерно сконструйований. У такій гендерно забарвленій, заангажованій реальності особистісний гендер просто не може залишатися незмінним, нерухомим статусом. Він стає статусом, що досягається в результаті повсякденної взаємодії, постійно конституюючись і відтворюючись у комунікативних ситуаціях [Здравомыслова, Темкина].

У постнекласичній парадигмі ані вік, ані гендер не задано відначально. Гендерна ідентичність конституюється протягом усього життя, уточнюючись, редагуючись кожної хвилини, тут і тепер. Гендерне осмислення життєвого досвіду продукується не окремо культурою і окремо особистістю, а лише їхнім нескінченим діалогом. Все нові і нові гендерні інтерпретативні конструкти складаються в ході інтенсивної комунікації особистості й культури. Жіноча чи чоловіча особистість перетворюється на відкритий текст, що взаємодіє з усіма навколишніми контекстами, відчуваючи впливи і політико-економічної ситуації в країні, й історичного минулого, й актуального комунікативного простору, і масової культури разом із високим мистецтвом, і здорового глузду, і релігійних уподобань.

За даними цікавого багаторічного кроскультурного дослідження нідерландського антрополога Г. Хофстеде, який емпірично порівнював типові ціннісні орієнтації людей різних культур, маскулітні суспільства відрізняються від фемінітних за цілою низкою соціально-психологічних ознак. «Маскулітними» виявилися Японія, Австрія, Австралія, Італія, Німеччина, США, Велика Британія, арабські країни тощо. «Фемінітними» – Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Нідерланди, Франція, Португалія, Таїланд. Ці дані ніяк не співпадали з рівнем соціально-економічного розвитку країн, їх багатством. Так само вони виявилися незалежними від індивідуалізму і колективізму. І хоча ступінь маскулітності/фемінітності кожної культури історично більш-менш стабільна, вона може змінюватися у конкретних соціально-політичних обставинах [Кон 2009, с. 109–114].

Дуже не вистачає сьогодні подібних за машштабом психологічних кроскультурних досліджень, які змогли б пояснити специфіку гендерних практик та гендерної самоідентифікації у відповідних країнах, показати, як гендерний досвід типового представника маскулітного суспільства відрізняється від досвіду представника суспільства фемінітного.

Про вплив соціокультурних чинників на усвідомлення і прийняття чи неприйняття власної статі свідчать непоодинокі випадки «перекодування» ідентичності з чоловічої на жіночу і навпаки. Про

«знімність» (рос. съёмность) гендерної ідентичності говорять і етнографічні дані: деякі культури не лише визнають існування людей «третьої статі», але й створюють для них спеціальні соціальні ніші – ролі, статуси та ідентичності [Кон, с. 42]. До того ж доведено, що індивіди, високо маскулінні за одними показниками, наприклад, когнітивними, можуть бути виразно фемінінними за іншими, наприклад, емоційними [там само, с. 47].

Засвоєння гендерних ролей не є стандартним інваріантним процесом, що веде до розвитку типових для даної статі й укорінених у свідомості особистісних рис. Це складний, варіативний процес, що відбувається під сильним впливом панівних гендерних ідеологій, які видозмінюються в залежності від соціального середовища і культурного контексту [Кон, 2009, с. 75].

Як приклад, наведемо дані експерименту В. Бресколл з Йельського університету. Вона демонструвала піддослідним відеозапис співбесіди під час прийому на роботу. Треба було оцінити кожного претендента і встановити йому зарплатню. Чоловіки і жінки, які виступали пошукачами, виразно демонстрували на відеозаписі гнів і сум. Виявилось, що найпозитивніше оцінюється розгніваний чоловік, далі йде сумна жінка, потім – сумний чоловік, і на останньому місці – розгнівана жінка [там само, с. 107]. Як бачимо, навіть звичні емоційні стани оцінюються в соціумі відповідно до статі людини, яка чи то має право їх виявляти, чи ні.

Намагаючись залишатися у межах постнекласичної раціональності, розглядатимемо гендер як соціальний конструкт, результат взаємодії особистості із соціумом, культурою, декларованими гендерними ідеологіями і прихованими, неусвідомлюваними гендерними очікуваннями. Цей плинний, нежорсткий конструкт постійно перебудовується і коригується у сфері чоловічо-жіночих взаємин, розповсюджуючись на практично всі контексти особистісної самореалізації.

Оскільки, на наше переконання, гендерна інтерпретація досвіду відбувається у повсякденних, розповсюджених, повторюваних практиках, визначимо, що саме ми будемо такими практиками вважати.

Соціально-психологічні практики є повторюваними, звичними актами повсякденного життєконструювання, що акумулюють та артикулюють досвід особистості, її індивідуальну історію. Практики – це синтетичний продукт злиття зовнішніх обставин, соціальних шансів та особистісних очікувань, диспозицій, схильностей, навичок. Саме вони дають змогу привернути увагу до типових, повсякденних життєвих ситуацій, у яких ми повсякчас опиняємося.

Відповідно гендерні практики можна визначити як поточні, рутинізовані, нормативні способи поведінки чоловіків і жінок. Завдяки повторюваним практикам, знайомим більшості, особистість вибудовує власну гендерну ідентичність, конструюючи відповідно до

неї ландшафт власного життя. Не дуже відрефлексовані практики завжди заземлені, реальні і конкретні, що аж ніяк не говорить про їхню примітивність.

Останнім часом типові гендерні практики в деяких суспільствах активно змінюються. Суттєву динаміку гендерних практик можна спостерігати в сучасній Німеччині, де із 70-х років минулого століття проводяться численні гендерні дослідження. Все помітнішим стає зсув до більш м'якої маскулінності, особливо серед чоловіків нижнього середнього класу віку від 27 до 40 років, що мають гуманітарну освіту і працюють вчителями, психологами, соціальними працівниками. Вони більше допомагають жінкам у побуті й вихованні дітей, краще усвідомлюють свої почуття, більше говорять про них, менше хизуються власною маскулінністю і частіше виражають симпатії до андрогінних цінностей [Кон 2009, с. 117–126]. Вітчизняні дослідження також фіксують подібні тенденції, хоча вони є не такими вираженими.

Повсякденну людську взаємодію завжди супроводжує процедура приписування статі. Люди постійно автоматично намагаються визначити стать незнайомця, з яким треба контактувати, щоб орієнтуватися на неї у виборі практик спілкування. Підтверджуючи цю тезу, американські дослідники К. Уест та Д. Зіммерман (1997) наводять приклад «гендерного збою» (англ. gender trouble). Людина заходить до магазину і не може ідентифікувати стать продавця – партнера по взаємодії, що викликає відчуття незручності та утруднення у спілкуванні. Виявляється, що ефективна комунікація за суспільними законами і нормами обов'язково потребує взаємного визначення статі обох учасників взаємодії. Якщо стать того, з ким спілкуєшся, відома, комунікація працює. Якщо виникають сумніви, комунікація дає збій.

І хоча гендерів у сучасному світі існує не два, хоча поступово зростає суспільна толерантність до невизначених, проміжних, альтернативних форм гендерної самоідентифікації, все ж суспільно вироблених, перевірених часом і засвоєних особистістю практик взаємодії натуралів з геями, лесбійками, трансвеститами, представниками інших нетрадиційних орієнтацій ще практично немає.

Оскільки гендерні практики є соціальними конструктами, є підстави думати, що гендерне усвідомлення життєвого досвіду також залежатиме від різноманітних значущих для особистості культурних, комунікативних, професійних, сімейних та інших контекстів.

Якщо гендер створюється кожної миті, тут і тепер, для його розуміння потрібно визначитися з мікро-контекстом соціальної взаємодії, що його породжує і ним породжується. Механізмом створення гендеру (англ. doing gender), за І. Гофманом, стає так званий гендер-

ний дисплей. Цей дисплей є багатоманітністю представлення та проявів чоловічого і жіночого у взаємодії.

Гендерний дисплей як репрезентація статевої належності у взаємодії (як спектакль) є таким складним, що його виконання не можна звести до окремих реплік, костюмів, гриму та антуражу. Актори вивчили свої партії дуже давно, вони вже зрослися з ними, і тому їхня гра виглядає як природний прояв їхньої сутності, як не вираз гендеру, а вираз ества. Загадка конструювання гендеру полягає саме в цьому – кожної миті ми беремо участь у маскараді представлення своєї статі, але робимо це так, що гра здається іманентно нам властивою і такою, що відтворює нашу глибинну природу, нашу сутність.

Засоби, що використовуються в суспільстві для виразу належності до статі, за І. Гофманом, є формальними конвенційними актами, тобто моделями доречної у конкретній ситуації поведінки. Конвенційні акти диктують людині, як треба провести чи то ділову розмову, чи конференцію, чи здійснити виховний вплив.

Якщо людина має високу соціальну компетентність, вона включена у даний соціальний порядок і легко користується відповідними моделями взаємодії. Це захищає її від домагань безумних (соціально некомпетентних) індивідів. Коли людина вступає у комунікативний контекст, вона демонструє себе, повідомляє про себе певну інформацію, що сприяє наведенню комунікативного моста, формуванню базової довіри.

На погляд І. Гофмана, гендерний дисплей передує включенню людини в певну практику, виступаючи свого роду прелюдією перед певною конкретною діяльністю. Феміністські конструктори Уест та Зіммерман критикують його за недооцінку проникливості гендеру. Вони вважають, що репрезентація статевої належності відбувається не на периферії і не тільки в моменти переключення з однієї діяльності на іншу; ця репрезентація пронизує взаємодію на всіх рівнях. Граматика мови закріплює жіночність та мужність у відповідних структурних формах, створюючи підґрунтя для виконання партій чоловіка і жінки.

У конструктивістському ключі гендер неможливо визначати лише як соціальну роль, оскільки ролі ситуативні, а гендер пронизує практично всі ролі в специфікації: професійні, сімейні та ін. Тому гендер називають квазіроллю, базовою роллю, а точніше – ідентичністю, на яку нанизуються всі інші ролі особистості. У цьому сенсі, пишуть Здравомислова та Темкіна, гендер є категорією, схожою на етнічність – він так само обумовлює загальний контекст, у якому виконуються відповідні ролі.

І хоча гендерна складова особистісної ідентичності на певних життєвих етапах, у відповідних обставинах може виступати як найголовніша, все ж вона невід’ємна від інших значущих складових. За

твердженням англійських соціологів Х. Ентіас та Н. Ювал-Девіс, говорити окремо про клас, гендер, етнічність, расу неевристично, оскільки кожний з позначених контекстів обумовлений синергетичним зв'язком цих категорій. Гендер, клас і раса (етнічність) лежать в основі синдрому соціальної ідентичності [Здравомыслова, Темкіна].

Коли намагаються визначитися із ознаками, характеристиками жіночності чи мужності, нерідко зосереджуються на суто зовнішніх, презентаційних аспектах. Так, сучасні дискусії про сутність мужності перетворюються на дискусії про характер чоловічої «збруї» (рос. доспехов). Форма починає виконувати не стільки репрезентативну, представницьку, відтворювальну функцію, скільки функцію конституювальну. Особливого значення набувають різного роду «маніфестації», «символи», «знаки» чи ярлики, що відсилають до інших смислових кодів, інакших, не явних, не очевидних ієрархій, які все ж мають першочергове значення. Формальні елементи починають використовуватися для позначення, тобто матеріалізації, відсутності елементів змістових – як тому, що ці змістові елементи не можуть бути безпосередньо присутніми, так і тому, що вони зазвичай мають фантомний характер [Ушакін].

У цьому «формалістському» контексті, де лейбл нерідко виявляється важливішим за те, що він символізує, набуття життєвого досвіду стає процесом накопичення, асиміляції та інтерпретації символічних засобів, за допомогою яких чоловік чи жінка можуть позначити свою присутність у суспільстві. Вислів М. Вебера про людину як тварину, що висить на павутинні смислів, яку сама зіткала, ілюструє сучасний, постнекласичний погляд на ризоматичну організацію осмисленого досвіду. Це смислове павутиння живе і рухливе, і його здатність до самоконфігурування має враховуватися при спробі зрозуміти гендерні особливості осмислення людиною власного життя, при спробі знайти параметри жіночої чи чоловічої індивідуальності.

Оскільки сьогодні, на думку С. Ушакіна, з'являється можливість розглядати статтю як продукт конкретної риторичної діяльності, як постійно змінюваний результат безперервної роботи з вироблення символів і смислів, чоловіча незалежність тепер розуміється як незалежність професіонала, експерта, а чоловіча агресивність сублімується завдяки героїзації споживацтва.

Поняття професіоналізму стає онтологічним стрижнем, на який нанизуються будь-яка, у тому числі і статеві, ідентичність. У словосполученні «self-made man» головною, провідною часткою є не «man» і не «made», а саме «self». Наскрізна тема само-стійності, само-діяльності, само-достатності, що супроводжує концепцію «професійного чоловіка», постійний акцент на особистій здатності досягати поставлених цілей досить чітко вказують на прагнення до визначення не лише зовнішніх кордонів ідентичності конкретного професіонала, а

й на його спроби не виходити за межі цієї, відносно безпечної зони особистого спокою.

Йдеться про страх не знайти себе, не знайти для себе «пусту нішу», боязнь розчинитися у соціальному житті. Цей екзистенційний страх втрати власних меж, страх злиття з фоном є страхом втрати самого себе, своєї ідентичності. Західні дослідники говорять у цьому зв'язку про «кризу мужності» і бачать причини цієї кризи в нездатності конкретних чоловіків відповідати культурним нормативам мужності минулої епохи.

Серед специфічних характеристик постнекласичної особистості, що впливає на інтерпретацію життєвого досвіду, можна назвати активізацію її здатності до створення численних реальних чи віртуальних реальностей. У цьому зв'язку типовою рисою «ведмедів», тобто переможців нового типу, стає нарцисична манія величчя, мегаломанія, в межах якої існування незалежного зовнішнього світу стає можливим лише тому, що він рано чи пізно стане часткою світу внутрішнього. Так триумф всепоглинаючого чоловічого професіоналізму стає не лише наявним звільненням від конфліктів із зовнішньою реальністю, але й звільненням від самої реальності. Нарцисична самопоглинутість «справжніх чоловіків» стає результатом «культурної маргіналізації», що обумовлена їхньою нездатністю та/чи небажанням відповідати панівним соціокультурним нормам. Важливою тут є заміна професійної етики на професійну естетику [Ушакін].

Особистісні межі (кордони) вже не залежать від рівня сформованості власної ідентичності, яка передбачає жорстке протиставлення «своїх – чужих», «наших – не наших». Здатність і смак сучасної особистості до нових і нових ідентифікацій, у тому числі і з представниками іншої статі, відкриває можливості таких несподіваних інтерпретацій набутого досвіду, які в епоху модерну важко було навіть уявити.

Повертаючись до професійно-статевої ідентичності, про яку так цікаво міркує С. Ушакін, зауважимо, що вона дуже далека від того, щоб бути «до міри» (рос. впору). «Фрак» цієї ідентичності, придбаний, що називається, «на виріст», «із випередженням», має оформити, а не відтворити теперішній момент. І як це буває з кожною річчю, взятою «на виріст», зазор між кордонами нарцисичної ідентичності і конкретним тілом має бути чимось заповненим. Ці символічні пустоти, порожнечі ідентичності, яку куплено на виріст, заповнюються в сучасному світі ідеєю агресивного і водночас професійного споживацтва.

За даними численних дослідників, маскулінізація споживацтва на Заході відбувалася саме шляхом маскування пасивного (тобто традиційно жіночого) бажання насолоджуватися предметом. Чоловіки (і не тільки вони) сьогодні споживають, агресивно прагнучи оволодіти відповідними товарами і послугами, зробити їх своїми,

привласнити, захопити. І ці нові оперативні, динамічні практики споживання певним чином опосередковують маскулінність і фемінінність, стають їхніми символічними проявами.

Щоб виражена статева ідентичність зберігалася, заклопотана цим особистість невтомно збирає її до купи, сприяє цілісності, що повсякчас руйнується зовнішніми впливами, динамікою соціального життя. Для боротьби за підтримку кордонів власної жіночої/чоловічої ідентичності вона нерідко використовує досить агресивні практики як випереджальний удар на напад, якого ще не було і, можливо, ніколи не буде. Чим агресивнішими стають ці практики взаємодії з оточенням (що може виражатися у вкрай відвертому, сексуальному одязі, наприклад), тим більше він/вона відчують приховану загрозу демаркації власної статевої ідентичності.

До речі, соціальні гендерні установки і побутові практики на пострадянському просторі залишаються консервативнішими за європейські. О. Мещеркіна, яка провела наприкінці 90-х років XX сторіччя серію глибинних інтерв'ю з чоловіками 30-50 років, задаючи питання «Що для вас значить бути чоловіком?», виявила дуже високу порівняно з Європою гомосоціальність. Російські чоловіки набагато інтенсивніше спілкуються з чоловіками, ніж з жінками. І чоловіки, і жінки знаходять розуміння, підтримку і допомогу серед представників своєї статі майже у 80 % випадків. Жорсткими, консервативними залишаються патріархальні гендерні стереотипи. Маскулінний габітус, побудований на традиційному рольовому каркасі, передбачає вживання міцного алкоголю, що працює на образ «автентичної маскулінності». Самооцінка і самоповага чоловіків набагато вища за жіночу, що є властивістю гегемонної маскулінності [Кон, с. 158–168].

Інформація про суспільне, політичне, професійне, особистісне життя чоловіка чи жінки нерідко передається через зовнішній вигляд. У постмодерному світі тіло стає культурним текстом, у якому шифрується, зберігається, презентується гендерний досвід. За М. Дуглас, тіло – це поверхня, на якій записуються основні культурні норми, соціальна ієрархія і навіть метафізичні уявлення суспільства [Барабан]. Статура, вага, міра привабливості мають крім прямого ще й переносне значення, читаючись символічно і метонімічно, в якості конкретних соціальних, історичних, політичних, культурних смислів. Ці смисли змішуються і навіть взаємообертаються, що Ж. Дерріда називає диференціацією, розрізненням, розривом між позначальним і позначальним. Ж. Делез характеризує аналогічне явище як ковзання (рос. скольжение) дискурсу по власному референту.

Тілесні параметри в якості соціокультурних позначальних не мають «природної глибини» і набувають її лише в процесі означування, тобто в процесі соціалізації тіла. Краса чи потворність Тарзана помітні лише у людській спільноті, без якої ці якості мають лише

потенційний смисл. Отже, популярні практики схуднення, як і бажання бути струнким, є явищами культури [Барабан].

Цікавою у цьому контексті є історія радянського тілесного канону, яку вивчав І. С. Кон. Як і фашистське тіло, радянське чоловіче тіло мало бути виключно героїчним чи атлетичним. Популярний образ спортсмена стверджував офіційні військово-патриотичні цінності сили, сміливості, готовності долати труднощі, дисциплінованості тощо. Партія боролася проти порушення гендерних стереотипів, забороняючи довге волосся, вуса, бороди, яскраві сорочки і стильні краватки, тобто все індивідуалізоване, нестандартне, іноземне.

Через повсякденну практику, що включає поведінку за столом і вранішній туалет, культура стає тілом, перетворюється на звичну дію і самозрозумілий факт, створюючи сферу, що погано піддається свідомим змінам. Кожний нормативний дискурс про тіло деконструється в дискурсивному полі соціуму [Бурдьє].

Безумовно, тіло як текст несе в собі чимало інформації не лише про життя соціальне, а й про життя індивідуальне, особисте, чоловіче чи жіноче. Залежно від вигляду, доглянутості, окультуреності тіло по-різному інтерпретується як самою особистістю, так і її оточенням. Чоловіки і жінки, старі й молоді, забезпечені й неіміущі, гламурні модники і суворі неформали своїми тілами сигналізують про власні цінності й уподобання, про історію свого становлення, пережиті проблеми, набутий досвід.

Ставлення до власного тіла, увага до нього, турбота про його здоров'я, привабливість, молоджавість стають практиками асиміляції, пакування життєвого досвіду. Дбаючи про своє тіло, чоловік чи жінка виробляють відповідні звички, манери поведінки, стиль спілкування, конструюють власну ідентичність.

Занедбане тіло завжди сигналізує про численні особистісні проблеми. Так, всім відомо, що зайва вага певним чином ізолює жінку від оточення. Переживаючи з приводу «некондиційного» зовнішнього вигляду, жінка починає вважати себе недостатньо жіночною, неповноцінною саме у фемініному плані. Адже відповідно суспільним уявленням надмірна повнота свідчить про небажання жінки подобатися чоловікам, а це вже говорить про негаразди з гендерною ідентичністю. Для повної жінки, яка протягом тривалого часу не худне, ситуація загострюється, тому що, з одного боку, вона відчуває себе все більш відторгнутою, негарною, нездатною конкурувати зі стрункішими колежанками, а з іншого, вона зазвичай звинувачує саму себе за цю суспільну зневагу. Адже у суспільстві гендерного дисбалансу, в якому ми всі живемо, від жінки дійсно вимагається бути прикрасою, декоративною деталлю, дорогим чоловічим аксесуаром.

О. Барабан, що має досвід життя як в Україні, так і в Канаді, слушно зауважує, що зайві десять кілограмів для жінки стають катаст-

рофою, тоді як для чоловіка залишаються непомітними чи сприймаються як невелика вада. Виникає питання, чи можна вважати чоловіче тіло, в якому живе його соціальне Я, більш вільним, ніж тіло жіноче?

Відомо, що для формування статевої ідентичності чоловіків невиграшна зовнішність нерідко відіграє роль перешкоди, яку слід подолати. Жінки ж найчастіше сприймають далеку від стандартів зовнішність, як долю, з якою треба змиритися. Якщо говорити про зайву вагу, то для чоловіків цей негатив не є таким однозначним, як для жінок. Вага чоловіка має більшу контекстуальну обумовленість, більшу смислову амбівалентність, адже мужність чоловіка найчастіше визначається не стрункою статурою, а соціальним статусом, посадою, фінансовими можливостями.

Слід відзначити і культуральні відмінності у сприйманні чоловічого і жіночого тіла з надмірною вагою. Повнота людини може трактуватися у класовому і навіть расовому контекстах. Якщо заможна людина асоціюється з владою, у тому числі і з владою над власним тілом, бажаннями, апетитами, то повнота не просто символізує нездатність керувати собою, але й загрожує переходом у менш престижний клас. Повне тіло трактується не тільки як непривабливе, але й говорить про професійну неуспішність і громадянську безвідповідальність людини, її лінощі, брак волі і навіть про наявність психічних відхилень.

Але так було не завжди. Згадаймо для порівняння з сьогоденням вітчизняну класику позаминулого століття, в якій повнота літературних героїв мала позитивне значення. У М. В. Гоголя повні здорові козаки трактувалися як «справжні мужчини», тоді як худі персонажі асоціювалися зі слабкістю, хворобами, чаклунством, злими силами. Отже, влада і сила у нашому суспільстві традиційно асоціювалися з достатком, необмеженим споживанням і, відповідно, зайвою вагою, повнотою. Епоха соціалізму хоча і пропагувала аскетизм і стрункість, все ж робила поправки на вік і статус чоловіка. Оглядні керівники всіляко віталися, оскільки їхня тучність асоціювалася з мудрістю, стабільністю, відмовою від особистих бажань заради спільної справи.

Тепер вже важко однозначно інтерпретувати ті чи інші гендерні ознаки. Якщо для трактування жіночої повноти досить мікроконтексту, то для інтерпретації повноти чоловічої потрібні макроконтекст, тобто необхідно розглядати життєвий стиль чоловіка як систему. Зайва вага чоловіка сприймається сьогодні чи то як знак його переможності, могутності, чи то як показник лузерства, безкультур'я, пасивності, може ставати помітною чи непомітною, позитивною чи негативною залежно від позиції чоловіка в суспільстві. Зайва вага перестає бути проблемою для чоловіків, коли вони досягають успіху.

Отже, в тілі, яким його сприймає соціум, зосереджений і набутий в минулому досвід, і спрямованість особистості у майбутнє, її

бачення близьких і далеких життєвих перспектив, її інтенції щодо самоздійснення і побудови подальшого життєвого шляху. Повсякденні практики, пов'язані з дієтологією, косметологією, фітнесом, бодібілдингом, пластичною хірургією, не лише сприяють конструюванню і переконструюванню власного тіла, але й створюють нові інтерпретативні рамки для осмислення набутого досвіду.

Серед способів дослідження гендерної специфіки інтерпретації досвіду набуває популярності порівняльний аналіз жіночих і чоловічих біографій. У біографіях реєструються не лише події, які міг би зафіксувати сторонній спостерігач, але й життя як пережите: образи, почуття, значення, пов'язані з життєвими подіями [Скокова, с. 5]. Додамо, що саме в автобіографіях можна відстежити розгорнуту і усвідомлювану, або згорнуту та не дуже усвідомлену інтерпретацію людиною набутого досвіду, простежити його переосмислення, структурування, зв'язування з пережитим минулим і прогнозованим майбутнім.

В англomовній літературі розрізняють історію життя як «life-story», тобто оповідання про життя, та «life history» як опис перебігу життя, що спирається на різні джерела [Скокова, с. 93]. Якщо літературознавців чи театрознавців, які, наприклад, створюють усе більш повну біографію митця, більш цікавтиме life history, то психолог, який хоче зрозуміти особливості інтерпретації життєвого досвіду, зосередиться насамперед на life-story. Аналіз тексту біографії дає змогу виявити, який саме життєвий світ вибудовує собі чоловік або жінка на певних відрізках свого життя, як осмислює та переосмислює власну роль у побудові життєвого шляху, яким чином оцінює вплив на самоідентифікацію, у тому числі й гендерну, соціокультурних та інших чинників.

Вивчаючи життя як наратив, Дж. Брунер пропонує розглядати автобіографію як низку процедур (або практик — прим. авт.) створення життя. «Практика» передбачає постійне створення людиною певного тексту та його обробку, редагування під час мовної взаємодії. Людина як «тварина, що сама себе тлумачить», досягає саморозуміння через безперервну наративну самоінтерпретацію [Троцук, с. 62]. Завдяки наративу ми надаємо практикам форми і сенсу, упорядковуємо наш досвід темпорально і логічно, розчленовуємо його на певні смислові блоки. Наші інтерпретації пережитого і прогнози відповідно майбутнього великою мірою перетворюють реальність, вибудовуючи нові аспекти гендерної ідентичності, нові перспективи самореалізації.

Саме автонаративи як історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, маркуючи й організуючи, спрямовуючи нашу плинну, гнучку реальність. У наративах відбувається повсякденна самоорганізація життя, самоорганізація свідомості за

законами, близькими до законів побудови художнього тексту. Наратив задає межі соціальних та індивідуальних практик, у які чоловік чи жінка вкладає свій досвід.

Час життя в наративах не завжди розгортається лінійно-хронологічно, оскільки підключаються спогади, реінтерпретації, прогнози, спроби побачити альтернативні шляхи переживання давніх подій. Простір також має вельми складну, змінну сітку наближень-віддалень значущих Інших. Наратив стає особистісним механізмом організації життєвого досвіду і побудови дедалі зручнішого й несуперечливішого життєвого світу.

У створенні історії про себе значущими стають різні мотиви, що відтворюють актуальну спрямованість особистості, провідний контекст її життєздійснення. Це може бути *альтруїстичний* контекст життя для інших, допомоги, самопожертви (його інколи називають дискурсом Христа), *конкурентний* контекст самоствердження, перемоги, влади (назвімо його дискурсом Олександра Македонського), *афіліативний* контекст бажання близькості, єдності, зачарованості, закоханості, злиття (дамо йому назву дискурсу Казанови). З наративної позиції кожний з таких контекстів відповідає магістральним культурним сюжетам: наприклад, героїчній історії, історії завоювання, love-story. Важко проігнорувати *креативний* контекст творіння, пошуку, ризику, новизни, якому відповідає магістральний культурний сюжет Першовідкривача, Першопроходця (такий дискурс може бути дискурсом Колумба). Для деяких людей найголовнішим є такий неодмінний сьогодні *екологічний* контекст збереження навколишнього середовища, статус кво, вічних цінностей, людської самотності. І цьому контекстові також відповідає певний культурний сюжет Охоронця, Спостерігача, джерела якого легко знайти ще в Лао-Цзи (цей дискурс можна назвати дискурсом Будди).

Наративізація життєвого досвіду є своєрідною подорожжю чоловіка чи жінки територією власного життя, що сприяє розхитуванню звичних інтерпретативних меж і продукуванню нового бачення того, що відбувалося, відбувається та має відбутися. Чоловіки і жінки використовують дещо різні засоби конституювання наративу, по-різному добирають факти зі свого життя і взаємопов'язують їх, специфічно інтерпретують. Мова опису, способи конституювання сюжету, що складається з окремих емпіричних фактів власного життя в жінок і чоловіків, відрізняються досить виразно.

Жінки легше розповідають про сьогодишню проблему на тлі всієї життєвої історії, занурюючи текст у контекст. Чоловіки не такі «контекстуальні». Вони, наприклад, гірше пам'ятають своє дитинство, а якщо й пригадують окремі фрагменти, то не відстежують їхнього впливу на сьогодення, не дбають про послідовність і несуперечливість життєвої історії.

Чоловічі автонаративи зазвичай малоіндивідуалізовані, більш закриті, наповнені захисною іронією, прикладами та узагальненнями. Можливо, соціальні очікування стриманості як ознаки маскульту заважають відвертому самоосмисленню, хоч і не завжди гальмують рефлексію. Так, у кризових ситуаціях, коли, наприклад, охоплює відчай у результаті зради, чоловік готовий усвідомлювати справжню актуальну життєву подію у її зв'язку з цілісною життєвою історією. Але частіше чоловічі життєві історії маскуються, певним чином деперсоніфікуються, перетворюючись на розповіді про когось, стаючи радше художніми творами.

На відміну від чоловіків жінки конкретніші, детальніші, відвертіші, точніші у своїх письмових та усних самоописах. Вони традиційно більше ризикують на сторінках щоденників, у листах, розмовах із подругами, що сприяє постійному переосмисленню та коригуванню власного самоопису за рахунок нового життєвого фактажу, з урахуванням думок, оцінок, прикладів другого учасника діалогу. Їхні актуальні життєві колізії практично відразу стають підґрунтям майбутніх, більш конструктивних наративів.

Водночас чоловічі автонаративи більше залежать від соціокультурного контексту, від зовнішніх впливів, які справляє на них економічна ситуація, політичні події. Жінки ж інтерпретують свій власний досвід більш відірвано від широкого соціального світу, майже незалежно від нього.

Чоловікам, які важко розповідають про власне минуле, нерідко бракує близького контакту, взаєморозуміння з батьками. Це призводить до відторнення в наративі невпевненого, відчуженого положення в просторі актуальних стосунків зі значущими людьми та дуже вибіркового осмислення повсякденного досвіду, його фільтрації з акцентом на власних прорахунках, помилках, стражданнях.

Жінки легше знаходять зв'язок між своїми сьогоdnішніми способами поведінки, формами реагування і дитячими аналогами. Їм швидше вдається відрефлексувати усталені психологічні захисти, побачити надмірні реакції, відокремитися від свого минулого. Жіноча здатність до коригування, переписування свого сценарію більш розвинена, ніж чоловіча. Жінки відвертіші, більше готові до відкриття правди про себе і своє минуле, і це підживлює їхню рефлексивність, сприяючи кращій асиміляції набутого досвіду. Жіночі наративи конкретніші, послідовніші, деталізованіші, ніж чоловічі.

Жінки більше згадують дошкільне дитинство та перші шкільні роки, тоді як у чоловіків згущення спогадів починається пізніше, зі старшого підліткового та юнацького віку. Жінки раніше відчувають потребу створення особистого наративу, раніше формують ідентичність і виявляються більш здатними для такого самоопису. Дівочі парні контакти з подругою з їхніми нескінченними розмовами, що-

денники, листи рік за роком спрямовано на пошук відповіді на запитання «Яка я?», тоді як імпульсивні, дійові, конкурентні юнацькі контакти навряд чи сприяють такого типу рефлексивності.

Життєвий наратив чоловіків і жінок по-різному включає в себе майбутнє. Чоловіки, як правило, говорять про велику кількість бажань, тоді як у жінок ця тема викликає певні труднощі. Жінки або не усвідомлюють, чого хотілося б у майбутньому, або зводять свої бажання до поліпшення взаємин у сім'ї та успіху дітей. У побудові життєвих перспектив жінки конкретніші й реалістичніші, ніж чоловіки. Вони говорять про те, що вже розпочали або мають розпочати втілювати в життя, тоді як чоловіки мріють про далеке й нездійсненне майбутнє.

У своїх футурологічних автонаративах чоловіки зачіпають водночас багато сфер життя: і взаємини, і професійну діяльність, і творчість, і саморозвиток, і відпочинок. Дехто в молоді роки забігає думками до далекої старості, плануючи, як саме хотів би її прожити. Наративи жінок рідко «зазіхають» на таке далеке майбутнє.

Жінки більш свідомо планують свій імідж, створюють антураж навколо своїх життєвих планів і проблем. Їхнє естетичне почуття, інтуїція, погані спогади, передчуття можуть виявитися більш значущими, ніж аргументи розуму у створенні власної життєвої історії. Чоловіки ж режисують своє життя за іншими критеріями, більш глобальними і раціональними, зорієнтованими не на найближче оточення, а на широкий соціально-культурний контекст.

Чоловіки накидають наративні рамки на дійсність, роблячи її чіткішою, зрозумілішою, структурованішою, усвідомленішою. А жінка завдяки власним наративам досягає станів затишку й передбачуваності, які інколи для неї більш значущі, ніж реальне втілення задумів у життя.

Чоловічий і жіночий життєвий світ постійно перебудовується відповідно до актуальної життєвої історії, головним персонажем якої є сама людина. Ставлення її до себе, що відтворюється в наративі, акумулює особливості просторово-часової структури життєвого світу. Простір світу в цьому контексті стає ставленням героя/героїні оповіді до значущих дійових осіб, а психологічний час — мірою самопроявленості на певній сходинці життя відповідно до проінтерпретованого минулого і прогнозованого майбутнього.

Отже, вплив гендерних практик на особистісне самоконструювання відбувається в наступних координатах:

1. Темпоральна координата, що передбачає аналіз автонаративів за спрямованістю на минуле, теперішнє чи майбутнє. Чоловік чи жінка може цілком перебувати в суб'єктивно позитивному або негативному теперішньому, може ніяк не думати про сьогодення, орієнтуючись лише на майбутнє, проєктуючи у нього всі свої надії, тривоги і страхи, а може бачити позити-

ви-негативи власного життя лише в далекому минулому. Від цих темпоральних акцентів великою мірою залежить спосіб структурування значущих подій.

2. Просторова координата. Аналіз автонаративів через дослідження способів побудови психологічного простору передбачає увагу до того, яким є найближче оточення, як часто і як легко до цього тісного кола чоловік і жінка додають нових персонажів чи, навпаки, видаляють тих, стосунки з ким перемагають влаштувати.
3. Координата локусу контролю. Інтернальність чи екстернальність у трактуванні подій власного життя є одним зі значущих критеріїв аналізу автобіографічного матеріалу, оскільки дає змогу побачити міру авторської відповідальності за те, що відбувалося, визначитися із розумінням своєї ролі в конструюванні власної особистості.
4. Координата життестійкості. До аналізу автонаративів додається важливий ракурс, зосереджений на можливостях героя чи героїні долати життєві перешкоди, виходити з кризових ситуацій, що безпосередньо впливає на інтерпретацію набутого досвіду.
5. Координата потенцій, обдарованості. Аналіз автобіографічного досвіду відповідно до цієї координати передбачає увагу до того, як людина рахується з власними здібностями й уподобаннями, чи виникає в неї повага до себе як до неповторної індивідуальності.
6. Жанрова координата. Способи осюжетнення, художнього оформлення власного досвіду в тексті автобіографії, на наш погляд, впливає на його осмислення та засвоєння, сприяючи чи заважаючи динаміці життєконструювання. Обираючи жанр оповідання, виразність мови, стилістику, чоловік чи жінка «пакують» власний досвід у відповідну форму, яка може додавати енергії, стимулювати на наступні кроки у самоздійсненні, а може і гальмувати особистісний розвиток.

Таким чином, у постнекласичній парадигмі гендер втрачає свій незмінний, нерухомий статус, постійно конституючись і відтворюючись у повсякденних практиках. Набуття життєвого досвіду стає накопиченням, асиміляцією та інтерпретацією символічних засобів, за допомогою яких чоловік чи жінка позначають для себе і оточення свою гендерну ідентичність.

Соціально-психологічні практики розгортаються на поверхні життя як повсякденні повторювані акти особистісних самопроявів, що перманентно конструюють особистість та її гендер.

Гендерну специфіку інтерпретації досвіду можна відстежити, порівнюючи жіночі і чоловічі автобіографії. Ступінь динамічності,

змінюваності чоловічих та жіночих автобіографій може бути різним. Є підстави вважати, що жіночі автонаративи більш усталені і стабільні, тоді як чоловічі швидше реструктуруються відповідно до численних соціокультурних контекстів.

Чоловічі та жіночі життєві історії по-різному тематизуються. Очікується, що чоловіки шукатимуть суспільні акценти у приватних справах, а жінки, навпаки, розшукуватимуть приватні корені проблем, що мають загальнокультурне чи суспільно-політичне забарвлення.

Маскулінність і фемінінність у постмодерному світі нерідко опосередковуються споживацтвом, наприклад, вибором відповідних товарів, що їх символізують. Ставлення до тіла як культурного тексту, увага до нього, турбота про його здоров'я чи привабливість стає повсякденною практикою пакування життєвого досвіду.

Автобіографічний наратив є способом не лише інтерпретації власного життя, а і його конструювання. Створення автонаративу як самостійного дискурсу, що сприяє як самопрезентації, так і самоосмисленню, перетворюється на особистісний спосіб побудови такого життя, якого людина, як їй здається, варта.

Гендерні практики впливають на осмислення життєвого досвіду, що фіксується в автонаративах, через наступні координати: темпоральну, просторову, локусу контролю, життєстійкості, обдарованості та жанрову.

3.2. Особливості сприйняття політичних міфо-сюжетів студентською молоддю

Через ускладнення технологій, розвиток Інтернету в сучасній культурі постійно збільшуються масштаби трансляції і тиражування інформації, відбувається її бурхливе поширення серед багаточисельних аудиторій. Особливе місце в цьому процесі займає «просунута» молодь, що зосереджена у великих містах і має найбільший доступ до комунікацій нового типу.

Світогляд студентської молоді ще не сформовано повною мірою, і вона автоматично потрапляє до епіцентру найбільш активного й різнопланового ідеологічного, і в тому числі, міфологічного впливу. Та кількість міфів, які сьогодні існують і постійно поновлюються в суспільстві, дає підстави стверджувати, що сучасна молодь живе в певній віртуальній дійсності, основою якої є міф, насамперед ідеологічний, політичний.

Отже, можна ствержувати, що масова свідомість сучасної молоді є благодатним ґрунтом для екстраполяції чисельних політичних міфів, спробі вивчення психологічних особливостей сприйняття яких присвячено дане експериментальне дослідження.

Внаслідок того, що міфологічні феномени в індивідуальній свідомості представлено надзвичайно згорнуто, що об'єктивно усклад-

ное можливість їхнього аналізу, ми вважаємо за доцільне дослідити корпус наративів, що розгортаються навколо певної міфологічної теми і фіксують символічний досвід суб'єкта.

Основною метою проведеного дослідження було визначення психологічних особливостей наративної (автонаративної) фіксації політичних міфо-сюжетів і значення продуктивної трансформації їхнього сприйняття для особистісного зростання студентської молоді. Для досягнення поставленої мети було поставлено завдання розробити й апробувати методіку дослідження психологічних особливостей трансформації сприйняття міфологічних сюжетів політичного життя країни студентською молоддю, що базується на переосмисленні наративного (автонаративного) матеріалу, з метою підвищення здатності до рефлексії міфологічних ознак у наративах (автонаративах), усвідомлення механізмів політичного впливу, протистояння сучасному інформаційно-політичному пресингу, що, у свою чергу, має важливе значення для особистісного зростання сучасної студентської молоді.

Дослідження проводилося на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (НТУУ «КПІ»). Сумарний обсяг вибірки склав 1220 осіб (пілотажна група – 20 осіб, експериментальні групи – 600 осіб (6 груп по 100 осіб), експертні групи – 600 осіб (30 груп по 20 осіб)). Експеримент проходив упродовж 2005–2010 років. У дослідженні приймали участь студенти трьох факультетів: прикладної математики, соціології і права, зварювального факультету [Гуцол, 2011].

Наведемо короткий опис процедури дослідження.

1. Учасникам експерименту було запропоновано навести приклади «міфологічних сюжетів» політичного життя сучасної України й виділити найбільш значимі з них.

Процедура даного дослідження припускає аналіз наративного корпусу, що розгортається навколо одного з виокремлених неоміфів (суб'єктивно визнаного найбільш актуальним).

2. Досліджуваним пропонувалося один раз на рік (протягом шести років) написати есе обсягом приблизно в 10 речень на обрану тему (див. попередній пункт).

Зауважимо, що, на жаль, життєві реалії не дозволяли залучати для участі в експерименті протягом шести років тих самих студентів, тому щороку формувалася нова експериментальна група чисельністю в 100 осіб.

3. Для аналізу отриманих наративів залучалося дві групи експертів (по 20 осіб у кожній), яким видавалися різні інструкції по процедурі аналізу текстів.

Так, перед першою групою експертів ставилося завдання виділити в студентських наративах основні міфологічні параметри, наведені у попередньому розділі (див. 1.5.3), було виокремлено в результаті

аналізу чисельних досліджень в області реконструкції архаїчних моделей світу, базисних паттернів архаїчної свідомості (К. Леві-Строса [Леві-Стросс, 2008], М. Еліаде [Еліаде, 1996], В.М. Топорова [Топоров, 1994]).

Завдання другої групи експертів полягало у фіксації в отриманих текстах міфологічних ознак, зміст яких ніяк не конкретизувався. До сфери нашого наукового інтересу входило також додаткове експериментальне визначення психологічних характеристик, властивих сучасним неоміфологічним нарративам, і експерти другої групи, у певному сенсі, виступали також і в ролі досліджуваних.

Таким чином, у результаті роботи двох груп експертів ми отримали два набори міфологічних параметрів аналізованих текстів, порівняння яких розширило наші уявлення про міфологічні властивості нарративного матеріалу.

4. Респондентам також пропонувалося самостійно виділити в їхніх власних нарративах міфологічні ознаки, зміст яких нами також не конкретизувався.

5. Корегуючи список засобів фіксації політичних міфо-сюжетів, ми отримали підсумковий варіант міфологічних характеристик, який ми застосовували на наступних етапах експерименту.

6. На шостому етапі дослідження було сформовано масив нарративів, опублікованих у ЗМІ і присвячених тій же міфологічній темі, що й есеї, написані студентами на початку експерименту.

При цьому відібрані статті хронологічно відповідали студентським нарративам (шість наборів текстів, опублікованих у ЗМІ інтервалом в один рік). Для пошуку й систематизації цього нарративного корпусу було залучено третю групу експертів (20 осіб).

Доцільність даного етапу експерименту зумовлено провідною роллю ЗМІ в процесі формування у масовій свідомості багаточисельних неоміфів різноманітної тематизації (у тому числі, й політичної), які, у свою чергу, розгортаються в специфічні нарративні конструкції, зокрема, політичні неоміфологічні нарративи. Отже, вивчення психолінгвістичних особливостей текстів ЗМІ, порівняння їх із міфологічними параметрами, виокремленими в студентських есе, можуть відкрити перспективну можливість аналізу певних відповідностей між ними.

7. Для аналізу відбраного матеріалу було залучено ще дві групи експертів (четверта й п'ята по 20 осіб у кожній). Далі, за аналогією з інструкціями, що надавалися першій та другій групам експертів при аналізі студентських есе, учасники четвертої групи повинні були виділити в матеріалах ЗМІ основні неоміфологічні тенденції відповідно до критеріїв підсумкового варіанту міфологічних характеристик (див. пункт 5); завданням експертів п'ятої групи був пошук міфологічних властивостей цих текстів, виходячи з їхнього власного бачення про те, які ознаки нарративу доцільно вважати міфологічними.

У результаті роботи четвертої та п'ятої груп експертів було отримано два набори міфологічних параметрів, виділених у текстах ЗМІ, перший з яких відповідав переліку міфологічних властивостей студентських нарративів, а другий — певним чином від нього відрізнявся.

8. Наступний етап експерименту припускав максимально повний порівняльний аналіз виділених міфологічних характеристик у студентських текстах і матеріалах ЗМІ.

Аналіз нарративів проводився окремо по кожній із шести текстових груп, що відповідали шести зрізам, зробленим протягом шести років (з інтервалом в один рік), тобто, щорічному написанню студентських тематичних есе передував підбір тематичних статей ЗМІ відповідного часового періоду.

9. Учасникам першої, другої, четвертої і п'ятої експертних груп, а також усім респондентам за підсумками виконання ними поставлених у ході експериментального дослідження завдань було запропоновано в довільній формі написати есе-інтроспекцію на тему: «Мій досвід участі в експерименті».

10. Підсумковий аналіз есе-інтроспекцій проводився окремо для кожної з двох груп нарративів залежно від статусу учасника експерименту: респондент (600 нарративів) або експерт (480 нарративів).

Завданням аналізу було виділення тих характеристик особистісного досвіду студентів, втілених у підсумкових нарративах, які сприяли б усвідомленню механізмів політичного впливу й тиску, підвищенню здатності протистояння сучасному інформаційно-політичному пресингу.

У 2005 році на підготовчому етапі експерименту, за підсумками аналізу відповідей респондентів (200 студентів факультетів прикладної математики та соціології і права НТУУ «КПІ») було виділено Топ-5 міфологічних тем української політики: «Незалежність України», «Справа Гонгадзе», «Помаранчевий Майдан», «Українська мрія», «Вибори в Україні».

Для вивчення психологічних особливостей трансформації політичного міфу у свідомості сучасної молоді нами був обраний міфологічний сюжет «Помаранчевий Майдан», якому на той момент віддали свої переваги 67 % опитаних студентів.

Експеримент проходив упродовж 2005—2010 років. У цей період кожного року напередодні чергової річниці подій Помаранчевої революції група експертів (20 чоловік) знаходила матеріали ЗМІ, присвячені даній темі (нагадаємо, що 19 листопада 2005 року Віктор Ющенко підписав Указ про святкування 22 листопада в Україні Дня Свободи).

Паралельно групи студентів (по 100 осіб) протягом шести років одержували завдання у вільній формі написати есе на тему «При-

страсті по Майдану рік потому (два роки потому тощо)» обсягом приблизно в 10 речень.

Відповідно до описаної процедури розробленої нами методики було проведено аналіз отриманого наративного матеріалу. Коротко сформулюємо основні його **результати**.

У Таблиці 8 наведемо виокремлені міфологічні характеристики аналізованих наративів.

Таблиця 8

Міфологічні параметри, виділені в наративах (у %)

Міфологічні параметри \ Учасники	Експерти				Респонденти
	I група	II група	IV група	V група	
Символічність	82	79	48	21	53
Конотативність імені	70	14	65	43	49
Наявність авторитетної (вищої) «точки зору»	69	—	58	42	—
Базові загальнокультурні опозиції	76	70	71	57	61
Високий рівень емоційної насиченості	83	1	37	45	67
Базові архетипи	74	32	65	39	29
Надціннісні категорії	65	60	47	—	35
Ритуальність	86	11	68	23	14
Циклічність	12	6	—	—	11

У наведених в таблиці даних частота конкретних змістовних характеристик міфологічних параметрів обчислювалася не від загального числа аналізованих наративів, а від загальної кількості наявності в текстах даного міфологічного параметра. Також, важливо підкреслити можливість присутності в наративі одночасно декількох змістовних одиниць, що відповідають одному міфологічному параметру, внаслідок чого, загальна сума їхніх частот може перевищувати 100 %.

Так, серед найпоширеніших змістовних характеристик досліджуваних міфологічних параметрів можна виділити:

- базові архетипи (Героя (88 %), Псевдогероя (91 %), Тіні (56 %), Матері (93 %), Хаосу (49 %));
- гіперболізація (грандіозність Майдану (31 %), загроза грипу (68 %), чесна влада (57 %), прозорі вибори (38 %), свобода слова (23 %));
- зв'язок із сюжетами давнини (боротьба між Добром і Злом (31 %), про лжецаря (29 %), про уявну загрозу (57 %), про Героя, що вбиває Чудовисько (42 %), про кінець Світу (12 %));

- значимі опозиції (протиріччя) (влада — народ (75 %), віра — розчарування (82 %), помаранчеві — біло-блакитні (70 %), правда — неправда (76 %), влада — опозиція (65 %), бажання щось змінити — утома (49 %));
- коннотативність імені (Ющенко (83 %), Юля (92 %), Янукович (69 %), баба Параска (87 %));
- надціннісні категорії (воля (68 %), правда (65 %), чесні вибори (61 %), єдність (49 %), почуття захищеності (54 %));
- недоказовість (турбота про народ (36 %), розслідування справи Гонгадзе (42 %), епідемія грипу (85 %));
- ритуали (відвідування Майдану в річницю революції (85 %);
- символи (Майдан (67 %), помаранчеві стрічечки (34 %), марлеві пов'язки (31 %), баба Параска (39 %), наметовий табір (28 %), Юліна коса (11 %)).

Під час аналізу кількісних показників, які свідчать про динамічні процеси, що описують зміни конкретних змістовних характеристик у часовій перспективі, частота присутності певних змістовних параметрів «міфологічних властивостей» нарративів обчислювалася як відсоток від загального числа зафіксованих у текстах даних міфологічних ознак за результатами кожного зрізу окремо.

За результатами аналізу автонаративів можна зробити висновок про динаміку змін у виборі авторитетної (вищої) «точки зору» від повної орієнтації на гасла та заклики вождів (85 %) у 2005 році до позиції «нікому не можна вірити» (90 %) в 2010 році. Простежується тенденція зміни вектора емоційної спрямованості у студентських есе від «яскраво» (46 %), «романтично» (54 %), «що запам'ятовується» (31 %), «захвату» (67 %) і «ейфорії» (62 %) у 2005 році до «роздратування» (42 %), «розчарування» (71 %), «утоми» (56 %) і «апатії» (36 %) у 2010.

Також у наративах досліджуваних виявлено динаміку змін у рефлексії основних бінарних опозицій і протиріч:

- у 2005 році (помаранчеві — біло-блакитні (65 %), Ющенко — Янукович (54 %), Юля — Ющенко (24 %));
- у 2010 році (влада — народ (78 %), влада — опозиція (56 %)).

Отже, висновки всіх експертних груп практично збігаються по наступному ряду позицій:

- змістовне наповнення міфологічних характеристик (значимі опозиції, символи, надціннісні категорії, емоційні складові, ритуали, архетипи, коннотативність імені);
- динамічні тенденції трансформації студентських ставлень до даного політичного «сюжету».

Порівнюючи результати роботи респондентів й експертних груп за аналізом студентських нарративів, які розгортаються навколо позначеної політичної теми, і відповідних нарративів ЗМІ, що транслю-

валися у той самий час у соціумі, в текстах можна виокремити ряд практично співпадаючих міфологічних характеристик (символів, загальнокультурних опозицій, наявності власних імен, ритуалів, високого рівня емоційної насиченості, «вищої» точки зору), а також тенденцію трансформацій студентських і загально-суспільних ставлень до даного політичного сюжету (від захопленого позитиву в 2005 р. до утоми й відразу в 2010).

У результаті підсумкового аналізу есе-інтроспекції було виділено критерії оцінювання досвіду, отриманого студентами в результаті їхньої участі в експерименті, на підставі яких наративний матеріал було систематизовано і статистично оброблено (див. Табл. 9).

Таблиця 9

Характеристики особистісного досвіду студентів, виділені в підсумкових наративах (у %)

Виділені параметри	Учасники	Експерти		Респонденти
		I, IV групи	II, V групи	
Типи набутого досвіду (умовно)	Емоційний	29	34	52
	Смисловий	19	35	46
	Поведінковий	11	16	20
Активність учасника	Висока	24	53	78
	Низька	42	44	12
Типи рефлексії (переважно)	Ситуативна	30	36	35
	Ретроспективна	9	5	26
	Проспективна	1	7	21
Ставлення до участі в експерименті	Нейтральне	38	12	19
	Позитивне	22	54	67
	Негативне	15	5	2

Для ілюстрації особистісних змін досліджуваних наведемо декілька прикладів фрагментів підсумкових студентських есе, що відповідають певним характеристикам набутого досвіду.

«Я не знайшов ніяких міфологічних ознак у своєму есе. Мені здається, що потрібно бути повним дурнем, як мої одногрупники, щоб піддаватися ідеологічній пропаганді. Експеримент мені не сподобався, але я намагався виконати завдання згідно інструкціям».

«На початку виконання завдання я думала, що не впораюсь, а потім поступово почала розбиратися. Мене це захопило, і все вийшло. Мені було дуже цікаво довідатися про міфологічні риси сучасного життя. Не до кінця розумію, як це все працює, але в моїх текстах виявилось дуже багато "не мого", навіть страшинувато стало».

«Раніше я реально ніколи не читала газет. Після моєї участі в експерименті як експерта, мені стало цікаво, невже ЗМІ настільки

несуть пургу, і я купила газету. Ми з подругою провели прикольний вечорок газетного читання».

«Я прочитав дуже багато есе. Це схоже на новини по телевізору. Сумно якось. Я зненацька зрозумів, що їх автором міг бути я сам. Ми зараз стали такими однаково безособистісними. Я теж ходив з марлевою пов'язкою. Мене здивувало, наскільки раніше я не звертав увагу на способи промовання мого мозку. Надалі буду пильнішим! Я не очікував, що мої однолітки наводять такі цікаві міркування. Жаль, що це було анонімно. Мені хотілося б із деякими авторами познайомитися».

«Мені не сподобалось аналізувати тексти. Люди пишуть якусь дурницю, як запрограмовані. Вони самі себе “обміфіли” й “заміфіли”. Фііі! Я прочитала так багато чужих думок, навіть голова боліла. Не хочу, щоб мене зомбували. <...> Я думаю, що міфологічні ознаки це не добре, і не погано, без них не буває. Справа не в них. Просто потрібно бути уважнішим до власних думок і слів».

«Класний був експеримент. Відчуття, немов була уві сні. Я раніше була такою активною. Насправді ми просто пішаки. Потрібно поставити на очі й вуха потужні фільтри. Я не хочу бути гвинтиком у механізмі, який зітре мене на порошок. Мені було важко дізнаватися про себе неприємні речі. Я дуже сильно піддаюся різним навіюванням. Ще я часто захожуюся в образи, і дозволяю собі фанатити та обожнювати щось або когось. Думаю, що це пов'язані речі. Люди, не піддавайтеся на рекламу й новинну інформацію!»

Таким чином, результати експериментального дослідження свідчать, що виділений набір міфологічних характеристик студентських наративів і перелік основних міфологічних параметрів, виокремлених за результатами теоретичного аналізу сучасного політичного дискурсу, збігаються за більшістю позицій (ритуальність, наявність базових архетипів, загальнокультурних опозицій, надціннісних категорій, підвищена коннотативність імені, символічність, циклічність, високий рівень емоційної насиченості).

Міфологічні параметри студентських наративів, які розгортаються навколо зазначеної політичної теми, і відповідні характеристики наративів ЗМІ, що транслюються в той самий час у соціумі, збігаються за такими позиціями: символи, загальнокультурні опозиції, наявність власних імен, ритуалів, високого рівня емоційної насиченості, «вищої» точки зору.

Запропонована методика сприяє продуктивній трансформації сприйняття міфологічної інформації ЗМІ, розвитку рефлексії міфологічних ознак в автонаративах, усвідомленню механізмів політичного впливу, дає можливість певною мірою протистояти сучасному інформаційно-політичному пресингу, що має незаперечне значення для особистісного росту сучасної студентської молоді.

Отже, політична культура як міфопороджувальний контекст сучасного соціуму продукує неоміфологічні наративи, які, трансформуючись в особистісні тексти, виступають засобом закарбування символічного культурного досвіду особистістю. Запропонована методика сприяє формуванню наративних способів осмислення цього досвіду як важливої передумови розвитку особистості.

3.3. Особливості футурологічного наративу у жінок, які мають досвід онкологічного захворювання

Цікавим методичним рішенням у наративній психології є принцип використання альтернативних реальностей. Це засіб для людини з'ясувати, що не варто обмежуватися власними ідентичностями, якими б звичними та органічними вони не видавалися. Однією з таких альтернатив є історія щодо особистого майбутнього. Чому ми називаємо її альтернативною? Тому що це можливість виходу за межі усталеного репертуару ідентичностей, а деякі складові футурологічного наративу (фантазії, мрії) апелюють саме до реальності з протилежними вимірами, ніж сформована історія життя. І, особливо у випадку, коли особиста історія є проблемною, незадовільною, саме можливість «вирватися» у інший «вимір» є шансом наратив «дописати» чи «переписати». «Наративний модус веде до висновків не щодо непорушних істин, не про те, що точно відомо про об'єктивний світ, а про різноманітні *перспективи*, які можуть бути сконструйовані для осмислення досвіду» [Уайт, 2010, с. 90] (виділення наше — прим. авт.).

Як вже зазначалося, футурологічний наратив є частиною цілісного автонаративу особистості і «зоною розвитку» ідентичності особистості. Футурологічний наратив має риси, «успадковані» від наративів щодо теперішнього і майбутнього, але й специфічні риси, які його від вищезазначених наративів вирізняють. Наратив щодо майбутнього – це ідентифікація з «Я-інший, ніж тепер», передбачення щодо того, як може змінитися ідентичність.

Нами було здійснено дослідження текстів щодо особистого майбутнього, авторами яких є «блогери» (люди, що ведуть щоденники у електронній мережі), зокрема автори так званих «живих журналів». Серед авторів ми виділили окрему категорію: особи, які мають досвід вирішення складних життєвих проблем, а саме перенесли онкологічне захворювання. Вибірка нашого дослідження склала близько 50 осіб, які відвідують віртуальну спільноту oncobudni.livejournal.com та пишуть щоденникові записи у власному електронному щоденнику. Вибір цієї категорії не випадковий: для зазначених осіб наратив майбутнього відіграє надзвичайну роль.

Людина з досвідом онкологічного захворювання, що мала певну історію і певні ідентичності, раптом отримує нагоду зупинитися і

відповісти на запитання, а чи є вона автором, чи має сенс для неї історія, яку вона проживає? Чи є історія власне історією, чи вона – лише нагромадження хаотичних епізодів? Іноді життєва історія потребує «виправлень»: усунення викривлень, заповнення «пробілів», прояснення певних «затоплених» смислових ділянок. Іноді текст історії може не означувати реальність, а маскувати її, або маскувати відсутність реальності, або бути текстом-фікцією («симулякром», який ніяк не пов'язаний з реальністю, яку він означає).

«Поіменування біографічної події “дією” або “випадком” залежить від того, чи суб'єкт здійснив дещо чи зазнав дечого, але в обох випадках, коли щось відбувається, екзистенційна ситуація звичайно змінюється так, що суб'єкт, який пережив її, уже не залишиться таким, яким він був до пережитого» [Римейки життя, 2005]. Часто трапляється, що важка хвороба стає водорозділом у часовому і смисловому вимірі життя, і воно ділиться на «життя до» та «життя після» того, як хворобу було діагностовано. Це відбувається не тільки тому, що вона приносить певні серйозні обмеження, і особа має зважати на свій фізичний стан та фізичні можливості, а й тому, що в онкохворих деформується часовий вимір: певний час (життя) є, але він є обмеженим, і власне проміжок часу, на який можна розраховувати в майбутньому для власного життєздійснення, абсолютно невизначений (або визначений як короткий у випадку з термінальними хворими). Інколи таке обмеження існує навіть, коли фізичний стан покращується суттєво, але тривалість такого покращення є нестабільною та важко прогнозованою складовою. Це призводить до ущільнення власного майбутнього через брак часу для випробування різноманітних варіантів самореалізації. Над людиною нависає дамоклів меч ймовірних рецидивів (повернення хвороби), і багато зусиль треба докласти, щоб думки про це не заповнили весь смисловий простір. У цьому випадку майбутнє і футурологічний наратив часто стискається: інколи через ущільнення та згущення подій майбутнього, а іноді через зменшення наративних одиниць, які конституують наратив – їх просто дуже обмаль, тобто майбутнє усвідомлюється як маломістке, малооб'ємне.

Серед онкологічних хворих є й особистості, які сприймають вимір майбутнього як недоречний у власній історії. Це досить дивне, обране особистістю закінчення історії (наративу), так, ніби вона (історія) урвалася з хворобою, і залишилася незакінченою. Що примушує людину відчувати крапку у житті в той час, коли залишається ще досить чистих аркушів, а можливо й «товстий зошит»? Можливо, її історія уже написана, і не хочеться вносити у неї корективи, а розпочинати нову немає сили? Але, якщо йдеться про роки, то причина відмови від авторства на власне майбутнє повинна бути дуже істотною! У хворі на онкологію людини часто виникає

непевне ставлення до життя. Вона живе ніби з певними обмовками, уникаючи пов'язувати себе певними обов'язками та будувати плани на майбутнє. Частково це може пояснюватися несвідомою підготовкою до смерті, адже життя плине ледь-ледь, тоді його втрата вже не здається таким вже великим нещастям.

Але все ж таки досвід – і у цьому творчий потенціал особистості – може бути інтерпретований безліччю можливих способів, і «біографія є своєрідним синтезом усвідомлення, означування буття суб'єкта. Сам по собі життєвий досвід суб'єкта – це чернетки...» [там само]. Досвід важкої хвороби також може бути інтерпретований надзвичайно варіативно, і як наслідок футурологічний нарратив також буде змінюватися.

Він (досвід) може бути сприйнятий як виклик долі для того, щоб «зробити нас сильніше», поштовх відшукати точки опори у смислового просторі, зміцнити ідентичність. І тому хвороба, як певна перепона, повинна бути подолана, щоб у житті не втратити того, що вже є важливим, потрібним, цінним.

Тяжка хвороба може бути ознакою того (і ця версія дуже поширена і навіть міфологізована у соціумі), що особа суттєво збилася з «правильного» життєвого шляху і повинна переосмислити те, чим, заради чого вона живе, свої смислові координати, а хвороба сприймається як поштовх до зміни ідентичності/ідентичностей, які завели у глухий кут. Якщо інтерпретація отримує саме такий вектор, то нарратив майбутнього буде пошуковим «від супротивного», теперішнє та майбутнє є пошуком нових форм ідентичності, часто альтернативних до існуючих.

Також трапляється, що хвороба актуалізує відчуття: час життя обмежений, і варто рухатися у напрямку реалізації ідентичності «Я, яким я сильно хотів, але не встиг (не дозволяв собі) стати», бажання реалізувати *ціннісні* для особи вчинки. Ця можливість існує віртуально у повсякденному бутті кожної людини, але є багато «але». Зазвичай суб'єктивно ціннісні історії не є такими для соціального оточення, і тому особистість змушена відкладати їх «на полицю», «до кращих часів». Людина, що має тяжку/смертельну хворобу, як правило проводить ревізію таких «полиць» у своєму внутрішньому ціннісному просторі. З величезного репертуару варіантів планів на майбутнє доводиться викреслювати ті, які отримують статус нездійсненого (важко здійсненого) через брак часу або відсутність можливості якісної реалізації.

Ще один цікавий варіант футурологічного нарративу – це спроба автора з'ясувати приналежність ідентичностей, які були в його полі зору в певний момент часу, і на які проектується уявлення про дещо бажане, цікаве, повноцінний модус буття або певні його складові. І часто-густо йдеться не про якісь «кіношні» спроби відірватися «на

повну», а, наприклад, певним чином змінити свій професійний напрямок, захоплення, уподобання, і спробувати (бодай спробувати) себе як героя з досі не властивими автору рисами.

Багато з тих, хто має онкологічні проблеми, апелюють до виміру «тут і тепер», тобто роблять наголос на тому, що важливе лише майбутнє, дотичне до теперішнього, але що саме відчувають/думають/роблять у цій «прикордонній» зоні між теперішнім і майбутнім? У перші місяці/роки після складного і виснажливого лікування «тут і тепер» – це відшукати сили для того, щоб підтримувати життєвий тонус, фізичну форму, можливість виконувати певні повсякденні справи. Багато авторів пишуть про те, що пригоди героїв кіно, що грають персонажів, які мають онкологічні проблеми – дуже далекі і непринадні для них. Набагато важливіше мати можливість жити буденним, повсякденним життям, яке складається з раніше виконуваних «на автопілоті» справ. Але, з іншого боку, буденне та повсякденне отримує інший смисл, з огляду на ймовірну скінченність власного життя. Виглядає так, ніби людина все бачить/чує/відчуває вперше (чи востаннє?). З'являється певна «жадібність» відчуттів – чи не тому, що будь-який сюжет, зустріч, історія можуть виявитися останніми, що робить їх унікальними для даної людини. Чи не остання ця весна (літо, осінь, зима)? Чи повториться ще в житті те, що відбувається зараз, чи не буде цього вже ніколи? Що стане крапкою в історії – яке саме враження, кадр, картина? Чи буде історія (життя) довершеною, дописаною, такою, що має смисл, чи увірветься на півслові? Чи зрозуміла **«головна думка»** оповіді (особистого життя), чи ще є час розставити акценти, переконструювати власну історію так, щоб вона мала сенс?

Важлива категорія аналізу нарративів онкохворих – ставлення до себе (власних вчинків, особистих якостей, мотивів). На що хотілося б звернути увагу, так це на те, що в нарративах є відчутна різниця у описі ідентичності «Я-до хвороби» та «Я-після хвороби». Здається інколи, що особистість презентує себе як два різних Я у вказаних біографічних просторах. Особливо це відчутно в нарративах жінок, які мають довший термін ремісії та знайшли в собі сили для соціальної адаптації після важкої хвороби. Часто пишуть про себе ті, кого хвороба «не вбила, а зробила сильніше», тобто завдяки випробуванню вони отримали нові позитивні риси: витривалість, здатність вирішувати складні фізичні та соціальні проблеми, знаходити для себе нові сюжети та нові сфери досвіду. На цьому робиться акцент, і він є виправданим, адже дозволяє відчувати себе Героєм, що, долаючи перешкоди, проживає цікаве і насичене життя. Термінальні (приречені) хворі пишуть про себе особисто вкрай рідко, частіше у їхніх текстах щодо майбутнього фігурують значущі близькі та події, які будуть відбуватися з ними.

У футурологічних наративах можна виокремити активність/пасивність суб'єкта у ставленні до проблем, і можна звернути на таку особливість наративів онкохворих жінок, як *вибіркова* активність та вибіркова пасивність. Є клас проблем, які згадана вибірка просто ігнорує. Як правило відходять на задній план вирішення проблем, пов'язаних з соціально-престижними формами реалізації. Часто певна пасивність відзначається у ставленні до лікування. Хворі відносяться до лікування (часом тривалого, навіть багаторічного) як до «протоколу»: сценарію, що має певну визначеність алгоритму лікування незалежно від їхньої волі та бажання, і тому хворому нічого не залишається, як стійко терпіти побічні ефекти лікування. Бажання шукати та знаходити вихід зі складних життєвих ситуацій суттєво залежить від фізичного стану особистості, і через брак душевних та фізичних сил відчутна тенденція концентруватися на вирішенні найважливіших поточних життєвих проблемах та прагненні решту проблем кваліфікувати як суб'єктивно несуттєві.

Якщо аналізувати наративи онкохворих за ознакою присутності інших у їхній життєвій історії, то ми часто зустрічаємо персонажів, які виступають «анти-авторами», тобто сприймаються як такі, що заважають життєвій реалізації (серед таких часто маячить Смерть). Онкохворі, як правило, прагнуть до певних (емоційно близьких) форм спілкування, і у своїх наративах пишуть про значущих інших, які опинилися поряд і підтримали під час хвороби.

Зрозуміло, що футурологічний наратив «успадковує» риси наративів минулого і теперішнього, але одночасно створює можливість реконструкції, деконструкції або ж і «капітального ремонту» своїх попередників. Ось що писав з приводу цього Поль Рікер: «Я пропоную виходити з наступного формулювання свідомості – це рух, який постійно відкидає власну вихідну точку і тільки в кінці набуває віру у себе. Іншими словами, свідомість – це те, що отримує новий смисл тільки в подальших образах, тобто є деякий новий образ, який може виявити смисл попередніх заднім числом» [Рікер, 2008, с. 177].

Нам важливо визначитися, які саме принципи діалогу з клієнтом, що творить футурологічний наратив, дають змогу вносити корективи в незадовільний життєвий досвід, у недосконалі «тексти» минулого і теперішнього? Відомо, що перевага наративної терапії – це саме діалог, у якому терапевт не виступає експертом, який краше знає «як треба» і «як правильно», а лише допомагає виявити такі системи уявлень про реальність, які негативно впливають на життя і підтримують проблемні історії. Головний орієнтир – це можливість *надати смисл* життєвому шляху особистості, переконати її в авторстві власного життя.

Базове поняття, на яке ми посилаємося – це смисл («чи це має для Вас смисл?», «чому це має для Вас смисл, на вашу думку?», «як

Ви дійшли думки про те, що саме це є для Вас найважливішим у майбутньому?»). Такі запитання адресують особистість до ціннісної системи координат, що вже існує, та інколи виявляє, наприклад, той факт, що смисл є нав'язаним, або таким, що вже вичерпав себе в минулому, і актуалізується за інерцією.

Можливо, варто звернути увагу клієнта на те, що він/вона знаходиться в полоні «пред'явної» ідентичності, тобто пише історію для певного оточення, для певного слухача/читача? Або відкрити для нього власне ідею множинності історій і того, що їх можливо (і потрібно, якщо досвід незадовільний) переписувати, хоча «чернетка» видається дуже переконливою та «істиною в останній інстанції»? Те, що немає єдиного та «хорошого» варіанту, за який буде отримано високу оцінку. Нам здається, що якщо йдеться про авторство життя, то тут важливо прищепити смак до експериментів.

Продовженням теми є з'ясування ролі значущих інших, які є діючими особами наративу, окрім головного Героя. Як вважав Майкл Уайт, «ідентичність засновується на «життєвій спільноті», а не на певному «ядрі Я», ізольованому, інкапсульованому Я. Цю життєву спільноту можливо порівняти з клубом, членами якого є значущі інші з минулого, теперішнього та планованого майбутнього людини. Їхні голоси мають вплив на конструювання ідентичності людини, на формування її особистості» [Уайт, 2010, с. 146]. Він пише про те, що важливе не лише згадування певних діючих осіб, але й визначення вкладу, який кожен з них (реальних та уявних) здійснив, впливаючи на ціннісну систему особистості, смисл життя, а також зворотній вплив автора наративу на життя та цінності інших людей.

Особистість описує ті варіанти ідентичності, яким вона надає перевагу, і ті значущі стосунки, які сприяють розвитку такої ідентичності. Це стає основою для розвитку уявлень про те, як можна жити далі, для побудови планів на майбутнє. Але у наративі щодо майбутнього фігурантами можуть бути персонажі досі незнані, незнайомі, потенційно включені у пошук значущих інших, наприклад «майбутній чоловік», «дехто», хто допоможе зрозуміти важливе, виправити помилки, рухатися у правильному напрямку. Такий персонаж часто має риси «Я-ідеального», тобто на нього проєктуються власні ідентичності особистості, яких їй у поточний момент не вистачає. Це своєрідний місток, який використовується для означування перспектив власного розвитку також.

Варто розпитувати про «унікальні епізоди», коли мав місце бодай натяк на те, що автор справляється з проблемами у своєму житті та має досвід протистояння їм. З'ясувати, чи є певні особистісні риси, хоча б у зародковому стані, які об'єднують автора з тими персонажами, яким він приписує здатність у вирішенні проблем власного життя.

Завдання наративної терапії полягає в тому, щоб допомогти автору наративу усвідомити проігноровані аспекти досвіду та їх значущість, надати їм сенс та цінність. Унікальні епізоди відкривають лінії майбутнього, які продовжують дещо з минулого особистості і її теперішнього, уособлюють собою певний напрямок самореалізації.

Але чи маємо ми справу з «унікальними епізодами» у наративах власне щодо майбутнього, яка їх питома вага? Ми маємо на увазі те, чи відрізняється суттєво основний зміст футурологічного наративу від текстів, пов'язаних з усталеними і базовими ідентичностями особистості? Зрозуміло, що узагальнення в даному випадку буде зробити важко, тому що будь-який наратив є дуже індивідуальним, але, на нашу думку, наратив майбутнього все ж *тяжкіє* до унікальних епізодів, і принаймні вони використовуються у ньому досить часто. Ми маємо сталу ідентичність особистості, яка відображається у тих історіях, які вона розповідає про себе. Але майбутнє – це простір пошуку нових ідентичностей, спроба виходу за межі «Я-тепер».

Маючи за мету вияв потенціалу майбутнього як можливості корегувати незадовільний життєвий досвід, спробуємо використати інформацію щодо наявних у наративі майбутнього бажаних сюжетів, подій, ідентичностей, та виконати пошук попередніх (наративи минулого/теперішнього) «унікальних» епізодів, які у зародку таку ідентичність містять! Їх не може не бути! Навіть якщо видається, що між «Я-теперішнім» та «Я-майбутнім» нездоланна прірва! Зачіпки можуть бути будь-якими, не лише у якості події або вчинків, – бодай у зародку в емоційній сфері, у думках. Має значення будь-який вияв ціннісного виміру, того, що зародок ідентичності вже є, і можливо він є більш життєздатним, ніж видавалося раніше, якщо шукає шляхи власного росту, «проростаючи» у наративі щодо майбутнього. Цей принцип ми вважаємо найважливішим: ідентичність особистості незаперечно має «спадкові» ознаки, і саме вони повинні бути виявлені. Яким би унікальним не видавався епізод майбутнього – він має свої витоки у попередніх наративах, і це повинно дати нам вихід на *ціннісну* сферу особистості.

Важливо, щоб напрямки, означувані футурологічним наративом, були органічно включені в історію життя, тому що якщо перспективи будуть безвідносними до неї, до тих ідентичностей, які уже існують в арсеналі людини, якщо наратив майбутнього буде складатися з поодиноких ініціатив, випадковостей або щасливого збігу незвичних обставин – такий наратив буде нежиттєздатним. Наголос у наративі майбутнього на таких варіантах ідентичності, яким надається перевага «поточним» Я, і саме вони стають основою для розвитку уявлень та побудови планів на майбутнє.

«Інтенціональне розуміння життя, розуміння того, що являє для людини цінність, може забезпечити точку входу в бесіду переписуван-

ня, пере-творення (рос. пересочинения), яка сприяє розвитку насиченої історії [Уайт, 2010, с. 262]. І такий «вхід» може бути здійснений з будь-якої точки у наративі Я-минулого, теперішнього чи майбутнього, але нам видається, що ідентичності, використані для описання майбутнього, є найбільш дотичними до ціннісної сфери, бо найбільш повно відображають ціннісні пошуки особистості, її потенційні сюжети, які відображають смисложиттєві напрямки самореалізації.

Нам видається, що контексти, у яких створюються життєві історії, є важливою складовою, тією «декорацією», яка грає суттєву роль в процесах розуміння та інтерпретації життєвого досвіду. Пропонуючи змінювати «декорації» та випробовувати різноманітні ідентичності на їх смислову гнучкість та універсальність, ми можемо знаходити (або допомагати знаходити клієнтові) найбільш «витривалі» смисли та смислові реальності.

Також необхідно декілька слів сказати про базовий прийом наративного підходу – техніку екстерналізації. У наративному підході, як правило, екстерналізуються проблеми та незадовільні смисли, але чи це обов'язково повинно бути так? Не меншим терапевтичним ефектом відзначається виокремлення та екстерналізація інших смислових реальностей, яка дозволяє поглянути на них «зі сторони» й отримати чіткіше уявлення про ті переваги та принади, які вона надає особистості.

Маючи справу зі смисловою реальністю, ми можемо використовувати цей прийом з метою кращого розуміння її складових, які, будучи виокремлені у певні «сутності», дають можливість трансформувати їх у більш суб'єктивно задовільні форми та потім інтегрувати в оновлену ціннісну систему. Наприклад, ми можемо уособити «майбутнє» як окрему діючу особу, з певними рисами, тенденціями, «характером», і розіграти його (майбутнього) стосунки з такими ж персоналізованими «теперішнім» та «минулим». У їхньому наративному діалозі можна «з'ясувати стосунки» та розставити пріоритети, з'ясувати, чи є певні непорозуміння, нестиковки в їх смислових полях, чи спільний у них «тезаурус» і взагалі чи в змозі вони знайти «спільну мову».

Що робить певний досвід (у тому числі й досвід майбутнього) унікальним? Це тип ідентичності, до якої він апелює – досі незнаний, або маловідомий, зі смаком відкриття, або спалаху «світла в кінці тунелю». *Дехто хоче бути деким іншим*, але не знає точно, як це можливо зробити, що для цього потрібно. Це видається досить складним, але Я хоче стати не-Я, вийти *за межі* власної ідентичності.

Футурологічний наратив – чудовий засіб емоційного та смислового зцілення. Він безумовно повинен бути в арсеналі спеціалістів, які надають психологічну допомогу особам, що мають досвід онкологічного захворювання.

3.4 Особистісний розвиток молодших школярів та підлітків засобами наративної психології

Особливість дитини молодшого шкільного віку полягає в тому, що вона ще мало усвідомлює свої переживання і далеко не завжди здатна зрозуміти причини, що їх викликають. На труднощі, що виникають у дитини в школі, вона найчастіше відповідає емоційними реакціями – гнівом, страхом, образою, а іноді замкнутістю та відгородженістю.

Зауважимо, що в молодшому шкільному віці у дітей особливо активно проходить формування довільності, внутрішнього плану дій, починає розвиватися здатність до рефлексії. Тому саме на даному етапі дитина може успішно оволодіти засобами та способами аналізу своєї поведінки та поведінки інших людей. Однак, щоб дитина могла свідомо регулювати свою поведінку, треба навчити її адекватно виражати свої почуття, знаходити конструктивні способи виходу зі складних ситуацій. Якщо не звернути на це уваги, невідреаговані почуття будуть ще довго впливати на життя дитини, визначаючи його та створюючи все нові суб'єктивні складності. Створюючи «історію власного життя», дитина отримує змогу усвідомити минулі життєві ситуації, їх вплив на даний життєвий етап. Крім того, вона може визначити своє ставлення до тих чи інших життєвих подій, навчаючись тим самим інтерпретувати їх, надавати позитивного емоційного забарвлення, що сприяє позитивному ставленню до власного життя.

Ми вже зауважували, що особливості усвідомлення власного досвіду підлітками залежать, насамперед, від психологічних особливостей віку, оскільки саме вони значною мірою зумовлюють процес породження наративних текстів. І якщо в молодшому шкільному віці ми розглядали наратив як засіб саморозвитку, то в підлітковому віці, слід передусім тлумачити його як засіб самопрезентації і створення тих образів, які приймаються референтною групою, чи дозволяють підвищити свій соціальний статус.

Однак інтенсивний розвиток здатності до рефлексивного мислення і абстрагування дозволяє достатньо успішно проводити роботу, спрямовану на розвиток наративних способів осмислення оточуючого світу і власного досвіду з дітьми підліткового віку. Зауважимо також, що це можливо за умови встановлення з підлітками позитивних ділових стосунків.

Розглянемо, основні напрями роботи психолога, що спрямована на усвідомлення молодшими школярами власного досвіду. Спираючись на психологічні особливості дітей даного віку, психологічну роботу доцільно спрямувати на:

- розвиток діалогічного мислення;
- розвиток здатності до інтерпретації творів культури;

- розвиток здатності до аналізу власних дій;
- розвиток елементів самоаналізу;
- розвиток часової перспективи і ретроспективи;
- розвиток здатності до самоприйняття.

Основними напрямками роботи психолога, що спрямована на усвідомлення підлітком власного досвіду, на наш погляд, є:

- розвиток здатності до інтерпретації, розуміння можливості множинності інтерпретацій;
- розвиток вміння аналізувати часову перспективу та ретроспективу;
- усвідомлення відповідальності за своє життя, авторство у власній історії життя;
- розвиток елементів самоаналізу.

На попередньому етапі дослідження, ми дійшли висновку, що задаючи тему для написання нарративних текстів, ми певною мірою обмежуємо людину, не даючи можливості розкрити ту сферу життя, яка є найбільш значимою. Крім того, на наш погляд, дитина, особливо підліткового віку, при написанні нарративу презентує себе, створюючи певний образ. Нам видається доцільним, що написання кількох розповідей, які розкривають різні сфери життя людини, дасть можливість більш глибокого саморозкриття, усвідомлення власного Я та різних аспектів життя, виявлення тих проблемних моментів, що гальмують розвиток особистості.

Застосування методики «Сфери життя» дозволило уникнути формального написання історії життя і розкрило можливість для аналізу значимих життєвих сфер особистості.

Досліджуваним було запропоновано коло, яке треба поділити на вісім октантів. Інструкція: «Уявіть собі, що перед вами коло життя. Вам необхідно заповнити його, виділяючи найважливіші сфери вашого життя. Після того, як всі частини кола будуть заповнені, визначте наскільки відсотків ви задоволені даною сферою. Чого не вистачає для того, щоб дана сфера вашого життя була максимально заповненою?»

Після закінчення першого етапу роботи з методикою досліджуваним було запропоновано проранжувати сфери життя за ступінню значущості і написати розповідь про найбільш значиму сферу власного життя.

Щоб глибше зрозуміти особливості переживання дитиною того, що відбувається в основних сферах її життя, нами було запропоновано написати дві розповіді на тему «Моя сім'я» та «Я і школа». Після закінчення роботи над нарративом «Моя сім'я» ми запропонували написати, про що мріє сім'я дитини. Даний момент дозволив не лише певною мірою проаналізувати систему сімейних цінностей, але й дав змогу оцінити ступінь включеності дитини в сімейну систему, зробити припущення про цілісність сімейної системи тощо.

Наведемо кілька прикладів дитячих розповідей.

Сфера «Моя сім'я»

М.В.

Мене звуть Вова. Тата Коля, маму Олена, сестру Ліза. Я люблю морозиво каштан. Люблю грати на комп'ютері та дивитися телевізор. Взимку люблю гратися в сніжки. Тато любить машини, дивитися телевізор. Він працює водієм. Після народження Лізи у нас в кімнаті постійний бардак і мені доводиться все прибирати. Ми любимо ходити у кіно на бойовики та комедії. Я люблю свою сім'ю.

Мрія моєї сім'ї – мати власний будинок.

Б.М.

Моя сім'я наполеглива. В нашій сім'ї є котик, його звуть Мурчик. Моя сім'я дружна. Я люблю грати на комп'ютері. Я люблю свою сім'ю. Я люблю дивитися телевізор. Моя мама працює в міліції. Я не люблю робити уроки.

Мрія моєї сім'ї – я хочу мати нову квартиру. Я хочу не робити уроки. Я хочу вивчити англійську мову. Я і моя сім'я хочуть мати нові меблі.

К.Т.

Я думаю, що моя мати дуже часто не права з татком. Мені не подобається, що моя мати всім розповідає, що я не хочу робити. Мені це дуже не подобається.

Мрія моєї сім'ї. Мама мріє про новий мобільний телефон. Татко мріє купити джип. Сашка братик мріє про мобілку і класну машину. Я мрію мати собаку, kota та мобілку.

К. Ж.

Моя сім'я – це батько Вітя, мати Тетяна і також я. Моя сім'я – це добра і щедра родина. І як мені добре, що мамо і тато не мають шкідливих звичок. Мій тато працює менеджером, а мама перукарка (це її хобі). І це наостанок – я вчусь у хорошій школі.

Мрія моєї сім'ї: жити у двохповерховому будинку на вулиці Хрещатик, бути здоровими, щасливими, щоб був у нашому будинку добробут.

Н. М.

Моя сім'я – це дід, у ньому мені дуже затишно, як у пташиному гніздечку пташеняті. У ній я почуваю себе так, як ні в якому іншому місці. Мою маму звати Наталя Іванівна, мою бабусю звати – Неоніла Олександрівна, мого дідуся звати – Іван Васильович. Моя мама працює бухгалтером на фірмі. Мої бабуся та дідусь пенсіонери. У мене є тато, він живе у Болгарії.

Мрія моєї сім'ї:

1. Я хочу, щоб у мене був справжній тато.

2. Я хочу, щоб у мене були собаки.

3. Мрія мами – заробити багато грошей і повести мене у ліцей.

Мрії бабусі і дідуся я не знаю.

Н.Н.

Моя сім'я добра. Вона для мене найкраща у світі за всі сім'ї. Моя мама працює Бухгалтером, а мій тато працює у Академії СБУ. Бабуся з дідусям пенсіонери. Вони мене люблять дуже сильно, а я їх також дуже сильно люблю. Мою маму звать Наташа, тата Сергій, а дідуся теж Сергій, бабусю – Людмила. Моя сім'я дуже розумна.

Мрія моєї сім'ї: стати багатими.

Аналіз дитячих нарративних текстів дав змогу виокремити декілька основних блоків, за якими відрізняються дані розповіді:

1. Згуртованість сім'ї – розрізненість сім'ї.
2. Доброзичливе ставлення членів сім'ї один до одного – сварки у сім'ї.
3. Включеність дитини в сімейну систему – відокремленість дитини.
4. Виділення дитиною спільних рис, уподобань у всіх членів сім'ї.
5. Опис виключно соціальних ролей, які грають члени сім'ї.

Школа – є тим соціальним інститутом, який досить суттєво впливає на розвиток особистості дитини. В молодшому шкільному віці такий вплив найчастіше обумовлюється успішністю чи неуспішністю дитини у навчанні, в підлітковому віці акцент зміщується на сферу спілкування і успішність дитини саме у даній сфері. Саме тому при проведенні методики «Сфери життя» діти, як одну із значимих сфер, виокремлювали саме «школу».

Після завершення роботи над нарративом «Я і школа» дітям пропонувалося висловити думку про те, що необхідно для того, щоб бути хорошим учнем. Даний прийом дозволив прослідкувати прийняття чи неприйняття дитиною соціальної ролі «учня», прояв індивідуальних особливостей, які, на погляд дитини, відповідають цій ролі, а також ставлення дитини до школи.

Сфера «Я і школа»

Ф.В.

Я вважаю себе середнім учнем, тому що я вчуся не краще за всіх. Інколи мені подобається у школі, а інколи – ні. Подобається мені у школі, бо в мене є хороші друзі, вчителі, а не подобається мені у школі тому, що інколи я заробляю погані оцінки і за погану поведінку на мене інколи кричать. Щоб я став учнем кращим за всіх, мені потрібно вчитися краще від усіх, заробляти одні 12 балів, бути розумнішим за всіх. Інколи, коли немає вчителя, я бігаю по класу.

Б.Ж.

Мені подобається те, що я спілкуюся з друзями. Мені подобається, що нас навчають так, що я ніколи не забуваю. Мені ще подобається ставлення до нас всіх дорослих. Я хочу, щоб наша школа завжди залишалася такою, як зараз і ніколи не змінювалася. Я бажаю, щоб у цій школі навчалися добротесні, миролюбні діти. Я навчаюся не краще всіх і не гірше всіх. Щоб бути гарним учнем треба добре вчитися, старатися від усього серця.

Н.Н.

Мені подобається ходити до школи, тому що я навчаюся, а це дуже потрібно. Я знайшла тут друзів, вчителів, яким набрид цей клас, але вони нас не кидають. Навпаки, вони хочуть навчити нас і довести, що ми не праві. Мені дуже важко прощатися з ними.

Але я не добра учениця, бо часом я бігаю по коридорам, хоча знаю, що це не можна робити. Їжджу по перилах, галасую, бігаю у класі, іноді ходжу без форми. Щоб бути гарним учнем треба ходити у формі, дотримуватися порядку у школі. Бути гарним учнем завжди добре.

Н.А.

Я поганий хлопчик, тому що я не можу стриматися і я балуваний. Мені подобається школа, тому що я люблю деякі уроки та у школі є багато друзів. Щоб бути хорошим учнем треба:

- 1. Бути стриманим.*
- 2. Не гратися на уроках, а слухати вчителя.*
- 3. Виконувати домашні завдання.*
- 4. Можна їздити по перилам, бігати по школі, коли не бачать вчителі.*

Б.А.

Мені подобається вчитися у школі, але у мене не завжди виходить добре. Чому мені подобається? Тому що це цікаво і знадобиться у майбутньому. Я не найгірший і не найкращий учень у класі. Але з поведінкою у мене погано, бо я інколи з'їжджаю по перилах і бігаю по школі. Але коли контрольна або самостійна робота, то я сумний, бо гадаю, що отримаю погану оцінку.

П.А.

Школа – це не кімната катувань, і не рай. Це не тільки місце, де вчать розуму. Мені не подобається те, що з першого вересня йдуть всі уроки. Я зробив би, щоб уроки починалися поступово. Наприклад, першого вересня – українська мова, математика, другого вересня – українська мова, математика, читання і т.д. Мені подобається те, що у школі все йде поступово. У школі можна робити все. Ну, майже все.

Б.М.

Мені не дуже подобається школа, бо, по-перше, у школі до мене чіпляється А.Б. на уроці і на перерві. По-друге, мені завжди хтось за-

важає на уроці. А якщо подумати, то я поганий учень, бо в мене погані оцінки і я теж поводжусь не дуже добре. Але мені подобається тоді, коли я приходжу додому, там вже можна позбутися цих думок. Але я приходжу до школи і це знову починається. Єдине, що мене заспокоює, це друзі.

Н.О.

Дуже не люблю пропускати школу. Пропускаю зустріч з однокласниками, цікаві уроки, новий матеріал. Вважаю себе старанною ученицею, не доробивши домашнє завдання, на вулицю не йду. Дуже стараюся на всіх уроках, а особливо на англійській мові. З повагою ставлюся до всіх вчителів. Навіть якщо у таблиці одна дев'ятка, а інші оцінки вище – вважаю себе відмінницею. Не терплю, коли мене дратують. Зразу виходжу із себе. А так мені в школі дуже весело.

Аналізуючи розповіді досліджуваних, ми дійшли висновку, що в даних текстах діти розкрили більше особистісних рис, якостей, поглядів на життя, ніж у попередніх. Зокрема, на основі дитячих розповідей можна було прослідкувати:

- рівень самооцінки дитини (тенденція до завищеної, заниженої самооцінки, адекватна оцінка успішності, власних рис та якостей);
- мотивацію до навчання (пізнавальна мотивація, соціальна мотивація, наявність мотиву уникнення невдачі чи мотиву подолання перешкод);
- наявність тривог та страхів, що пов'язані зі школою (страх вчителя, страх отримати погану оцінку, страх бути неуспішним в учбовій діяльності, страх бути покараним вдома батьками тощо);
- прояв особистісних якостей дитини ;
- модель хорошого учня та ступінь власної відповідності дитини побудованій моделі.

Таким чином, застосування тесту дозволило виділити найважливіші аспекти та сфери життя дитини, що відкриває можливість побудувати структуру профілактичної, розвивальної і корекційної роботи відповідно до тих сфер життя, які для дитини є найбільш значимими. Крім розкриття якостей особистості, написання досліджуваними розповідей дало змогу виокремити певні проблемні життєві зони дитини. На наш погляд, сприйняття дитиною певної сфери життя, як проблемної, може сприяти усвідомленню свого життя як неуспішного, негативного, виникненню певних паттернів поведінки, що гальмують особистісний розвиток, породженню емоційно-негативного типу наративу. Виокремлення даних проблемних сфер дозволило побудувати структуру розвивальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку.

Ми припускаємо, що психологічна робота, яка зосереджена на значимих для дитини сферах життя, найбільшою мірою сприяє розвитку індивідуально-психологічних якостей особистості.

Наступний етап роботи був спрямований на розвиток діалогічного мислення; здатності до інтерпретації творів культури; здатності до інтерпретації, розуміння можливості множинності інтерпретацій; вміння аналізувати часову перспективу та ретроспективу. На даному етапі ми використовували притчі, оскільки притча створює нейтральний простір і обговорення відображених у розповіді подій іде у даному просторі, який безпосередньо не торкається внутрішніх проблем і переживань особистості, притча надає можливість почути і прийняти те, що підходить людині, те, що вона готова прийняти, як частину свого внутрішнього світу, частину свого життя. Притча не працює як певна технологія, вона лише відкриває можливість, і з цією можливістю кожний може побудувати своє життя інакше. Іншими словами, вона надає можливість реконструювати своє життя й створити історію життя, яку людина готова прийняти.

Як вказує І. В. Вачков, одним з прийомів, що активно використовується в тренінгах розвитку самосвідомості й зближує психологічну роботу з мистецтвом, це розповідь притч та історій. Вони можуть бути створені самим ведучим чи беруться з певних джерел й можуть бути трансформовані при викладі, залежно від того як складається ситуація. Основою будь-якої притчі є закладена в ній метафора. Досвід людини, пов'язаний з пізнанням власного внутрішнього світу, складає основу для величезної різноманітності метафор, у яких психічні процеси й стани, переживання й ідеї можуть трактуватися як предмети й живі істоти [Вачков, 1999].

Нам видається доцільним виділити також окремі функції притч. Насамперед, це функція відображення. Образний світ історій дозволяє наблизити їх зміст до внутрішнього «Я» людини й полегшує ідентифікацію з нею. Особистість може порівняти свої думки, їх переживання з тим, що розповідається у даній історії, і сприйняти те, що в даній час відповідає її психічним структурам.

Функція моделювання ситуації. Притчі за своєю суттю моделі ситуації та розуміння. Вони можуть відображати конфліктні ситуації та пропонують можливі способи їх вирішення чи вказують на наслідки окремих спроб розв'язання ситуації. Отже, вони допомагають вчитися за допомогою моделі. Зауважимо, що моделі в історіях не є чимось застиглим. Вони дають можливість людині по-різному інтерпретувати зміст притчі, подій, що викладені у ній, співзвіставляти цей зміст з власною ситуацією.

Функція зберігання досвіду. Завдяки своїй образності притчі легко запам'ятовуються, і, будучи пов'язані з досвідом, допомагають зберігати його.

Функція трансляції традицій. У притчах відбиті соціальні, культурні і сімейні традиції, а також індивідуальні традиції як наслідок життєвого досвіду. У цьому сенсі притчі спрямовують думки за межі індивідуальної життєвої історії, надаючи таким чином можливість збагатити модель світу, усвідомити власні обмеження.

Таким чином, використання історій, притч може стати важливим елементом у процесі психодіагностичної, психокорекційної та психотерапевтичної роботи. Вони допомагають людині розширити межі свого розуміння і поглянути на свій досвід з більш гнучкої позиції. На думку О. Немиринського, терапевтичне значення використання притчі вербалізує переживання й те водночас утримує переживання на емоційно-образному рівні, тобто залишає його відкритим, рухомих [Немиринский, 1999].

Ще одна важлива перевага використання притчі в тому, що воно зустрічає менше опору у клієнта, ніж раціональна інтерпретація. Це зумовлено тим, що в притчі мова йде не про конкретну людину з її проблемою, а лише про персонаж історії, що часто має комічний характер. Завдяки ситуативній моделі будь-якої притчі можна в м'якій формі сказати людині те, на що вона могла б реагувати досить агресивно, якби це було б сказано у вигляді раціональної інтерпретації. Тобто притча стає ніби фільтром, перетворюється для клієнта на щит, дозволяє хоча б на деякий час позбутися своїх захисних механізмів [Немиринский, 1999].

Використання притчі в практичній діяльності показало, що вже сам процес оповідання історії, певним чином змінює стан свідомості дитини, занурюючи її у смислове поле притчі. Дитина поринає у себе, уявляє хід думок описаних персонажів, переживає разом з ними, часто накладаючи події та вчинки персонажів на свій власний досвід.

Важливою особливістю є й наявність кількох рівнів усвідомлення будь-якої притчі. У деяких притчах їх до 8-9. Наявність кількох рівнів усвідомлення робить притчу зрозумілою і дорослим, і дітям. У цьому випадку вона відрізняється за ступенем усвідомленості, але залишається типовою стосовно впливу на особистість.

Притча допомагає усвідомити, що у всього і у всіх у даному світі є своє призначення. Користь залежить від доречного їх застосування, використання творчого підходу до них, від рівня розвитку самої людини.

Самостійне завершення притчі не лише розвиває творче мислення та уяву дитини, воно також вселяє віру у свої можливості, надію на можливість подолання будь-яких життєвих перешкод.

Основну мету використання притчі у роботі з дітьми ми вбачаємо в тому, щоб, з одного боку, дитина отримала змогу більше дізнатися про себе (іноді на фоні порівняння своїх відповідей з відповідями чи

продовженнями історій інших), змогла б певним чином зрозуміти свої погляди на життя, отримала можливість замислитися над ними, а з іншого – здобула імпульс, поштовх до особистісного розвитку.

Як показує практика, притчу можна використовувати за наявності конфліктів між дітьми, при напружених стосунках у сім'ї та порушенні взаємодії між її членами, за наявності опору дитини до навчання та виховання. Позитивні результати дає використання притч у випадках заниженої самооцінки дитини, відсутності або порушення віри у власні можливості, відсутності відповідальності за власні слова та вчинки, з метою розвитку творчих можливостей та уяви дитини, усвідомлення нею певних власних рис та якостей.

Використання притчі також відкриває можливості для усвідомлення дитиною способів поведінки у певних життєвих ситуаціях, а також для пошуку нових конструктивніших способів поведінки та взаємодії з оточуючим світом. На наш погляд, найголовнішим є те, що притча створює для цього безпечний простір, у якому дитина не відчуває загрозу власному «Я».

Зауважимо, що з дітьми молодшого шкільного віку ми переважно використовували готові притчі, в той час як при роботі з підлітками залишали історії незавершеними. Незавершена історія складала простір для множинності інтерпретацій та породження нової історії.

Нам важливо було дослідити, чи насправді в продовженні історії людина відображає свої думки, переконання, настанови. Тобто чи зможе дана розповідь «запустити» внутрішню роботу особистості і чи будуть відображені індивідуальні особливості людини в її оповіданні.

Перед розповіданням притчі учасниками заняття була дана інструкція: «Зараз вам буде запропоновано розповідь, закінчення якої ви допишете самостійно. Якби ви були автором оповідання, як би ви його продовжили? Послухайте початок розповіді, закінчіть її і запишіть закінчення».

Розповідь про два глечики

У однієї старої китайки було два великих глечики. Кожен із них висів на одному з кінців коромисла, яке вона закріплювала на шії. В одного глечика була тріщина, а другий був цілим і завжди приносив усю воду повністю. А тріснутий глечик приходив лише на половину заповненим, бо дорога від річки до будинку була довга. Так тривало досить довго. Жінка приносила додому лише півтора глечика води. Зрозуміло, що цілий глечик пишався собою, а тріснутий – був призначений і нещасний, він соромився своєї неповноцінності і засмучувався, що міг виконати лише половину своєї роботи. Якось біля річки після двох років відчуття повного провалу, звернувся тріснутий глечик до старої жінки: «Я соромлюся себе, вода стікає із моєї тріщини весь шлях від річки до будинку!»

Закінчення розповіді, яке запропонували учні 7-8 класів.

О. – дівчинка, 14 років. З 10 років живе в будинку сімейного типу. З батьками залишилася жити молодша сестра, декілька місяців тому народилася ще одна дитина. За словами дівчинки, через матеріальне становище батьки не можуть забрати її у сім'ю, але дівчина дуже хоче повернутися додому і жити із сім'єю. Вона не розуміє і не приймає той факт, що молодша сестра живе з батьками, а вона повинна жити окремо від своєї родини.

«Коли принесу додому цілий глечик із водою, – подумала жінка, – я візьму тріснутий глечик і віднесу його до гончара, щоб він його полагодив». Саме тоді тріснутий глечик стояв на полиці разом із цілим глечиком. Минуло досить багато часу. Тріснутий глечик став цілим, а цілий глечик виявився тріснутим. Тріснутий глечик пофарбували в золотистий колір, а цілий жінка викинула, бо він тріснув. І глечик, який лишився, зайняв у жінки найпочесніше місце. А тріснутий глечик викинули, оскільки він тишався собою.

Д. – хлопець, 14 років, два роки тому батьки розійшлися. Тато із сином повернулися до України, а мама з молодшою сестрою залишилася в Ізраїлі. Вчиться у єврейській школі два роки, причому в деяких діях та вчинках заперечуючи своє єврейство. Поза школою позиціонує себе як українець, який навчається в престижному київському ліцеї.

«Зроби́ть щось, я не хочу більше соромитися себе!». На це жінка йому відповіла: *«Ну якщо тобі так погано і незручно, я тобі допоможу».* Коли жінка прийшла з цим глечиком додому, вона його заклеїла. І глечик дуже зрадів і вже не соромився самого себе! А жінка була задоволена, що вона має два цілих глечики.

Р. – хлопчик, 14 років. Виявляє незалежність у мисленні й поведінці, постійне бажання бути в центрі подій, має виражені лідерські якості, оптимістичний, життєрадісний, з упевненістю в тому, що немає проблеми, яку б не можна було вирішити. Готовий допомогти, якщо того вимагає ситуація.

«Не страшно», – сказала жінка глечику. І глечик почав приносити стільки користі, скільки міг і так тривало дуже довгий час. А на цілий глечик він не звертав особливої уваги. Тріснутий глечик отримував задоволення від допомоги жінці. Головне не зовнішній вигляд глечика, а головне користь. Він прожив дуже довго з жінкою й допоміг їй багато в чому в житті, допоміг не помрти зі спраги. Хороша річ проживе дуже довго у хорошій людині.

Е. – дівчинка, 12 років, займає лідерську позицію серед ровесників.

І жінка відповіла: «Не хвилюйся, глечику, я заклею тріщину і ти будеш знову цілим і не буде вилитися з тебе вода». Глечик дуже зрадів, почувши слова жінки. Коли вона сама все зробила, то знову тиш-

ла по воду. Але глечик знову протікав. Тоді вона пішла в майстерню і попрохала майстра заліпити глиною тріщину. Майстер із радістю допоміг їй. Тоді жінка з глечиком прийшла додому і запитала: «Тепер ти щасливий?» І він відповів: «Я дякую тобі за твою допомогу». Настомість другий глечик зрадів за свого колегу по роботі. І глечик вже не протікав.

Д. – хлопчик, 13 років, живе у повній сім'ї, старша дитина. Невпевнений, тривожний, його часто не приймають і не розуміють ровесники. Постійно очікує підступу з боку ровесників і дорослих, часто розраховує на допомогу батьків. Не схильний сам приймати рішення. Не завжди вірить у щире ставлення оточуючих до себе.

«Допоможи мені!» Жінка наповнила його водою і пішла додому. Як завжди глечик приніс додому половину води. Там вона вилила воду у відро і зникла. Цілий глечик із глузуванням сказав: «Пхе, чого ти сказав жінці, що вмєєш говорити, вона однаково тебе не пошкодує». Настала ніч, але жінка не прийшла, а тріснутий глечик стояв і хвилювався, а другий глечик почувався нормально й спав. Наступного дня жінка повернулася з якоюсь смолою, вона замастила його діру і пішла набирати воду...

Е-к. – хлопець, 14 років, стояв діагноз «аутизм», замкнутий, невпевнений у собі, з загостреним почуттям справедливості, у житті керується морально-етичними принципами, схильний чинити правильно, відповідно до своїх принципів, хоча піддається впливу.

«Не бійся, – сказала жінка. – Ти маєш два способи. Перший – це вчинити люто і зробити так, щоб цілий глечик розбився. І друге – це знайти глину і з господинею заліпити діру». «Зрозуміло», – сказав глечик. Спочатку він хотів вчинити злобливо, а згодом, побачивши господиню, зрозумів, що цей спосіб поганий. Зло буде не лише глечику, зло буде господині. І зробив по-доброму.

У чому полягала основна мета нашої роботи із притчею? Не даючи закінчення, розв'язку, основного змісту (можна сказати по-різному, але сенс залишається один і той же), ми, фактично, запропонували кожному з учасників вкласти свій власний зміст у дану притчу, розкриваючи таким чином певні власні погляди, особливості власного «Я». Якого результату ми досягли даним видом роботи? Розкриття особистих якостей, можливість побачити того, хто знаходиться поруч із тобою інакше, виходячи з його внутрішніх особливостей, позицій, переконань.

З іншого боку, після написання закінчення оповідання, ми запропонували учасникам спробувати визначити, як закінчив розповідь той інший учасник. За допомогою такого прийому роботи людина може побачити, як її сприймають оточуючі, чи збігається це сприйняття зі своїм поглядом та власне «Я». Зауважимо, що закінчення підлітків вільні, різноманітні, багато в чому відбивають особистість

дитини, її особливості сприйняття навколишнього світу, її погляд на цей світ.

З якою метою ми використовували даний вид роботи? Напевно, використовуючи притчі в роботі психолога, можна навчити дитину сприймати оточуючих такими, які вони є, поліпшити стосунки у колективі. Крім того, нам здається, що даний вид роботи сприяє прийняттю власної особистості дитини, не зважаючи на певні зовнішні та внутрішні обставини.

Однак таємниця притчі, на наш погляд, у тому, що вона вчить незалежно від нашої мети й бажання, кожна людина вкладає в її розуміння виключно своє. Вона побудована таким чином, що, зазвичай той, хто слухає чи читає її, пропускає розповідь через власне «Я». Тож меседжі обробленого оповідання та її оригінальної версії не завжди тотожні. Отже, на наш погляд, притчу можна доволі вдало можна використовувати не лише з метою психодіагностики, психокорекції, але й як елемент психотерапевтичної роботи. Адже розуміння того, чому людина саме таким чином закінчила це оповідання, дає можливість розкрити внутрішній світ учасника.

Таким чином, нами було розроблено й апробовано систему психологічної роботи, що спрямована на усвідомлення власного досвіду дітьми підліткового та молодшого шкільного віку. Серед основних напрямів роботи доцільно виокремити: розвиток діалогічного мислення; розвиток здатності до інтерпретації, розуміння можливості множинності інтерпретацій; розвиток здатності до аналізу власних дій; розвиток вміння аналізувати часову перспективу та ретроспективу; усвідомлення відповідальності за своє життя, авторство у власній історії життя тощо.

3.5. Наративні практики особистісного зростання дорослих

Об'єктом представленого у розділі 2.3.2 емпіричного дослідження є індивідуальні, отримані під час усного чи письмового інтерв'ю з дорослими *наративи особистісного зростання*, стосовно яких ще до проведення емпіричного дослідження ми намагалися знайти відповідь на питання: чи існує уявлення дорослої людини про особистісне зростання як феномен індивідуальної чи колективної свідомості? Чи воно актуалізується тільки у просторі мовних практик [Чепелева, 2007; Масієнко, 2006]?

Якісний (смісловий і психологічний) аналіз отриманих при опитуванні наративів особистісного зростання здійснювався за допомогою мовно-контентного аналізу текстів наративів, у результаті чого було виділено змістовні одиниці (теми) 4-х видів: одиниці рефлексивного плану; одиниці концептуального плану; одиниці

фактологічного (подієвого) плану; одиниці організаційно-методологічного плану.

Відповіді опитуваних на запропоновані дослідником питання чітко розділилися за ознаками:

- готовність/неготовність опитуваного осмислити заявлену проблему в концептуальній площині (запропоновані питання спонукають до цього);
- наявність/відсутність в уявленні опитуваного хоча б якихось смислів відносно особистісного зростання і, відповідно, наявність/відсутність самої теми в його «психологічній ситуації», нерелексованість подій, фактів, ситуацій свого життя у цій площині;
- готовність/неготовність опитуваного вербалізувати, текстуалізувати чи просто відкрити експериментатору своє бачення проблеми.

За *формою* отримані від реципієнтів тексти далеко не завжди відповідали тому, що прийнято вважати нарративом [Наративні психотехнології, 2007; Чепелева, 2009; Чепелева, 2007]. Було отримано тексти 3-х типів:

1. Достатньо коротка відповідь на поставлені питання (1-2 речення або взагалі односкладова відповідь) – як у проєктивному експерименті або як «реакція» на певний «стимул». Текст нарративу при цьому ближче за формою і за сутністю до тезаурусу.

2. Питання експериментатора і вся ситуація опитування цілком сприймаються як єдиний стимул, реакцією на який є нарратив-есе, як правило, розміром у 1-2 абзаци з однією ідеєю відносно особистісного зростання і короткою деталізацією або коротко окресленими альтернативами.

3. Ситуація опитування пробуджує в опитуваного фонтан ідей у відповідь, дослідник отримує розгорнуте есе, ще й не одне, а навздогін такі опитувані часто надсилають досліднику слабо пов'язані з темою опитування тексти (свої і чужі), з яких він має почерпнути додаткову інформацію про їхню думку з цього приводу.

Отримані наративи суттєво відрізнялися *за ступенем емоційності*. Зрозуміло, що згадані вище «формальні» і міні-інтерв'ю відрізнялися невисоким ступенем емоційності. Але частина опитуваних, заглибившись у зміст відповіді, змогли породити те, що ми назвали «патетичними» наративами – цілісні наративи особистісного зростання. Ці наративи за формою і стилем схожі на невеличкі есе (такі собі маленькі «діамантики»). Були випадки і великих за розміром відповідей, коли питання і частково вдячна реакція інтерв'юера спричинили «фонтан» творчості відповідача на цю тему – процес отримання відповідей від цих опитуваних триває. Такі наративи ми називали «нескінченними», і вбачаємо своє завдання в тому, щоб

піддати їх подальшому аналізу за методикою періодичних «зрізів» (на зразок розробленої нами раніше методики гіпотетичного образу [Зарецкая, 2002]) для відстеження динаміки змін у баченні опитуваним предмету аналізу.

Якщо спробувати інтерпретувати *рефлексивну позицію* опитуваного відносно запропонованих під час опитування положень, можна виділити 3 позиції:

1. Позиція «Я можу на цю тему говорити» і «Я хочу на цю тему говорити». Цих опитуваних не треба було умовляти: навіть якщо анкета опинялась у них випадково (анкету отримали родичі чи друзі), вони самі ініціативно відповідали на питання, як правило, протягом 3-5 днів, відповіді були чіткими і короткими, по суті це тези ненаписаного більшого тексту. Можна припустити, що самооцінка цих опитуваних не допускає того, що вони «не в змозі» відповісти, а ступінь організованості й зібраності змушує робити це швидко, чітко і коротко. Зайва категоричність відповідей їх явно не бентежила – сам факт відповіді цінувався ними вище, ніж можлива неповнота, необґрунтованість чи неаргументованість. За віковою групою це були частіше за все «молоді дорослі» – респонденти до 40 років.

2. Позиція «Я не можу» і «не хочу» говорити на цю тему, вербалізована чи ні, частіше без пояснення причин чи з не дуже зрозумілими поясненнями типу: «Я, звичайно, відповідати не збираюсь – менталітет не той» (!) або: «Я сама пишу, наверное, ничего не буду. Я многословна и пишу то, что ты и так знаешь...» Так само можна інтерпретувати і повну відсутність реакції на питання експериментатора: від добрих знайомих – учасників опитування, зазвичай зацікавлених в особистому контакті з експериментатором, це звучало саме так. Нагадування чи повторні пропозиції з боку експериментатора не зрушили справу: у відповідь – «глухе» мовчання. Цікаві мотиви такої реакції, хоча про них можна тільки здогадуватися: немає часу на розгорнуту відповідь? Не вистачає «бази», щоб зробити відповідь переконливою? Питання такого типу здаються занадто серйозними як для відповіді без спеціальної підготовки? Побоювання виглядати слабким на фоні інших? Повна відсутність міркувань на цю тему (хоча це видається сумнівним)? Питання зачепили за щось болочче? Залишається тільки гадати. Таку реакцію продемонстрували, здебільшого, опитувані пізньої вікової групи – після 50 років, хоча і серед людей середнього дорослого віку дехто досі роздумує над відповіддю.

3. Позиція «Треба поміркувати» – і далі або повне мовчання (як у другій позиції), або після недовгої паузи змістовний і розгорнутий наратив.

Психологічні контексти породження наративів особистісного розвитку. Результати опитування примушують думати, що доросла

людина готова міркувати «взагалі», формулювати висновки зі своєї концепції життя – але не стосовно себе. Мабуть, потрібні якісь особливі умови, контексти, щоб це стало можливим, і вона була б готова породити наратив особистісного зростання із залученням своєї історії життя. За даними опитування вимальовуються декілька таких ситуацій:

1. Ситуація свідомої гордості за успіх: людина пишається своїм життєвим шляхом, вважає його гідним поваги і наслідування (від дійсно серйозного успіху в житті, чи від простоти підходу до життя, іноді – від звуженого, спрощеного уявлення про предмет, інколи – психологічний захист від своїх змарнованих очікувань);
2. Ситуація розчарування у своїх життєвих досягненнях: людина глибоко розчарована своїм, як вона вважає, життєвим неуспіхом;
3. Ситуація відвертості з близькою по духу людиною або в обставинах задушевної розмови;
4. Письмова практика – щоденники, задушевні листи (це та сама задушевна розмова).

Спостереження й аналіз наративних практик особистісного зростання дозволив виявити деякі несподівані результати. Так, у соціумі безперечно є дискурс особистісного зростання, *на індивідуальному рівні дискурсу практично немає* (крім «профі» – вчених, вчителів, тренерів особистісного розвитку, їх учнів, – усіх, хто практикує чи практикується у техніках особистісного розвитку або для кого це об'єкт професійного інтересу). Зазвичай обговорюють (якщо обговорюють – тема не розповсюджена) особистісне зростання іншої людини – дитини, учня тощо. Індивідуальної рефлексивної практики такого спрямування нема, вона не сформована соціумом, не є об'єктом виховання чи бажаною якістю у дорослої людини. В індивідуальних процесах осмислення, породжених нашим опитуванням, звичка до рефлексивної практики такого типу не спостерігалася, і рефлексія часто не досягалася (ми говоримо тільки про можливості використаних нами методів) – якийсь могутній захисний механізм не давав їй здійснитися. Можна назвати це *«парадоксом нерелеванності свого особистісного зростання»*. Опитувані часто демонструють відсторонення від свого суб'єктивного досвіду. Можливо, рефлексію не дають запустити механізми збереження самоідентифікації, самоідентичності? Здається, що в цьому проявляється загроза зруйнувати щось усвідомленням – можливо, особистісний міф?

Частині опитуваних після відповіді на першу порцію питань пропонувалася друга, з більш конкретизованими питаннями стосовно саме їхнього індивідуального шляху розвитку особистості. Якщо перша порція викликала в опитуваних відносно схвалення, то від від-

повідей на другу дорослі активно ухилялися – навіть ті, хто прислав опуси у відповідь на першу. Дякували за те, що анкета відкрила їм очі на життя, обіцяли попрацювати, а далі – мовчання.

За матеріалами наративів можна спостерігати *захисні механізми*, що використовуються дорослими при зустрічі з питаннями, що нахабно зазирають у найпотаємніше. Схоже, що для дорослих це болісна тема, заглиблення в яку погрожує чимось самоідентифікації.

У наративах проявилось декілька форм і рівнів захисту:

- формальна короткість, тезаурусність, «немає часу» – чи міркувань, питаємо ми? Тут захисним механізмом виступає категоричність;
- агресивне самоствердження, особливо в молодих самовпевнених і категоричних чоловіків (35-45 років, але не тільки) – «А що це за питання ви нам ставите? А чи розумієте ви в цьому стільки, скільки ми розуміємо? А я ось читав такого автора, а ви його чомусь не задуєте і не цитуєте... Якщо хочете, я вам поясню...» Тут спостерігаємо заперечення як захисний механізм;
- вихід і виведення обговорення на рівень вище – «давайте розмовляти не про мене, а взагалі». «А щодо мене – треба подумати», «відповім... (призначається строк, який не виконується, замість нього – тиша і вибачення)». Це «*треба подумати*» повторювалося нав'язливо часто. Тому можна говорити про перехід на більш абстрактний рівень обговорення як захисний механізм;
- занадто розгорнутий і деталізований текст наративу теж інколи насторожував і викликав думки про трохи агресивний позитивізм як захисний механізм; можливо, «відхід» у позитивізм – у рятівний міф (проти власного неуспіху?) – виконує роль власної міфонаративної психотерапії?

Незважаючи на численність смислів, з яких складається категорія «особистісне зростання» (див. вище підрозділ 2.3.2), можна стверджувати, що особистісне зростання має як базу специфічний особистісний компонент, який можна охарактеризувати сукупністю понять «вбачання перспективи свого особистого життя», «присутність цілей, мети, завдань, намірів відносно власне себе як особистості», «відчуття власної особистості» і «відчуття відповідальності за майбутнє власної особистості». Будемо вживати синтагму «*націленість на особистісну перспективу*» для позначення всієї сукупності смислів, що покриваються цим компонентом. Можна припустити, що незалежно від того, якою мірою людина усвідомлює і артикулює наявність цього компонента в собі, якщо він наявний, вона має *відчуття перспективи*, що наповнює неусвідомленим оптимізмом і впевненістю її життя.

У психологічному полі людини може бути компонент – точка рефлексії свого Я, в тому числі і в аспекті усвідомлення особистісного зростання. Її наявністю якщо не гарантується, то хоча б принципово забезпечується можливість усвідомлення власного особистісного розвитку. Пробудити, насадити, сформулювати цю точку означає суттєво збільшити ймовірність того, що людина опанує компонент «націленість на особистісну перспективу».

Наративну ідентичність, за Рікером, можна трактувати як ствердження, що особистість отримує існування у процесі створення історії про себе. Інтерв'ювання з питаннями про особистісне зростання надає шанс розповісти цю історію тим, у кого:

- вона склалася, але глибоко таїться (але це не означає, що її одразу викладуть – люди дорослі!);
- її нема – і тут людині надається поштовх для створення.

Запитувач виступає у ролі активатора події, важливої для особистого розвитку відповідача.

Люди – певна частина дорослих, досвідчених, вже мудрих від життя людей, особливо старшої вікової групи, схильні наративувати свою історію життя – life line. Але їх life line може представляти собою осмислення й аналіз:

- історії життєвого успіху;
- історії життєвого неуспіху;
- історії життєвих випробувань;
- історії професійного зростання;
- історії успіхів/неуспіхів особистого життя, створення сім'ї;
- історії особистих стосунків з певною людиною (чоловіком/дружиною, коханим, батьком/матір'ю, братами/сестрами, друзями, вчителем, керівником, іншим «значущим»);
- історії особистих стосунків взагалі протягом життя тощо.

Чи готові вони осмислити своє життя з погляду особистісного зростання? Інакше: чи сформований, чи готовий сформуватися в них внутрішній індивідуальний дискурс такого плану? І більш широко: чи взагалі існує дискурс такого типу в даному соціумі? У яких текстах він репрезентований (якщо не враховувати широко рекламовані технології «зовнішнього» («агресивного» з боку вчителя) «виращування» особистості за спрощеними методами ряду духовних практик)? Чи це настільки глибоко інтимна річ, що в тексти, що «ходять» у соціумі, вона просто не виливається?

Проведене опитування дає підстави стверджувати, що складнощі, які переживає людина під час породження наративу про своє особистісне зростання, є свідченням відсутності усвідомлення свого розвитку чи зростання до моменту постановки питання. Отриманий наратив, таким чином, є екстеріоризацією усвідомлення, яке породжено саме в момент, коли було поставлене завдання, і у відповідь

на нього. Такий нарратив почасти є феноменом мовленнєвої практики, плинним феноменом моменту; з подальшими роздумами людина може зректися частини висловлених думок. Це те саме «червоне» слівце, ситуацією породжена думка, з якою сам автор може і не погодитися після певних роздумів.

Аналіз нарративів особистісного зростання, як і всієї ситуації опитування в цілому, дає підстави стверджувати, що пропозиція описати, нарративізувати своє уявлення про те, які обставини сприяють особистісному зростанню, найчастіше тільки «запускає» у суб'єкта процеси рефлектуючого осмислення цих пластів досвіду. У відповідь дослідник отримує тільки першу порцію осмислення, «вершки», проте наступні, глибинні пласти теж треба зібрати. Звідси необхідність у наступних зустрічах з тією ж людиною через певний час.

Зрозуміло, що будь-який нарратив – це інтерпретація суб'єктом подій власного життя, суто суб'єктивне їх бачення, тому в плані досягнення цілей дослідження це тільки матеріал для аналізу. Завдання інтерв'ю для абсолютної більшості опитуваних виявилось неочікуваним, і осмислення власного життєвого шляху з такої позиції здійснювалося безумовно вперше і безпосередньо в процесі відповіді на запитання опитування – тобто стало проявом дискурсивної суб'єктності опитуваного, яка, за Чепелевою і Масієнко, не існує сама по собі поза символічною взаємодією з іншими і живе у просторі мовних практик. Принципово неусувна динамічність цього простору, одномоментність позиції опитуваного в залежності від мозаїки умов ситуації опитування (які так само принципово не можуть бути цілком передбачені – неможливо услідкувати за наслідками нещодавніх і для суб'єкта ще дуже актуальних «зустрічей» з текстами, обставинами, ситуаціями тощо) призводить до передбачуваної швидкоплинності його суджень стосовно порівняльної важливості тих чи інших подій власного життя.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна розділити нарративні практики саморозвитку на:

- спонтанні, пов'язані з якимись життєвими контекстами;
- не спонтанні, що стимулюються експериментатором.

Аналіз проведеного опитування дорослих різного віку стосовно їх уявлення про особистісне зростання людини дозволив виявити феномен нерелексованості або слабкої рефлексованості індивідом власного особистісного розвитку. Доросла людина практично будь-якого віку живе, якщо немає спонукальних моментів (кризи, питань з боку іншого тощо) «не приходючи до тями» – не рефлексує власний особистісний розвиток, пливе за течією. Питання опитування торкалися «потаємного» в людині, глибоко особистого і прихованого, інколи навіть від неї самої. Але емпірично викликаний процес осмислення і нарративізації затягує особу в заглиблення і текстуалізацію потаємного і тим самим трохи відкриває завісу над цим. Нара-

тивна практика такого типу формує систему зняття «особистісного забрала», «щита».

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок про значення деяких видів мовної практики, у які задіяно дорослу особистість, для подальшого переосмислення нею подій, що мали вирішальне значення в плані розвитку її особистості, і, таким чином, для самого її особистісного зростання. Згадаємо у цьому зв'язку одну з умов генетико-моделюючого методу, висунутого С.Д. Максименком: «...створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування» [Максименко, 2010, с. 17–18]. Слушним здається також припущення, що проведення такого опитування само по собі може виконати роль чинника особистісного розвитку, бо воно не може не викликати активного осмислення особистого досвіду і тим самим, за Н.В. Чепелевою, відкрити (психологічний простір для саморозвитку. Простір мовних практик (простір спілкування) виконує роль середовища для виникнення і життя дискурсу особистісного розвитку. Спеціально організоване опитування щодо особистісного зростання, яке ініціювало певний вид нарративної практики в дорослих різного віку, виконало роль дієвої технології самоусвідомлення особистості, а також роль нарративного тренінгу.

3.6. Наративні технології особистісного зростання в старості

Як було показано в підрозділі 2.4, проблема саморозвитку, особистісного зростання в старості, як і в інші вікові періоди, пов'язана з трансформацією та реінтерпретацією ментальної моделі світу. Проведений нами теоретичний аналіз проблеми, а також результати експериментальних досліджень переконливо свідчать про провідні психологічні умови трансформації ментальних моделей: зв'язок цього процесу з інтелектуальними зрушеннями і збагаченням інтелекту, з рефлексією і інтерпретаційним (нарративним) потенціалом суб'єкта, з одного боку, і готовністю суб'єкта до саморозвитку, з іншого. При розробці технологій реінтерпретаційного впливу на ментальну модель у старості ми спираємося на концепцію саморозвитку особистості Г.С. Костюка (більш докладно див. [Смульсон, 2009; 2010]).

Основною дослідницькою проблемою залишається на сьогодні проблема експліцитації індивідуальної ментальної моделі, її дослідження як для наукових цілей, так і для цілей прикладних. Спостереження свідчать, що ментальну модель можна інколи реконструювати за вчинками людини, її підходами до розв'язування життєвих та професійних задач, більш-менш щирими висловлюваннями тощо. Існують і спеціальні методики такого експліцитування, зокрема, для

юнацького віку [Кузнецова, 2009]. Для вікової категорії, яка є предметом нашого дослідження, тобто для похилого віку, ми вважаємо наратив найбільш адекватною формою експліcitaції ментальної моделі, і особливо це стосується автонаративу, тобто наративу щодо власного життя або певних його періодів.

З іншого боку, на сьогодні не існує також загальноприйнятної та повністю розробленої технології аналізу наративу. Такий аналіз залишається доволі неоднозначним, і хоча він все одно має ілюструвати інтерпретаційну сутність будь-якого психологічного витлумачення, принцип науковості потребує як мінімум можливості повторити розгляд, не одержавши при цьому абсолютно протилежних результатів. Тому наш підхід до створення структурованого автонаративу (методика «Книга життя») пропонує скоротити «велику» і неструктуровану розповідь про своє життя до змісту книги про своє життя у вигляді назв усіх її розділів. Крім того, йдеться про письмове відтворення (фіксацію) автонаративу на відміну від усної розповіді. Зрозуміло, що такий підхід «двічі» (по-перше, через перехід від усного до письмового мовлення, по-друге, через перехід від неструктурованої розповіді до структурованої «книги») вилучає багато чинників, потрібних уважному спостерігачеві для психологічного аналізу наративу як такого (емоційне забарвлення розповіді, її фонетичне забарвлення, швидкісні характеристики мовлення, лексичне і стилістичне багатство або бідність мовлення тощо). Однак всі ці та інші аналогічні чинники є, по-перше, скоріше психолінгвістичними, також безумовно важливими, однак для аналізу ментальної моделі, тобто глибинного змісту автонаративу, вони можуть бути тимчасово проігнорованими.

Такий структурований автонаратив у комплексі із супроводжуваними методами («Кола життя», забарвлення, співбесіда) надає певні можливості для дослідження ментальної моделі світу, причому як зовнішнім спостерігачем (психологом, соціальним працівником), так і самою літньою людиною.

Перерахуємо основні елементи такого аналізу:

- вибудовані в часі узагальнені етапи життя;
- позначені минулим, сучасним і майбутнім у відповідній кількості;
- запаралелені з власною концепцією часу («Круги життя»);
- плинний теперішній розділ (яким є життєвий етап зараз?);
- наступний розділ (розділи) книги життя (що чекає?);
- конотації до кожного розділу (зміст, у тому числі асоціаційний);
- актуальний (провідний) розділ;
- забарвлення за методикою О.М. Парачева.

До речі, використання кіл і забарвлення розширює розгляд наративу від мовних, вербальних до будь-яких знакових, семіотичних побудов. Однак зрозуміло, що це є можливим тільки в комплекті з вербальним наративом і під його егідою.

У подальшій роботі з автонаративом старій людині пропонуються такі технології реінтерпретації:

- виділення інших етапів (розділів «Книги життя»), тобто інша їх структуризація (змістовно, відповідно до часу);
- щодо негативно емоційно забарвлених етапів – скорочення, щодо позитивно забарвлених – збільшення у часі;
- зміна кількості етапів, які відповідають минулому, сучасному, майбутньому;
- характеристика плинного теперішнього розділу (етапу) та провідного (актуалізованого), його розмір, аналіз, зміна відношення;
- переструктурування наступних (майбутніх) розділів книги життя.

Ці аспекти або деякі з них можуть бути критеріальними щодо наявності реінтерпретаційних тенденцій у ментальній моделі, одержаних шляхом впливу на структурований автонаратив.

Ще одним технологічним прийомом, який ми використовуємо для ре-інтерпретаційного впливу на ментальну модель старої людини, є прийом екстерналізації проблеми за Майклом Уайтом [Уайт, 2010]. Відповідно до такого підходу проблеми не є внутрішньо притаманними людині, самі люди не є проблемою, і тут використовується метод виведення проблеми зовні, її перетворення на зовнішній об'єкт. Це дозволяє людині пережити власну відмінність від проблеми, зрозуміти, що людина – окремо, а проблема – окремо. Звідси стають доступними можливості успішного вирішення і переживання відповідних проблем. Екстерналізація граматично виражається в тому, що проблема описується як іменник. Так створюється дистанція між людиною (суб'єктом) і проблемою (доповненням), простір, в якому можуть вибудовуватися різноманітні відношення (стосунки). Граматичне розотожнення людини і проблеми свідчить, що проблема не сприймається як невід'ємна характеристика дії людини.

Метафори, які використовуються в процесі екстерналізуючих бесід, за Майклом Уайтом, взяті з певних дискурсів, які, в свою чергу, впливають на вчинки людей, спрямовані на вирішення проблем. Так, наприклад, автор стверджує, що не використовує метафору «боротися з проблемою», оскільки вона символізує битву і складність перемоги. Однак за іншими метафорами приховані інші, більш психологічно обґрунтовані можливості. Із запропонованих Уайтом метафор і коментарів до них [Уайт, 2010] ми наведемо нижче декі-

лька, які видаються нам адекватними в роботі з екстерналізацією проблеми старості:

- від проблеми можна піти, розлучитися з нею (розлучення дозволені, і людина має право брати відповідальність за власне життя і визначати її спрямування);
- проблемі можна влаштувати страйк або бойкот (це з дискурсу громадянського опору несправедливим вимогам експлуататорів);
- можна перестати терпіти вплив проблеми (заявити про протест, провести маніфестацію...);
- можна зменшити тиск проблеми (відкачати, повернути вентиль);
- можна відмовитися співпрацювати з проблемою (і ми, і проблема – представники громадянського суспільства, можемо сказати «ні» на її запрошення);
- можна наполягти на тому, щоб проблема визнала власну відповідальність (з дискурсу про правосуддя);
- можна вийти з тіні проблеми (нібито вона загороджує нам джерело світла);
- можна відібрати власне життя, щоб проблема не перетворювала нас на маріонетки (нібито вона лялькар);
- можна приручити проблему або вдягти на неї узду (дикий звір або кобила).

Зрозуміло, що екстерналізація проблеми старості не є очевидною, оскільки старість як вікова ознака досить сильно злита з літньою людиною. У той же час виведення її назовні дійсно сприяє розрізненню людини і цієї проблеми, її розгляду «на просвіт» і реінтерпретації відповідних складових ментальної моделі.

Можна сказати, що реінтерпретування ментальної моделі (тобто наративу, який її репрезентує), а також екстерналізація проблеми старості в руслі вказаних вище або будь-яких інших метафор є досить складною інтелектуальною наративною задачею, яку має розв'язати немолода людина. Про специфіку кристалізованого інтелекту старої людини ми вже говорили [Смульсон, 2003, 2010]. Слід зазначити, що однією з технологій розвивальної підтримки старої людини може бути відповідний інтелектуальний тренінг, побудований на ґрунті наративних задач. Під розв'язуванням наративної задачі ми розуміємо трансформацію наративу, реконструювання по ньому ментальної моделі і навпаки, розотожнення людини і проблеми старості, створення метафори для реінтерпретування тощо. Процес розв'язування наративної задачі є інтелектуальним процесом, до якого задіяні міжособистісні рефлексивні складники, емоційний та власне інтелект. Тому потрібною є психологічна підтримка інтеле-

ктуального розвитку старої людини, апеляція не тільки до кристалізованого інтелекту (що очевидно), а й до плинного, збереження певного необхідного для трансформації ментальної моделі рівня інтелектуальної гнучкості.

Спеціальна комплексна робота з інтелектом старої людини, розв'язування нею інтелектуальних задач, зокрема, описаних вище наративних (написання та переписування «Книги життя», розотоження літньої людини і проблеми старості тощо), може сприяти також і профілактиці ригідності, порушень пам'яті і мовлення в старості, зокрема, перешкоджати швидкому розповсюдженню дементивних процесів.

ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Проблема особистості є центральною для психологічної науки, оскільки саме особистість є основою для розуміння будь-яких психічних явищ. Не менш значущою є проблема розвитку особистості, ключовими передумовами якого є оволодіння власною поведінкою, формування системи внутрішньої регуляції діяльності, яка забезпечує здатність людини до саморозвитку та самореалізації, що у свою чергу, є необхідною передумовою успішної адаптації до мінливих умов ринку праці, цивілізаційних та культурних вимог суспільства. Особливо актуальною ця проблема є у сучасних соціокультурних умовах, коли все гострішою постає соціальна потреба в особистостях, що відповідають вимогам інформаційного суспільства, які, насамперед, передбачають здатність до особистісного саморозвитку, індивідуальну відповідальність за власні вчинки та долю суспільства в цілому.

Для сучасного стану розвитку науки характерним є перехід її на постнекласичний етап розвитку. Це стосується й психології, у межах якої особистість все частіше розглядається як творець власної долі, автор власного життя, активний самодетермінований суб'єкт, здатний до саморозвитку, самотворення, самоактуалізації. Постнекласичний методологічний підхід передбачає також активне включення до розгляду та дослідження особистості соціально-історичного і культурного контексту.

Розвиток особистості в межах постнекласичного герменевтичного підходу передбачає формування здатності до самоосмислення та осмислення світу через засвоєння основних культурних дискурсів, розуміння та інтерпретацію життєвого досвіду, а також вміння переосмислювати, трансформувати власний життєвий досвід залежно від мінливих зовнішніх обставин, а також життєвих планів, завдань та перспектив особистості.

Це дає підстави підсумувати, що одним із провідних шляхів розвитку особистості є занурення її у дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяє особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить своє відображення у текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст (Я-текст), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, власного життєвого шляху.

У свою чергу, осмислення соціокультурного та особистого досвіду дає можливість людині брати на себе відповідальність за власне

життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проекту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування в дискурсі, який, асимілюючись у смисловий простір особистості, створює неповторний життєвий проект. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі свій особистісний проект і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проекту.

Саме у розвитку здатності особистості до самопроекування, одним із провідних шляхів якого є занурення у дискурсивний соціокультурний та особистісний простір, ми вбачаємо перспективи подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М. : Прогресс, 1995. – 292 с.
2. Ализар А. Психология блоггера: научное исследование [Электронный ресурс] / А. Ализар // [Арх. на webplanet.ru, 23 марта 2005]. – Режим доступа : http://webplanet.ru/news/internet/2004/3/23/blog_survey.html (23.03.2004).
3. Алмазов А.И. Тайная исповедь в Православной Восточной Церкви: Опыт внешней истории: Исследование преимущественно по рукописям / А.И. Алмазов // Т. 1: Общий устав совершения исповеди. – Одесса, 1894. – С. 49.
4. Андрієвська В.В. Усвідомлення та інтерпретація педагогами свого професійного досвіду / В.В. Андрієвська // Проблеми психологічної герменевтики : монографія / За редакцією Чепелевої Н.В. – К. : Міленіум, 2004. – С. 198-217.
5. Андрієвська В.В. Фігура школяра в оповідях педагогів про свій професійний досвід / В.В. Андрієвська // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика. – Том 2. – Випуск 4. – Київ, 2006. – С. 89-97.
6. Андриевская В.В. Понимание и интерпретация профессионального опыта / В.В. Андриевская // Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н.В. Чепелевой. – Киев, 2009. – С. 313-329.
7. Андрієвська В.В. Вплив нарративної презентації молодим педагогом власного досвіду на усвідомлення сенсу і цінностей своєї професійної діяльності / В.В. Андрієвська // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Том 2. – Випуск 7. – С. 35-48.
8. Антоненко С. Конфессиональная составляющая исторического дискурса в современной России / С. Антоненко // Исторические исследования в России II: Семь лет спустя. – М. : Канон, 2003. – С. 282-312.
9. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа: учебник [Электронный ресурс] / А.Г. Асмолов. – М., 1990. – Режим доступа: http://koob.ru/asmolov_a_g/pers_psychology (01.10.2012).
10. Анцыферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития / Л.И. Анцыферова // Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – С. 355–381.
11. Балтес П.Б. Всевозрастной подход в психологии развития: исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни / П.Б. Балтес // Психология развития : хрестоматия. – СПб. : Питер, 2001. – С. 436–459.
12. Барабан Е. В меру упитанный и в полном расцвете сил / О муже(N)ственности: сб. статей / Е. Барабан ; Сост. Ушакин С. – М., 2002. – С. 126-160.
13. Барт Р. Ролан Барт о Ролане Барте [Электронный ресурс] / Р. Барт. – М. : Ad Marginem; Сталкер, 2002. – С. 246-261. – Режим доступа : http://ec-dejavu.ru/d-2/Diary_Barth.html.
14. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
15. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
16. Белинская Е.П. Временные аспекты Я-концепции и идентичности / Е.П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140–147.
17. Берберова Н.Н. Курсив мой : автобиография / Нина Берберова. – М. : АСТ: Астрель, 2010. – 765 с.

18. Бергер П. Религиозный опыт и традиция / П. Бергер // Социологические исследования. – №1. – 2011. – С. 123-136.
19. Березина О.О. Дослідження психологічних особливостей осіб літнього й похилого віку / О.О. Березина // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. XIII. – Ч. I. – К., 2011. – С. 49–58.
20. Березко І.В. Міф та розуміння особистого досвіду / І.В. Березко // Проблеми психологічної герменевтики : монографія / За ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2004. – С. 180–198.
21. Битов А.Г. Неизбежность ненаписанного / А.Г. Битов. – М. : Вагриус, 1998. – 592 с.
22. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе /Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – №4. – С. 23–34.
23. Бондаренко А.Ф. Выступление в дискуссии «Отражение русского менталитета в психотерапии» на Международном конгрессе «Интегративные процессы в психотерапии и консультировании. Психотерапия здоровых. Медиация» [Электронный ресурс] / А.Ф. Бондаренко. – М., 2011. – Режим доступа : www.orpl.ru/chlenam-ppl/diskussiya-otrajenie-russkogo-mentaliteta-v-psyhoterapii.html
24. Борисов С.Б. Мир русского девичества. 70-90 гг. XX века : монография / С.Б. Борисов. – М. : Ладомир, 2002. – С. 255-262.
25. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – С. 100-101.
26. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С. 29-42.
27. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1(2). – С. 9-29.
28. Бурдые П. Структура, габитус, практики [Электронный ресурс] / П. Бурдые // Журнал социологии и социальной антропологии. –1998. – Т. 1. – № 2. – Режим доступа : <http://lib.rin.ru/doc/i/79629p7.html>
29. Бурлакова Н.С. Проективные методы: теория и практика применения к исследованию личности ребенка / Н.С. Бурлакова, В.И. Олешкевич. – М., 2001. – 352 с.
30. Бюдженгаль Дж.Ф. Предательство человечности: миссия психотерапии по восстановлению нашей утраченной идентичности / Дж.Ф. Бюдженгаль // Идентичность : хрестоматия. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – С. 233-253.
31. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание / М. Вартофский. – М. : Прогресс, 1988. – 507 с.
32. Васильченко А.А. Діалог як модель інтерпретації / А.А. Васильченко // Проблеми психологічної герменевтики : монографія / За ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2004. – С. 22–24.
33. Васютинський В.О. Соціально-психологічний зміст ставлення російськомовних громадян до інтеграції в сучасне українське суспільство / В.О. Васютинський // Проблеми загальн. та пед. психол. : зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. XII. – Ч. 3. – К., 2010. – С. 74-81.
34. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники / И.В. Вачков. – М. : Ось-89, 1999. – 176 с.
35. Вишневский Я. Одиночество в Сети / Януш Вишневский. – М. : Азбука-Классика, 2005. – 182 с.

36. Вюнанбурже Ж.-Ж. Принципы мифопоэтического воображения / Ж.-Ж. Вюнанбурже; [пер. с фр. А. Ю. Семаш] // Метафизические исследования. – 2001. – Вып. 15 : Искусство – Ч. II. – С. 43-48.
37. Гаврилина Л.К. Кризисы взрослой жизни: моменты роста / Л.К. Гаврилина, В.М. Бызова. – СПб. : Речь, 2010. – 221 с.
38. Гаджиев К.С. Политическая наука / К.С. Гаджиев. – М. : Политическая наука, 1994. – 397 с.
39. Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології / Гаролд Гарфінкел; [пер. з англ. Й. Шовкун]. – К. : КУРС, 2005. – 340с.
40. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: Очерки по русской литературе XX века / Б.М. Гаспаров. – М. : Наука, 1994. – 304 с.
41. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43-52.
42. Голдберг Э. Парадокс мудрости / Э. Голдберг. – М. : Поколение, 2007. – 384 с.
43. Голдберг Э. Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация / Э. Голдберг. – М. : Смысл, 2003. – 335 с.
44. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – К. : Наукова думка, 1984. – 209 с.
45. Горбунова Г.П. Психологическое время в структуре самосознания взрослого человека [Электронный ресурс] / Г.П. Горбунова // Вестник Кемеровского Государственного Университета. – Кемерово : «Компания ЮНИТИ», 2005. – № 2 (22). – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x2461.htm>
46. Грановская Р.М. Психология веры / Р.М. Грановская – СПб. : Издательство «Речь», 2004. – 576 с.
47. Горный Е. Онтология виртуальной личности [Электронный ресурс] / Е. Горный // Новосибирский институт экономики, психологии и права. – Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 2004. – С. 78-88. – Режим доступа : <http://www.netslova.ru/gornyy/vl.html> (22.06.2010).
48. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман – М. : Институт социологии РАН, 2003. – 752 с.
49. Гофман Э. Гендерный дисплей (Введение в гендерные исследования) / Э. Гофман // Отв. ред. Жеребкина С.В. – М., 2001.
50. Греймас А.-Ж. Структурная семантика: Поиск метода / А.-Ж. Греймас. – М. : Академический проект, 2004. – 368 с.
51. Гусельцова М.С. Понятие прогресса и модели развития психологической науки / М.С. Гусельцова // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А.Л. Журавлева, Т.Д. Марцинковской, А.В. Юревича. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 13–31.
52. Гуцол С.Ю. От архетипа к кенотипу: некоторые аспекты концептуального анализа мифологем / С.Ю. Гуцол // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К. : Політехніка, 2007. – № 2. – Ч. 1. – С. 69-75.
53. Гуцол С.Ю. От мифоса к квазимифологическому нарративу / С.Ю. Гуцол // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К. : Політехніка, 2006. – № 2 (17). – С. 79-84.
54. Гуцол С.Ю. Психологические особенности творческого переосмысления мифологических сюжетов политической жизни страны студенческой молодежью / С.Ю. Гуцол; [уклад. Б.В. Новіков] // Творчість як основний ресурс відроджен-

- ня України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (12-13 травня 2011 р., м. Київ). – К. : НТУУ «КПІ», 2011. – С. 80-81.
55. Гуцол С.Ю. Семіотический подход к проблемам исследования мифа / С.Ю. Гуцол // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В.Чепелевої. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Том 2. – Вип. 6. – С. 129-140.
 56. Давыдов В.В. Определение мышления / В.В. Давыдов // Культурно-историческая психология. – 2006. – №2. – С. 3-16.
 57. Делез Ж. Логика смысла / Ж. Делез ; [Пер. с фр. Я. Свирского]. – М. : Раритет ; Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – С. 36-37.
 58. Джеймисон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму / Фредрик Джеймисон. – К. : Курс, 2008. – 504 с.
 59. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / Владимир Николаевич Дружинин. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 368 с.
 60. Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ / И.Г. Дубов // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 20–29.
 61. Дурова О.И. Норвежское эссе 1960–1990-х годов: поэтика, проблематика, гносеологические перспективы жанра : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / О.И. Дурова. – Краснодар, 2000. – 38 с.
 62. Евгеньева Т. В. Социально-психологические основы формирования политической мифологии / Т. В. Евгеньева // Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. – М. : РГГУ, 1996. – С. 22-32.
 63. Елютина М.Э. Геронтологическое направление в структуре человеческого бытия / М.Э. Елютина. – Саратов : Изд. Сарат. гос. ун-та, 1999. – 139 с.
 64. Ермолаева М.В. К вопросу о потенциалах развития личности в старости / М.В. Ермолаева, С.Б. Пряхина // Мир психологии. – 2008. – №2. – С. 244-255.
 65. Забужко О. Музей покинутих секретів /Оксана Забужко. – Київ : Факт, 2009. – С. 424.
 66. Зазимко О.В. Особистісні смисли життєвих цінностей юнацького віку / О.В. Зазимко. – К. : КНТЕУ, 2012. – 52 с.
 67. Зазимко О.В. Рефлектирующее обособление как механизм понимания и интерпретации личного опыта в юношеском возрасте // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / О.В. Зазимко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Том II. Психологічна герменевтика. – Випуск 7. – С. 143-154.
 68. Зарецкая О.А. Опыт разработки методики анализа процесса интерпретации текста / О.А. Зарецкая // Мова і культура. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2002. – Том 1. – Вип. 5. – Част. 2. Філософія мови і культури. – С. 79-87.
 69. Зарецкая О.А. Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта (к постановке проблемы) / О.А. Зарецкая // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 90-105.
 70. Зарецька О.О. Ансамблі ситуативних чинників як складова життєвої ситуації особистості / О.О. Зарецька // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 2009. – Випуск 22 (25). – С. 70-77.
 71. Зарецька О.О. Життєві контексти особистісного зростання: до постановки проблеми / О.О. Зарецька // Матеріали II Всеукраїнського психологічного Конгресу, присвяченого 110-й річниці від дня народження Г.С. Костюка, 19-20 квітня 2010 року. Том I. – Київ, 2010. – С. 90-94.

72. Зарецька О.О. Життєві обставини і особистісний розвиток: підхід з позицій психологічної герменевтики / О.О. Зарецька // *Наук. студ. з псих. та політ. психології*. : зб. статей / НАПН України, Ін-т псих. та політ. психології; [ред. рада: М.М. Слюсаревський (голова), В.Г. Кремень, С.Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 25 (28). – С. 31-38.
73. Зарецкая О.А. Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта / О.А. Зарецкая // *Проблемы психологической герменевтики*. Под ред. Н.В. Чепелевой – К. : Издательство Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова, 2009. – С. 329-354.
74. Здравомыслова Е. Социальное конструирование гендера / Е. Здравомыслова, А. Темкина // *Социологический журнал*. – 1998. – № 4. – С. 171-182.
75. Зеер Э.Ф. Психология профессиональных деструкций / Э.Ф. Зеер, Э.Э. Сыманюк // *Учебное пособие для высшей школы*. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – 240 с. – («Gaudeamus»).
76. Знаков В.В. От психологии субъекта к психологии человеческого бытия / В.В. Знаков // *Теория и методология психологии: Постнеклассические перспективы*. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 330-351.
77. Зыкова Е.П. «Опыты» М. Монтеня и проблема зарождения жанра эссе / Е.П. Зыкова // *Филологические науки*. – 1980. – № 4. – С. 1-21.
78. Гльіна Ю.М. СМД-трєнінг по трансформації ментальних (розумових) моделей дорослих / Ю.М. Гльіна – К. : ЦТІ, 2007. – 80 с.
79. Исупов К.Г. Метафизика исповеди. Пространство и время исповедального слова [Электронный ресурс] / К.Г. Исупов // *Материалы международной конференции (Санкт-Петербург, 26-27 мая 1997 г.)* – СПб. : Изд-во Института Человека РАН (СПб Отделение), 1997. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Article/Isypova_Ispoved.php
80. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.
81. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 685 с.
82. Каспэ И. Internet studies и исследования «приватного пространства» [Электронный ресурс] / И. Каспэ // *Russian Cyberspace Teksty*. – М., 2007. – Режим доступа : http://www.ruhr-uni-bochum.de/russ-cyb/library/texts/ru/kaspe_home.htm (22.06.2010).
83. Каспе И. livejournal.com, русская версия: поплачь о нем, пока он живой [Электронный ресурс] / И. Каспе, В. Смурнова // *Неприкосновенный запас*. – 2002. – № 24. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2002/4/kaspe.html>
84. Кассирер Э. Техника политических мифов / Э. Кассирер // *Октябрь*. – 1993. – № 7. – С. 153-164.
85. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // *Вестник МГУ*. – 1990. – Сер. 7. – № 2. – С. 58-65.
86. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // *Новая постиндустриальная волна на Западе : антология* [под ред. В.Л. Иноземцева]. – М., 1999. – С. 494-505. – Режим доступа : <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/soobshestva/power-identity/formation/>
87. Кирдянова Е.Р. Категория лейтмотива в историческом освещении (интерпретация категории лейтмотива в научном дискурсе / Е.Р. Кирдянова // *Вестник Нижегородского государственного университета им. Н. Лобачевского*. – № 1 (2), 2003. – С. 171-183. – (Серия «История»).

88. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М. : Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж : МОДЕК, 1996. – 400 с.
89. Кобрин К. Похвала дневнику [Электронный ресурс] / К. Кобрин // Новое литературное обозрение. – № 61. – 2003. – С. 288-295. – Режим доступа : <http://ec-dejavu.ru/d/Diary.html>
90. Коваленко-Кобилянська І.Г. Специфіка надання психологічної допомоги з урахуванням особливостей пізнього геронтогенезу / І.Г. Коваленко-Кобилянська [Електронний ресурс] // Технології розвитку інтелекту. – Т. 1. – № 2 (2011). – Режим доступу : www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/43.
91. Кон И.С. Мужчина в изменяющемся мире / И.С. Кон. – М. : Время, 2009. – 496 с.
92. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 118-152.
93. Котин М. Блог всемогущий [Электронный ресурс] / М. Котин // Секрет фирмы. – 2006. – № 28 (115). – Режим доступа : <http://www.infopolicy.biz/?p=9>
94. Кристева Ю. Силы ужаса : эссе об отвращении / Ю. Кристева. – СПб. : Алетей, 2003. – 256 с.
95. Кузин И.В. Дневник: между графоманией и творчеством [Электронный ресурс] / И.В. Кузин // Диалог в образовании. Сборник материалов конференции. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – (Серия «Symposium», выпуск 22). – Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/kuzin/educdial_19.html (01.10.2012).
96. Кузнецова І. В. Технології створення розвивального середовища в мережі Інтернет : навчально-методичний посібник / І.В. Кузнецова. – Кіровоград : Код, 2009. – 124 с.
97. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта / А.Н. Лактионов. – Харьков : Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
98. Лассуэлл Г. Д. Психопатология и политика : монография / Г. Д. Лассуэлл. – М. : РАГС, 2005. – 352 с.
99. Леви-Строс К. Структура и форма. Размышление над одной работой Владимира Проппа / К. Леви-Строс // Зарубежные исследования по семиотике фольклора : сб. ст. / сост. Е.М. Мелетинский, С.Ю. Неклюдов; [пер. Т.В. Цивьяна]. – М. : Наука, 1985. – С. 9-34.
100. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс; [пер. с фр. В.В. Иванова]. – М. : Академ. проект, 2008. – 555 с.
101. Левинтон Г.А. К проблеме изучения повествовательного фольклора / Г.А. Левинтон // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей в память В.Я. Проппа. – М. : Наука, 1975. – С. 303-319.
102. Лейбов Р. Неживой нежурнал / Р. Лейбов. – Режим доступа : <http://www.globalrus.ru/opinions/131813/> – название с экрана.
103. Леонтьев А.Н. Формирование личности / А.Н. Леонтьев // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А.Пузырея. – М. : МГУ, 1982. – С. 150-159.
104. Леонтьев Д.А. Неклассический вектор в современной психологии / Д.А. Леонтьев // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 51-71.
105. Леонтьев Д.А. Понимание смысла и смысл понимания / Д.А. Леонтьев // Понимание: опыт мультидисциплинарного исследования / Под ред. А.А. Брудного, А.В. Уткина, Е.И. Яцугы. – М. : Смысл, 2006. – С. 20-27.
106. Леонтьев Д.А. Психология как гуманитарная наука: от дисциплины необходимого к «цветущей сложности» возможного / Д.А. Леонтьев // Прогресс психо-

- логии: Критерии и признаки / Под ред. А.Л. Журавлева, Т.Д. Марцинковской, А.В. Юревича. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 95-110.
107. Леонтьев Д.А. Эмпирическая типология смыслов жизни в США и России / Д.А. Леонтьев, Е.Е. Осин // Смысл жизни и акме. – М. : Смысл, 2004.
 108. Лобок А.М. Диалог с Л.С. Выготским по поводу письменной речи / А.М. Лобок // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 41-52.
 109. Лосев А.Ф. Хаос / А.Ф. Лосев // МНМ. Энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М. : Сов. энцикл., 1992. – Т. 2. – С. 579-581.
 110. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман. – М. : Языки русской литературы, 1999. – 464 с.
 111. Лотман М.Ю. Семиотика текста / М.Ю. Лотман // Труды по знаковым системам. – Таллин : Изд-во Тартус. ун-та, 1979. – Т. XI (11.5). – С. 104-132.
 112. Лисичкин В.А. Третья мировая (информационно-психологическая) война / В.А. Лисичкин, Л.А. Шелепин. – М. : Академия социальных наук, 2000. – 304 с.
 113. Лубский Р.А. Политический менталитет: методологические проблемы изучения и российские реалии : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.10 : защищ. : 28.06.1999 / Р.А. Лубский. – Ростов-н/Д : РГУ, 1999. – 206 с.
 114. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / А. Лэнгле; [пер. с нем. А. Шишиловой]. – Харьков : Гуманитарный Центр, 2011. – 332 с.
 115. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : ТОВ КММ, 2006. – 250 с.
 116. Максименко С.Д. Генетико-модельючий метод і психологія особистості / С.Д. Максименко // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т. 1. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – С. 16-24.
 117. Максименко С.Д. Прогнозування психічного здоров'я особистості / С.Д. Максименко // II Міжнародна науково-практична конференція «Генеза буття особистості» (19-20 грудня 2011 року). – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – Том 1. – С. 8-19.
 118. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы: Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 896 с.
 119. Масієнко Ю.О. Структурно-динамічні ознаки «я-тексту» особистості : дис. канд. психол. наук : 19.00.01 : загальна психологія, історія психології. / Ю.О. Масієнко // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 253 с.
 120. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 108-117.
 121. Медведев Д.А. Вербальное отражение действительности и профессиональная подготовка студентов университетов / Дмитрий Алексеевич Медведев; [Электронное научное издание, зарег. в Федеральном депозитарии электронных изданий ФГУП НТЦ «Информрегистр» Министерства связи и информатизации РФ Гос. рег. № 0420600031 от 02.05.06]. – [Без указ. места], 2006. – Режим доступа : <http://www.emissia.org/offline/2006/1060.htm>
 122. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах / Е.М. Мелетинский // Чтения по истории и теории культуры. – М. : РГГУ, 1994. – Вып. 4. – 133 с.
 123. Минченя Е.В. Повседневные телесные практики конструирования маскулинности [Электронный ресурс] / Е.В. Минченя // Гендерные исследования. – Режим доступа : http://www.genderstudies.info/telo/telo_sex15.php
 124. Митина С.И. Философский эго-текст как репрезентант личности мыслителя [Электронный ресурс] / С.И. Митина. – Режим доступа: www.lib.csu.ru/vch/111/018.pdf (1.10. 2012).

125. Митина С.И. Философский эго-текст: бытие в культуре : дисс. ... доктора философских наук : 24.00.01 / Светлана Ивановна Митина // ГОУВПО «Мордовский государственный университет». – Саранск, 2008. – 290 с. : ил.
126. Мифы народов мира : энциклопедия : в 2-х т. / Гл. ред. С.А. Токарев. – М. : Сов. энцикл., 1980. – Т. 1. – 2-е изд. – 341 с.
127. Михеев М. Дневник в России XIX-XX века – эго-текст, или пред-текст / Михаил Михеев. – М., 2006. – 567 с.
128. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М. : Прогресс, 1973. – 406 с.
129. Мулуд Н. Анализ и смысл: Очерки семантических предпосылок логики и эпистемологии / Н. Мулуд. – М. : Прогресс, 1979. – 348 с.
130. Нанси Ж.-Л. В компании Бланшо / Ж.-Л. Нанси // Бланшо М. Ожидание забвения / пер. с фр.; послесловие В. Лапицкого. – СПб. : Амфора, 2000. – С. 5-7.
131. Наративні психотехнології / [Чепелева Н.В., Смутьсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю.]. – К. : Главник, 2007. – 144 с. – (Серія «Психол. Інструментарій»).
132. Немировский О.В. Личностный рост в терапевтической группе / О.В. Немировский. – М. : Смысл, 1999.
133. Никитин В.Н. Онтология телесности: Смыслы, парадоксы, абсурд / В.Н. Никитин. – М. : Когито-Центр, 2006. – 320 с.
134. Носик А. Блоггинг: точки пересечения с интернет-СМИ и возможное Развитие в российской реальности [Электронный ресурс] / А. Носик. – Режим доступа : <http://www.webplanet.ru/news/reading-room/2005/9/26/nossik.html>
135. Общая и прикладная политология : учебное пособие / под общей ред. В.И. Жукова, Б. И. Краснова. – М. : МГСУ- Союз, 1997. – 992 с.
136. От Я к Другому: проблемы социальной онтологии в постклассической философии : сб. докл. / Отв. ред. О.Н. Шпарага. – Минск : Профили, 1998. – 250 с.
137. О'Рейли Т. Что такое Веб 2.0? / Тим О'Рейли // Компьютерра, 2005. – 18 окт. – С. 58-63. – Режим доступа : <http://www.computerra.ru/think/234100/>.
138. Павленко В.И. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В.И. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135-142.
139. Пивоев В.М. Мифологическое сознание как способ освоения мира / В.М. Пивоев. – Петрозаводск : Карелия, 1991. – 111 с.
140. Пигров К.С. Интимный дневник как «простая вещь» [Электронный ресурс] / К.С. Пигров // Вестник Самарской Гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». – 2008. – №1 (3). – С. 64-78. – Режим доступа : <http://www.phil63.ru/intimnyi-dnevnik-kak-prostaya-veshch> (22.06.2010).
141. Погребная Л.В. Неомифологизм В.В. Набокова: способы литературоведческой идентификации особенностей художественного воплощения : автореф. дисс. на соискание уч. степени док. филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература» / Л.В. Погребная. – Ставрополь, 2006. – 38 с.
142. Поспелов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы / Г.Н. Поспелов. – М. : Просвещение, 1972. – 272 с.
143. Проблеми психологічної герменевтики : монографія / [Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смутьсон М.Л. та ін.]. – К. : Міленіум, 2004. – 276 с.
144. Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н.В. Чепелевой. – К. : Изд-во Национального педагогического ун-та им. Н.П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
145. Психиатрия позднего возраста / Под ред. Робина Джекоби, Катрин Оппенгаймер. – К. : Сфера, 2003. – Т.2. – 507 с.

146. Психология личности : учебное пособие / Под ред. П.Н. Ермакова, В.А. Лабунской. – М. : Эксмо, 2007. – 653 с.
147. Пуховский Н.Н. Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций / Н.Н. Пуховский – М. : Академический проект, 2000. – 240 с.
148. Пятигорский А.М. Мифологические размышления : лекции по феноменологии мифа / А.М. Пятигорский; [пер. с англ. П. Лиона]. – М. : «Языки русской культуры», 1996. – 280 с.
149. Реут Д.В. Миф как динамическая система и единица культуры / Д.В. Реут // История взаимодействия природы и общества : материалы научной конференции (5-8 июня 2000 г., г. Москва). – М. : Институт истории естествознания и техники, 2000. – Ч. 3. – С. 20-21. – (Приложение к Вестнику Российского философского общества).
150. Рикер П. Время и рассказ. – Т. 1. Интрига и исторический рассказ / П. Рикер – М. ; СПб. : Университетская книга, 1998. – 313 с.
151. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика / П. Рикёр. – М., 1995. – 160 с.
152. Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике / П. Рикёр. – М., 1995. – 412 с.
153. Рикёр П. Конфликт интерпретаций / Поль Рикёр. – М. : Академический проект, 2008. – 400 с.
154. Римейки жизни: конструирование автобиографического нарратива [Электронный ресурс] / Под ред. Е.Е. Сапоговой. – Тула : ТулГУ, 2005. – Вып. 5. – Режим доступа : <http://esapogova.narod.ru/texts/rimeik.htm>
155. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 479 с.
156. Розин В.М. Личность как учредитель и менеджер «себя» и субъект культуры / В.М. Розин // Человек как субъект культуры. – М. : Наука, 2002. – С. 42-112.
157. Розин В.М. Философия образования: Этюды-исследования / В.М. Розин. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2007. – 576 с.
158. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Р. Рорти; [пер. с англ. И. Хестановой, Р. Хестанова]. – М. : Русское феноменологическое об-во, 1996. – 282 с.
159. Росс Л. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт / Пер. с англ. В.В. Румынского; под ред. Е.Н. Емельянова, В.С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 429 с.
160. Руднев В.П. Миф / В.П. Руднев // Энциклопедический словарь культуры XX века : ключевые понятия и тексты. – М. : Аграф, 2003. – С. 242-247.
161. Руднев В.П. Прочь от реальности : Исследования по философии текста II / В.П. Руднев. – М. : Аграф, 2000. – 432 с.
162. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века / В.П. Руднев. – М. : «Аграф», 2001. – С. 256-258.
163. Саммерс Ф.Л. За пределами самости: Модель объектных отношений в психоаналитической терапии / Фрэнк Л. Саммерс; пер. с англ. Е.А. Перовой]. – М. : Когито-Центр, 2007. – 287 с.
164. Сарбин Т.Р. Нарратив как базовая метафора для психологии / Т.Р. Сарбин // Постнеклассическая психология. – 2004. – №1. – С. 6-28.
165. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр; [пер. с фр., предисл., примеч. В.И. Колядко]. – М. : Республика, 2000. – 639 с.
166. Семкова М.П. Непрожитая старость [Электронный ресурс] / М.П. Семкова. – Режим доступа : www.samlib.ru/s/semkowa_m_p/neprozhitaya_starostx.shtml – название з экрана.

167. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. – К. : Ін-т соціології, 2004. – 204 с.
168. Смолькин А.А. Социокультурная динамика отношения к старости : диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 : Социальная структура, социальные институты и процессы / А.А. Смолькин. – Саратов, 2004. – 144 с.
169. Смутьсон М.Л. Інтелект і ментальні моделі світу / М.Л. Смутьсон // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Сучасні дослідження когнітивної психології». – Острогор : Вид-во Національного університету «Острогор», 2009. – Вип. 12. – С. 38-49.
170. Смутьсон М.Л. Концепція саморозвитку особистості Г.С. Костюка і нагальні виклики сьогодення / М.Л. Смутьсон // Матеріали ІІ Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річчю від дня народження Г.С. Костюка (19-20 квітня 2010 року). Том ІІ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010.
171. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту / М.Л. Смутьсон. – К. : Нора-друк, 2003. – 298 с.
172. Смутьсон М.Л. Смысл жизни в ментальной модели мира / М.Л. Смутьсон // Психологические проблемы смысла жизни и акме : материалы X симпозиума / Под ред. Г.А. Вайзер, Е.Е. Вахромова. – М., 2006. – С. 28-29.
173. Смутьсон М.Л. Специфіка ментальної моделі світу в старості / М.Л. Смутьсон // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 13 (16). – К., 2006. – С. 139-155.
174. Соловьев А. Реклама как двигатель... политики / А. Соловьев // Российские вести. – 1996. – 16 июня.
175. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / [Чепелева Н.В. (ред.), Титаренко Т.М., Смутьсон М.Л. та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 256 с.
176. Степин В.С. Теоретическое знание / В.С. Степин – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
177. Стражний А.С. Украинский менталитет / А.С. Стражний – К. : Изд-во Подолина, 2008. – 384 с.
178. Сулер Дж. Люди превращаются в Электроников: основные характеристики виртуального пространства [Электронный ресурс] / Дж. Сулер // «Флогистон»: психология и интернет. – М., 1998. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/articles/netpsy/electronic> (22.06.2010).
179. Сэй-Сенагон. Записки у изголовья / Сэй-Сенагон; [пер. с яп., предисл., коммент. В.Н. Маркова]. – СПб. : Кристалл, 1999. – 575 с. – (Библиотека мировой литературы : Малая серия).
180. Телегин С.М. Философия мифа : Введение в метод мифореставрации / С.М. Телегин. – М. : Община, 1994. – 141 с.
181. Титаренко Т.М. Досвід жіночий і чоловічий: тортури інтерпретацій / Т.М. Титаренко // Наук. студ. із соц. та політ. психол. : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології; [ред. рада: М.М. Слюсаревський (голова), В.Г. Кремень, С.Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 25(28). – С. 94-102.
182. Титаренко Т. Життєвий шлях особистості : підручник // Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 136-190.

183. Титаренко Т.М. Интерпретация личного опыта взрослыми в гендерном ракурсе / Т.М. Титаренко // Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н.В. Чепелевой. – К. : Изд. НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. – с. 264-290.
184. Титаренко Т.М. Наративні практики організації особистісного майбутнього [Електронний ресурс] / Т.М. Титаренко / Наукові студії з соціальної та політичної психології. – К., 2009. – Випуск 22(25). – Режим доступу: http://www.pbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nspp/2009_22/Tytarenko.htm
185. Титаренко Т.М. Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання / Т.М. Титаренко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 8.
186. Титаренко Т.М. Развитие личности // Психология личности : словарь-справочник / Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – С. 103.
187. Ткачук О. Наратологічний словник / Олександр Ткачук. – Тернопіль : «Астон», 2002. – 173 с.
188. Топоров В.Н. Имена / В.Н. Топоров // Мифы народов мира. – М. : Российская энциклопедия, 1994. – Т. 4. – С. 508.
189. Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике / В.Н. Топоров. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. Теория и некоторые частные ее приложения. – 708 с.
190. Троцук И.В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках / И.В. Троцук // Вестн. РУДН, сер. Социология. – 2004. – №6–7. – С. 56-74.
191. Троцук И.В. Теория и практика нарративного анализа в социологии / И.В. Троцук. – М. : Изд-во РУДН, 2006. – 207 с.
192. Тюпа В.И. Наратология как аналитика повествовательного дискурса («Архидиакон» А.П. Чехова) / В.И. Тюпа. – Тверь : Изд-во Тверь ун-та, 2001. – 58 с.
193. Уайт М. Карты нарративной практики: Введение в нарративную терапию / М. Уайт. – М. : Генезис, 2010. – 326 с.
194. Уваров М.С. Архитектоника исповедального слова / М.С. Уваров, Проект поддержан Российским гуманитарным научным фондом, грант № 97-03-16117 Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/uvarov/02/00.html>
195. Уинд Й. Как изменить свою жизнь и свой бизнес. Психология восприятия мира / Й. Уинд, К. Крук, Р. Гюнтер. – М. : Изд. Дом Вильямс, 2008. – 272 с.
196. Ушакин С.А. Видимость мужественности / С.А. Ушакин // О муже(N)ственности : сб. статей / Сост. Ушакин С.А. – М., 2002. – С. 479–503.
197. Уэст К. Создание гендера / К. Уэст, Д. Зиммерман // Гендерные тетради: труды СПбФ ИС РАН / Под ред. Клециной А. – Вып. 1. – СПб. : СПбФ ИС РАН, 1997. – с. 94-124.
198. Феоктистов Г.Г. Две мудрости / Г.Г. Феоктистов // Философия старости: геронтофилософия : сб. материалов конференции. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С.14-17. – (Серия «Symposium», вып. 24).
199. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Е. М. Мелетинского. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 407 с.
200. Франкл В. Поиск смысла жизни и логотерапия / В. Франкл // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 118-126.
201. Фрейдберг О.М. Миф и литература древности / О.М. Фрейдберг. – М. : Вост. лит., 1978. – 605 с. (Серия «Исследования по фольклору и мифологии Востока»).

202. Фридман Д. Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия / Д. Фридман, Д. Комбс. – М., 2001. – 368 с.
203. Фуко М. Герменевтика субъекта / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2007. – 677 с.
204. Хирш В. Междисциплинарное исследование травмы [Электронный ресурс] / В. Хирш. – Режим доступа : <http://do.gendocs.ru/docs/index-287216.html?page=10> – название с экрана.
205. Хитров А. Блог как феномен культуры [Электронный ресурс]. – [Без указ. места], 2005. – Режим доступа : [http://ecsocman.hse.ru/data/518/878/1219/05-Nitrov.pdf\(01.10.2012\)](http://ecsocman.hse.ru/data/518/878/1219/05-Nitrov.pdf(01.10.2012)) – название с экрана.
206. Хойфт Г. Геронтопсихосоматика и возрастная психотерапия / Г. Хойфт, А. Крузе, Г. Радебольд. – М.: АСАДЕМІА (Издательский Центр «Академия»), 2003. – 370 с.
207. Хорни К. Ваши внутренние конфликты / К. Хорни. – СПб.: Лань, 1997. – 240 с.
208. Цветкова Л.С. Мозг и интеллект: нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности / Л.С. Цветкова. – М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2008. – 424 с.
209. Чадаева А.Г. Мифогенез и роль мифа в культуре общества потребления : дис. ... канд. культурологии : 24.00.01 : защищ. : 25.10.2006 / А.Г. Чадаева. – М.: ГАСК, 2006. – 163 с.
210. Чепелева Н. Життєва ситуація особистості : підручник // Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 1999. – С. 112-135.
211. Чепелева Н.В. Исходные теоретические положения : психологической герменевтики / Н.В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н.В. Чепелевой. – К.: Издательство Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова, 2009. – С. 9-24.
212. Чепелева Н.В. Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 15-24.
213. Чепелева Н.В. Методологічні основи дослідження особистості у контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелева // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Випуск 37. – К., 2009. – С. 21-31.
214. Чепелева Н.В. Общая характеристика нарративной психологии / Н.В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н.В. Чепелевой. – К.: Издательство Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова, 2009. – С. 127-134.
215. Чепелева Н.В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Н.В. Чепелева // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. – Вип. 6. – Т.П. Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – С. 25-33.
216. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду в контексті постнекласичної парадигми / Н.В. Чепелева // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – Вип. 22 (25). – К.: Міленіум, 2009. – С. 3-11.
217. Чепелева Н.В. Теоретичні засади нарративної психології / Н.В. Чепелева, М.Л. Смутьсон, О.М. Шиловська, С.Ю. Гуцол // Наративні психотехнології / Н.В. Чепелева. – К., 2007. – С. 3-37. – (Серія «Психол. Інструментарій»).
218. Чеснокова И.И. Особенности развития самосознания в онтогенезе / И.И. Чеснокова // Принципы развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 316-337.

219. Чудновский В.Э. Воспитание способностей и формирование личности / В.Э. Чудновский. – М., 1986. – С. 23.
220. Шифман М. Лицом к подсознанию: Техники личностного роста на примере метода самотерапии / М. Шифман; [пер. с англ. Г. Пимочкина]. – М.: Психотерапия, Апрель–Пресс, 2007. – 240 с.
221. Шмидт В. Нарратология / В. Шмидт. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 389 с.
222. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф. – М.; Л.: Наука, 1966. – 302 с.
223. Шульга Е.Н. Понимание и интерпретация / Е.Н. Шульга // Институт философии РАН. – М.: Наука, 2008. – 318 с.
224. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1056 с.
225. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. – М.: Шк. Культ. Полит., 1995. – 800 с.
226. Элиаде М. Космос и история: избранные работы / М. Элиаде. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
227. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии / М. Элиаде; Ред. С.Л. Удовик; [пер. с англ. А. П. Хомик]. – К.: Рефл-бук, Валкер, 1996. – 285 с. – (АП: Актуальная психология).
228. Эпштейн М. Жизнь как тезаурс [Электронный ресурс] / М.Н. Эпштейн // Гостинная. Литературно-философский журнал. – 2008. – Вып. 11. – Режим доступа: http://www.ulita.net/gost_v11_b3.htm
229. Эпштейн М.Н. На перекрестке образа и понятия / М.Н. Эпштейн // Парадоксы новизны. – М.: Прогресс, 1987. – С. 334–380.
230. Эпштейн М.Н. Энциклопедия себе как жанр. Главы из книги Михаила Эпштейна и Сергей Юрьенена «Энциклопедия юности» [Электронный ресурс] / М.Н. Эпштейн // Гостинная. Литературно-философский журнал. – 2011. – Вып. 32. – Режим доступа: <http://gostinaya.net/?p=1810>
231. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М., 1996 – 344 с.
232. Юнг К.Г. Архетип и символ: сб. работ Юнга К.Г. / К.Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.
233. Яничев П. И. Субъективные модели прошлого, настоящего и будущего в подростковом и юношеском возрасте // Наш проблемный подросток: учебное пособие. – СПб, 1999. – С. 50-60.
234. Янчук В.А. Прогресс в понимании психологической феноменологии: социокультурно-интердетерминистская диалогическая перспектива / В.А. Янчук // Прогресс психологии: Критерии и признаки / Под ред. А.Л. Журавлева, Т.Д. Марцинковской, А.В. Юревича. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 262-285.
235. APA dictionary of psychology / American Psychological Association, Washington, DC. – 2006.
236. Boia L. Istorie și mit în conștiința românească / L. Boia. – București: Humanitas, 1997. – 310 p.
237. Bordo S. The Male Body: A New Look at Men in Public and in Private/ S. Bordo. – N.Y., 1999.
238. Brody J. Montaigne: philosophy, philology, literature / J. Brody // Philosophy a lit. – Baltimore, 1998. – Vol. 22. – № 1. – P. 98-111.
239. Bruner J. Car la culture donne forme a l'esprit / J. Bruner. – Geneve, 1997. – 174 p.

240. Crossley M. L. *Introducing Narrative Psychology: Self, Trauma and the Construction of Meaning* / M. L. Crossley. – Buckingham : Open University Press, 2000.
241. Derrida J. *Marges de la philosophie* / Jacques Derrida. – Paris : Minuit, 1972. – 398 p.
242. *Dictionary of world literary terms* / ed. by J.T. Shipley. – London : George Allen & Unwin Ltd., 1970. – 215 p.
243. Grabski A.F. Czy historiografię można uwolnić od mitów? / A. F. Grabski // *Przegląd Humanistyczny*. – 1996. – № 1. – S. 1-17.
244. Grabski A.F. *Historiografia – mitotwórstwo – mitoburstwo : historia, mity, interpretacje* / A.F. Grabski. – Łódź : Wydawn. Uniwersytetu Łódzkiego, 1997. – 164 s.
245. Horn J.L. The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood / J.L. Horn // *Aging and cognitive processes* / Ed. by F.I.M. Craik, S. Trehuh. – New York : Plenum, 1989. – P. 76-112.
246. Huppert F.A. Memory function in dementia and normal ageing – dimension or dichotomy? / F.A.Huppert // *Dementia and normal ageing* / Ed. by F.A. Huppert, C. Brayne, D.W. O'Conner. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – P. 291-330.
247. Huppert F.A. What is the relationship between dementia and normal ageing? / F.A. Huppert, C. Brayne // *Dementia and normal ageing* / Ed. by F.A. Huppert, C. Brayne, D.W. O'Conner. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994a. – P. 3-11.
248. Kempler D. Language in dementia and normal ageing/ D. Kempler, E.M. Zelinski // *Dementia and normal ageing* / Ed. by F.A. Huppert, C. Brayne, D.W. O'Conner. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – P. 331-365.
249. Koselleck R. *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1979.
250. Lukach D. *Selected Literary Forms* / D. Lukach. – New York : Branford Chen A. C. N. & Rappelsberger P., 1974. – 198 p.
251. Periola M. *Enigmas: The Egyptian Moment in Society and Arts* / M. Periola. London ; N.Y. : Verso, 1995. – P. 65
252. Scott A.F. *Current Literary Terms. A Concise Dictionary of their Origin and Use* / A.F. Scott. – London : Basingstoke; Macmillan, 1980. – 324 p.
253. Topolski J. *Jak się pisze i rozumie historię: Tajemnice narracji historycznej* / J. Topolski. – Warszawa : KP, 1998. – 354 s.

ГЛОСАРІЙ

Герменевтика — мистецтво розуміння та осягнення смислу і значення знаків; теорія та загальні правила інтерпретації текстів. Основним її завданням є побудова теорії та загальних правил інтерпретації і розуміння текстів. Термін *герменевтика* грецького походження і має три основних значення: 1) висловлювати щось, говорити, промовляти; 2) пояснювати, викладати, інтерпретувати висловлене; 3) тлумачити висловлене іншою мовою, перекладати.

Діалог — (1) різновид спілкування, процес комунікативної взаємодії реальних або уявних партнерів, у ході якого відбувається «зустріч» різних поглядів, смислових позицій, ціннісних орієнтацій та особистісних смислів учасників. У діалозі трансформуються смислові орієнтири партнерів і утворюється новий смисл. В іншому сенсі діалог — це (2) міжособистісне відношення, не опосередковане мовою; зустріч або співприсутність двох істот за межами світоглядів, переконань, інтерпретацій. Діалог як відношення створює необхідний контекст для діалогічного спілкування. Важливим різновидом діалогу є **психотерапевтичний діалог**, в якому відбувається відновлення цілісності особистості. Психотерапевтичний діалог може здійснюватись як у наративній, так і в ненаративній формі.

Дискурс — це текст, занурений у життя, тобто будь-який закінчений відрізок мовлення, що являє собою певну єдність з погляду змісту, який передається з вторинними комунікативними цілями і має відповідну цим цілям внутрішню організацію, причому пов'язаний він з іншими культурними факторами, ніж ті, котрі відносяться до власне мови. Термін «дискурс» часто застосовують також для позначення системи обмежень, які накладаються на необмежену кількість висловлювань в силу певної соціальної або ідеологічної позиції (наприклад, феміністський або адміністративний дискурс).

Дискурсивні практики — реалізація певних дискурсів у множині текстів та комунікативних подій у різному контексті та різних ситуаціях. З погляду лінгвістики дискурсивні практики визначаються сталими наборами мовних засобів варіативної інтерпретації дійсності. Дискурсивні практики є процесом розвитку та зміни дискурсу. Вони можуть фіксуватися в нових правилах, поняттях, зв'язках, у текстах, теоріях, збагачуючи та трансформуючи дискурс.

Інтерпретація — осмислення тексту, «накидання смислу на текст» (Х.-Г. Гадамер), яке призводить до вбачання у повідомленні деякого смислу, відсутнього в самому тексті. Реципієнт у процесі інтерпретації будує власний «зустрічний текст», який базується на смисловій основі вихідного повідомлення, але доповнює її власним осмисленням проблем, що викладаються. Інтерпретація є механізмом смислового збагачення тексту, що здійснюється завдяки зануренню у контекст — особистісний, діяльнісний, культурний. Саме він і задає ті чи інші інтерпретаційні рамки (або схеми), котрі, з одного боку, обмежують смисловий простір тексту, дозволяючи відкинути несуттєві смисли, з іншого — розширюють його,

збагачуючи новим розумінням змісту повідомлення, сприяючи тим самим породженню, синтезу нових смислів.

Включення інтерпретації в комунікативний контекст перетворює діалог на засіб прояснення особистісних смислів, значень партнерів комунікації. Неусвідомлювані інтерпретаційні схеми одного з учасників взаємодії стають предметом аналізу, рефлексії, обговорення. Це потребує від співрозмовників усвідомлення і роз'яснення не лише результатів розуміння висловлювань іншого, а й власних контекстів та тих інтерпретаційних схем, у які ці контексти були включені. У цьому випадку інтерпретація перетворюється у **витлумачування**, яке передбачає розгорнуту рефлексію не лише повідомлення, що сприймається, а й власних інтерпретаційних процесів та їх роз'яснення іншому.

Історія — результат розгортання наративу (оповідної структури), втілення його у зв'язний, завершений текст. В історії головне місце відведене подіям (реальним або уявним), оповідач може бути явно не виражений, історія може оповідатися мовби відсторонено без чіткого вираження авторства, або автор може ідентифікуватися з одним із героїв.

Культура — притаманний усякому сталому співтовариству комплекс специфічних та більш-менш нормованих способів та форм соціальної інтеграції, регуляції поведінки, пізнання, комунікації, оцінки та символічного позначення оточуючого, що є підставою для самоідентифікації суспільства та особистості. Провідною функцією культури є смислоутворювальна функція, яка полягає в акумуляції, організації та впорядкуванні смислів, а також трансляції їх особистості. Смисли, у свою чергу, акумулюються у текстах культури, що надає можливість не лише їх впорядкування, а й трансляції в культурному просторі, а також присвоєння їх особистістю. Особистість у процесі смислопороджувальної активності інтерпретує тексти культури, в яких закладені основні культурні смисли, цінності, норми, правила і навіть характерні події. Останні мають характерні культурні риси, вони впорядковані культурою в тому сенсі, що поняття та категорії окремої культури формують способи, за допомогою яких її члени розуміють та тлумачать будь-які події. Важливою змістовою компонентою культури є соціальний досвід, який акумулюється в метанаративах як важливих атрибутах культури, що містять культурно прийнятні схеми інтерпретації тих чи інших соціальних явищ, а також сценарії дій у типових соціальних ситуаціях.

Наратив — замкнена оповідна структура, що надає життєвим подіям послідовності і завершеності, організовує їх у хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку. Наратив містить також оцінки найбільш значимих подій, афективне ставлення до них оповідача. Наратив породжується, виходячи із загальної життєвої концепції оповідача, його особистісного міфу. Наратив — це смислова структура, що включає усі основні ознаки оповідального тексту (автора, героїв, події, сюжет тощо). Він являє собою культурну рамку (фрейм), в яку «вміщуються» реальні події, з тим, щоб їх зрозуміти, осмислити, включити в особистісний досвід за допомогою розповіді або історії.

Наративна психологія (від лат. *narratio* — розповідь, оповідання) — напрям психологічних досліджень, що вивчає оповідальну природу людської поведінки, тобто характер взаємодії людини з власним досвідом через оповідання про нього. Вона виходить із припущення, що досвід та поведінка людини є означеними, і для того, щоб зрозуміти себе та інших, ми повинні з'ясувати систему та структури значень, які створюють наш внутрішній світ, нашу ментальність. Звідси випливає базовий принцип наративної психології: особистість не лише розуміє себе за допомогою мови, а й конструює себе у мовленні.

Особистий досвід — довербальна, дорефлексивна складова свідомості, що виникає у конкретних життєвих ситуаціях, основною одиницею особистого досвіду є зовнішня подія, представлена у свідомості людини в образній формі або у формі переживання.

Особистісний досвід — результат осмислення та інтерпретації особистого досвіду, конкретних життєвих ситуацій, переживань. Основною одиницею особистісного досвіду є смисл, який інтегрує події та результат їх усвідомлення особистістю.

Види досвіду — реальний (буттєвий), уявний (міфологічний), символічний.

Особистісний міф — досеміотичне невербальне утворення, що не може бути виражене в мові, а є перекладом безпосередніх вражень, переживань і практичних знань про зовнішню реальність у континуальну систему до знакового відображення. Міф може бути об'єктивований тільки у формі ритуалу або у формі значень, що не мають референції («ковзаюче означувальне»), переклад його у вербальну форму перетворює міф на наратив. Напряга між наративом і особистісним міфом створює простір, в якому здійснюється розповідь. Розповідь перетворює міф на історію. Особистісний міф є смисловим утворенням, але ці смисли невідрефлексовані, неструктуровані, вони формуються без участі процесів розуміння та інтерпретації — смисл мовби «проковтується», в результаті чого формується те, що умовно можна назвати склеєним смислом. Характерним для особистісного міфу є його надцінність, що робить неможливим пошук та сприймання децентрованих смислів, тобто міф є утворенням недіалогічним. Міф у житті особистості виконує ряд функцій, серед яких провідними є захисна, стагнуюча, смислоатрибутувальна, програмувальна (футуризуюча). Підпорядкованість особистості власним міфам стає на заваді особистісному зростанню. На відміну від міфу, який може гальмувати особистісний розвиток, наратив виконує в житті особистості такі функції — захисну, розвивальну, смислоутворюючу, програмуючу (в сенсі побудови життєвих перспектив) та таку, що конституює особистість.

Подія (рос. происшествие) — значимий для особистості епізод життя, випадок, фрагмент досвіду, який надовго запам'ятовується і може істотно змінювати особистість. Внутрішня подія — це епізод означений, приведений в оповідну форму. Отже, епізод, випадок (рос. происшествие), про який нікому не розказано (в тому числі й собі), не є подією.

Психологічна герменевтика — напрям досліджень, що має вивчати психологічний аспект загальної герменевтичної проблематики, тобто проблеми розуміння та інтерпретації реальності, в тому числі психічної реальності людини, її особистого досвіду, який зафіксований у різного роду текстах, з'ясувати психологічні механізми розуміння та інтерпретації вербальних та невербальних повідомлень, їх залежність від особистісних характеристик людини.

Розповідь (рос. рассказ) — це процес розгортання наративної структури у зв'язний текст, де основними ознаками, крім подій, є автор розповіді та особа, якій вона адресована. Тобто в розповіді є чітко виражена думка, авторська позиція, навіть коли вона ведеться не від першої особи.

Розуміння тексту — процес засвоєння та породження смислів, основними характеристиками якого є відтворення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез нового смислу, що здійснюється в результаті взаємодії, зіткнення смислу, який був закладений в текст його автором, і смислового поля суб'єкта, що сприймає дане повідомлення.

Розуміння може відбуватися на двох рівнях: значеннєвому, основною характеристикою якого є відтворення смислу, закладеному у текст його автором, та смислового, який у свою чергу може здійснюватися на двох підрівнях — осмисленні, або інтерпретації, котру можна розглядати як «накидання смислу на текст», тобто привнесення реципієнтом власного смислу в текст, та переосмисленні, тобто трансформації змісту вихідного тексту в іншу знаково-смислову систему. Розуміння тексту на смислового рівні веде до синтезу, породження нових смислів, яке відбувається завдяки діалогічній взаємодії смислових систем автора та реципієнта.

Ситуація — міждисциплінарна категорія. У психологічних дисциплінах (соціальна психологія, психологічна герменевтика) ситуацію розглядають як психологічну ситуацію суб'єкта. Ситуація у такому розумінні — це конкретний, обмежений у психологічному часі-просторі істотними для індивіда віхами відрізок життя індивіда в його власній інтерпретації. Основні координати ситуації відносно суб'єкта: час + простір + задіяне оточення + стан + тип діяльності + актуалізований ситуацією досвід.

Текст — будь-який семіотичний об'єкт, що має знакову природу та підлягає розумінню, інтерпретації, декодуванню. В семіотичному сенсі текст тлумачиться і як текст, представлений у письмових джерелах, і як повідомлення, що породжується клієнтом у психотерапевтичному процесі, і як текст, який творить людина у внутрішньому діалозі, намагаючись осмислити, зрозуміти навколишню реальність, а також себе, свій досвід, власні проблеми. Таким чином, текст виступає засобом інтерпретації не лише навколишньої дійсності, але й іншої людини, а крім того, одним з провідних засобів саморозуміння.

Наукове видання

**РОЗУМІННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ ЯК ЧИННИК
РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ**

(українською мовою)

Монографія

За редакцією Н.В. Чепелєвої

На титульній сторінці — малюнок художника
Геннадія Задніпряного

Технічний редактор *О.М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В.М. Яценко*
Редактори *О.В. Цимбаліст, О.О. Калашиник*
Оформлення обкладинки *К.А. Бобровницька*

Підп. до друку 9.09.2013. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 16,0.
Замовлення № 860-13. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.net